Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammatthasaṅgaho

Ganthārambhakathā

1. Sammāsambuddhamatulaṃ, sasaddhammagaṇuttamaṃ.

Abhivādiya bhāsissaṃ, abhidhammatthasaṅgahaṃ.

Catuparamatthadhammo

2. Tattha vuttābhidhammatthā, **catudhā paramatthato**.

Cittaṃ cetasikaṃ rūpaṃ, nibbānamiti sabbathā.

1. Cittaparicchedo

Bhūmibhedacittaṃ

3. Tattha **cittaṃ** tāva catubbidhaṃ hoti kāmāvacaraṃ rūpāvacaraṃ arūpāvacaraṃ lokuttarañceti.

Akusalacittaṃ

4. Tattha katamaṃ **kāmāvacaraṃ**? Somanassasahagataṃ diṭṭhigatasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ diṭṭhigatavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ diṭṭhigatasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ diṭṭhigatavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi lobhasahagatacittāni nāma.

5. Domanassasahagataṃ paṭighasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni dvepi paṭighasampayuttacittāni nāma.

6. Upekkhāsahagataṃ vicikicchāsampayuttamekaṃ, upekkhāsahagataṃ uddhaccasampayuttamekanti imāni dvepi momūhacittāni nāma.

7. Iccevaṃ sabbathāpi **dvādasākusalacittāni** samattāni.

8. Aṭṭhadhā lobhamūlāni, dosamūlāni ca dvidhā.

Mohamūlāni ca dveti, dvādasākusalā siyuṃ.

Ahetukacittaṃ

9. Upekkhāsahagataṃ cakkhuviññāṇaṃ, tathā sotaviññāṇaṃ, ghānaviññāṇaṃ, jivhāviññāṇaṃ, dukkhasahagataṃ kāyaviññāṇaṃ, upekkhāsahagataṃ sampaṭicchanacittaṃ, upekkhāsahagataṃ santīraṇacittañceti imāni sattapi akusalavipākacittāni nāma.

10. Upekkhāsahagataṃ kusalavipākaṃ cakkhuviññāṇaṃ, tathā sotaviññāṇaṃ, ghānaviññāṇaṃ, jivhāviññāṇaṃ, sukhasahagataṃ kāyaviññāṇaṃ, upekkhāsahagataṃ sampaṭicchanacittaṃ, somanassasahagataṃ santīraṇacittaṃ, upekkhāsahagataṃ santīraṇacittañceti imāni aṭṭhapi kusalavipākāhetukacittāni nāma.

11. Upekkhāsahagataṃ pañcadvārāvajjanacittaṃ, tathā manodvārāvajjanacittaṃ, somanassasahagataṃ hasituppādacittañceti imāni tīṇipi ahetukakiriyacittāni nāma.

12. Icceva sabbathāpi **aṭṭhārasāhetukacittāni** samattāni.

13. Sattākusalapākāni, puññapākāni aṭṭhadhā.

Kriyacittāni tīṇīti, aṭṭhārasa ahetukā.

Sobhanacittaṃ

14. Pāpāhetukamuttāni, **sobhanānī**ti vuccare.

Ekūnasaṭṭhi cittāni, athekanavutīpi vā.

Kāmāvacarasobhanacittaṃ

15. Somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ ñāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ. Upekkhāsahagataṃ ñāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi kāmāvacarakusalacittāni nāma.

16. Somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ ñāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ñāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi sahetukakāmāvacaravipākacittāni nāma.

17. Somassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, somanassasahagataṃ ñāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ,

sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekaṃ, upekkhāsahagataṃ ñāṇavippayuttaṃ asaṅkhārikamekaṃ, sasaṅkhārikamekanti imāni aṭṭhapi sahetukakāmāvacarakiriyacittāni nāma.

18. Iccevaṃ sabbathāpi **catuvīsati sahetukakāmāvacarakusalavipākakiriyacittāni** samattāni.

19. Vedanāñāṇasaṅkhārabhedena catuvīsati.

Sahetukāmāvacarapuññapākakriyā matā.

20. Kāme tevīsa pākāni, puññāpuññāni vīsati.

Ekādasa kriyā ceti, catupaññāsa sabbathā.

Rūpāvacaracittaṃ

21. Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānakusalacittaṃ, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānakusalacittaṃ, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānakusalacittaṃ, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānakusalacittaṃ, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānakusalacittañceti imāni pañcapi rūpāvacarakusalacittāni nāma.

22. Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānavipākacittaṃ, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānavipākacittaṃ, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānavipākacittaṃ, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānavipākacittaṃ, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānavipākacittañceti imāni pañcapi rūpāvacaravipākacittāni nāma.

23. Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānakiriyacittaṃ, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānakiriyacittaṃ, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānakiriyacittaṃ, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānakiriyacittaṃ, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānakiriyacittañceti imāni pañcapi rūpāvacarakiriyacittāni nāma.

24. Iccevaṃ sabbathāpi **pannarasa rūpāvacarakusalavipākakiriyacittāni** samattāni.

25. Pañcadhā jhānabhedena, rūpāvacaramānasaṃ.

Puññapākakriyābhedā, taṃ pañcadasadhā bhave.

Arūpāvacaracittaṃ

26. Ākāsānañcāyatanakusalacittaṃ, viññāṇañcāyatanakusalacittaṃ, ākiñcaññāyatanakusalacittaṃ, nevasaññānāsaññāyatanakusalacittañceti imāni cattāripi arūpāvacarakusalacittāni nāma.

27. Ākāsānañcāyatanavipākacittaṃ, viññāṇañcāyatanavipākacittaṃ, ākiñcaññāyatanavipākacittaṃ, nevasaññānāsaññāyatanavipākacittañceti imāni cattāripi arūpāvacaravipākacittāni nāma.

28. Ākāsānañcāyatanakiriyacittaṃ, viññāṇañcāyatanakiriyacittaṃ, ākiñcaññāyatanakiriyacittaṃ, nevasaññānāsaññāyatanakiriyacittañceti imāni cattāripi arūpāvacarakiriyacittāni nāma.

29. Iccevaṃ sabbathāpi **dvādasa arūpāvacarakusalavipākakiriyacittāni** samattāni.

30. Ālambaṇappabhedena, catudhāruppamānasaṃ.

Puññapākakriyābhedā, puna dvādasadhā ṭhitaṃ.

Lokuttaracittaṃ

31. Sotāpattimaggacittaṃ, sakadāgāmimaggacittaṃ, anāgāmimaggacittaṃ, arahattamaggacittañceti imāni cattāripi lokuttarakusalacittāni nāma.

32. Sotāpattiphalacittaṃ, sakadāgāmiphalacittaṃ, anāgāmiphalacittaṃ, arahattaphalacittañceti imāni cattāripi lokuttaravipākacittāni nāma.

33. Iccevaṃ sabbathāpi **aṭṭha lokuttarakusalavipākacittāni** samattāni.

34. Catumaggappabhedena, catudhā kusalaṃ tathā.

Pākaṃ tassa phalattāti, aṭṭhadhānuttaraṃ mataṃ.

Cittagaṇanasaṅgaho

35. Dvādasākusalānevaṃ, kusalānekavīsati.

Chattiṃseva vipākāni, kriyacittāni vīsati.

36. Catupaññāsadhā kāme, rūpe pannarasīraye.

Cittāni dvādasāruppe, aṭṭhadhānuttare tathā.

37. Itthamekūnanavutipabhedaṃ pana mānasaṃ.

Ekavīsasataṃ vātha, vibhajanti vicakkhaṇā.

Vitthāragaṇanā

38. Kathamekūnanavutividhaṃ cittaṃ ekavīsasataṃ hoti? Vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ paṭhamajjhānasotāpattimaggacittaṃ, vicārapītisukhekaggatāsahitaṃ dutiyajjhānasotāpattimaggacittaṃ, pītisukhekaggatāsahitaṃ tatiyajjhānasotāpattimaggacittaṃ, sukhekaggatāsahitaṃ catutthajjhānasotāpattimaggacittaṃ, upekkhekaggatāsahitaṃ pañcamajjhānasotāpattimaggacittañceti imāni pañcapi sotāpattimaggacittāni nāma.

39. Tathā sakadāgāmimaggaanāgāmimaggaarahattamaggacittañceti samavīsati maggacittāni.

40. Tathā phalacittāni ceti **samacattālīsa lokuttaracittāni** bhavantīti.

41. Jhānaṅgayogabhedena, katvekekantu pañcadhā.

Vuccatānuttaraṃ cittaṃ, cattālīsavidhanti ca.

42. Yathā ca rūpāvacaraṃ, gayhatānuttaraṃ tathā.

Paṭhamādijhānabhede, āruppañcāpi pañcame.

Ekādasavidhaṃ tasmā, paṭhamādikamīritaṃ;
Jhānamekekamante tu, tevīsatividhaṃ bhave.

43. Sattatiṃsavidhaṃ puññaṃ, dvipaññāsavidhaṃ tathā.

Pākamiccāhu cittāni, ekavīsasataṃ budhā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe cittasaṅgahavibhāgo nāma

Paṭhamo paricchedo.

2. Cetasikaparicchedo

Sampayogalakkhaṇaṃ

1. Ekuppādanirodhā ca, ekālambaṇavatthukā.

Cetoyuttā dvipaññāsa, dhammā cetasikā matā.

Aññasamānacetasikaṃ

2. Kathaṃ? Phasso vedanā saññā cetanā ekaggatā jīvitindriyaṃ manasikāro ceti sattime cetasikā **sabbacittasādhāraṇā** nāma.

3. Vitakko vicāro adhimokkho vīriyaṃ pīti chando cāti cha ime cetasikā **pakiṇṇakā** nāma.

4. Evamete terasa cetasikā **aññasamānā**ti veditabbā.

Akusalacetasikaṃ

5. Moho ahirikaṃ anottappaṃ uddhaccaṃ lobho diṭṭhi māno doso issā macchariyaṃ kukkuccaṃ thinaṃ middhaṃ vicikicchā ceti cuddasime cetasikā **akusalā** nāma.

Sobhanacetasikaṃ

6. Saddhā sati hirī ottappaṃ alobho adoso tatramajjhattatā kāyapassaddhi cittapassaddhi kāyalahutā cittalahutā kāyamudutā cittamudutā kāyakammaññatā cittakammaññatā kāyapāguññatā cittapāguññatā kāyujukatā cittujukatā ceti ekūnavīsatime cetasikā **sobhanasādhāraṇā** nāma.

7. Sammāvācā sammākammanto sammāājīvo ceti tisso **viratiyo** nāma.

8. Karuṇā muditā **appamaññāyo** nāmāti sabbathāpi paññindriyena saddhiṃ pañcavīsatime cetasikā **sobhanā**ti veditabbā.

9. Ettāvatā ca –

Terasaññasamānā ca, cuddasākusalā tathā;
Sobhanā pañcavīsāti, dvipaññāsa pavuccare.

Sampayoganayo

10. Tesaṃ cittāviyuttānaṃ, yathāyogamito paraṃ.

Cittuppādesu paccekaṃ, sampayogo pavuccati.

11. Satta sabbattha yujjanti, yathāyogaṃ pakiṇṇakā.

Cuddasākusalesveva, sobhanesveva sobhanā.

Aññasamānacetasikasampayoganayo

12. Kathaṃ? **Sabbacittasādhāraṇā** tāva sattime cetasikā sabbesupi ekūnanavuticittuppādesu labbhanti.

13. **Pakiṇṇakesu** pana vitakko tāva dvipañcaviññāṇavajjitakāmāvacaracittesu ceva ekādasasu paṭhamajjhānacittesu ceti pañcapaññāsacittesu uppajjati.

14. Vicāro pana tesu ceva ekādasasu dutiyajjhānacittesu cāti chasaṭṭhicittesu.

15. Adhimokkho dvipañcaviññāṇavicikicchāsahagatavajjitacittesu.

16. Vīriyaṃ pañcadvārāvajjanadvipañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇavajjitacittesu.

17. Pīti domanassupekkhāsahagatakāyaviññāṇacatutthajjhānavajjitacittesu.

18. Chando ahetukamomūhavajjitacittesūti.

19. Te pana cittuppādā yathākkamaṃ –

Chasaṭṭhi pañcapaññāsa, ekādasa ca soḷasa;
Sattati vīsati ceva, pakiṇṇakavivajjitā.

Pañcapaññāsa chasaṭṭhiṭṭhasattati tisattati;
Ekapaññāsa cekūnasattati sapakiṇṇakā.

Akusalacetasikasampayoganayo

20. **Akusalesu** pana moho ahirikaṃ anottappaṃ uddhaccañcāti cattārome cetasikā sabbākusalasādhāraṇā nāma, sabbesupi dvādasā kusalesu labbhanti.

21. Lobho aṭṭhasu lobhasahagatacittesveva labbhati.

22. Diṭṭhi catūsu diṭṭhigatasampayuttesu.

23. Māno catūsu diṭṭhigatavippayuttesu.

24. Doso issā macchariyaṃ kukkuccañcāti dvīsu paṭighasampayuttacittesu.

25. Thinamiddhaṃ pañcasu sasaṅkhārikacittesu.

26. Vicikicchā vicikicchāsahagatacitteyevāti.

27. Sabbāpuññesu cattāro,

Lobhamūle tayo gatā;
Dosamūlesu cattāro,
Sasaṅkhāre dvayaṃ tathā.

Vicikicchā vicikicchā-citte cāti catuddasa;
Dvādasākulesveva, sampayujjanti pañcadhā.

Sobhanacetasikasampayoganayo

28. **Sobhanesu** pana sobhanasādhāraṇā tāva ekūnavīsatime cetasikā sabbesupi ekūnasaṭṭhisobhanacittesu saṃvijjanti.

29. Viratiyo pana tissopi lokuttaracittesu sabbathāpi niyatā ekatova labbhanti, lokiyesu pana kāmāvacarakusalesveva kadāci sandissanti visuṃ visuṃ.

30. Appamaññāyo pana dvādasasu pañcamajjhānavajjitamahaggatacittesu ceva kāmāvacarakusalesu ca sahetukakāmāvacarakiriyacittesu cāti aṭṭhavīsaticittesveva kadāci nānā hutvā jāyanti, upekkhāsahagatesu panettha karuṇāmuditā na santīti keci vadanti.

31. Paññā pana dvādasasu ñāṇasampayuttakāmāvacaracittesu ceva sabbesupi pañcatiṃsamahaggatalokuttaracittesu cāti sattacattālīsacittesu sampayogaṃ gacchatīti.

32. Ekūnavīsati dhammā, jāyantekūnasaṭṭhisu.

Tayo soḷasacittesu, aṭṭhavīsatiyaṃ dvayaṃ.

Paññā pakāsitā, sattacattālīsavidhesupi;
Sampayuttā catudhevaṃ, sobhanesveva sobhanā.

33. Issāmaccherakukkucca-viratikaruṇādayo.

Nānā kadāci māno ca, thina middhaṃ tathā saha.

34. Yathāvuttānusārena, sesā **niyatayogino**.

Saṅgahañca pavakkhāmi, tesaṃ dāni yathārahaṃ.

Saṅgahanayo

35. Chattiṃsānuttare dhammā, pañcatiṃsa mahaggate.

Aṭṭhatiṃsāpi labbhanti, kāmāvacarasobhane.

Sattavīsatipuññamhi, dvādasāhetuketi ca;
Yathāsambhavayogena, pañcadhā tattha saṅgaho.

Lokuttaracittasaṅgahanayo

36. Kathaṃ? **Lokuttaresu** tāva aṭṭhasu paṭhamajjhānikacittesu aññasamānā terasa cetasikā, appamaññāvajjitā tevīsati sobhanacetasikā ceti chattiṃsa dhammā saṅgahaṃ gacchanti, tathā dutiyajjhānikacittesu vitakkavajjā, tatiyajjhānikacittesu vitakkavicāravajjā, catutthajjhānikacittesu vitakkavicārapītivajjā, pañcamajjhānikacittesupi upekkhāsahagatā te eva saṅgayhantīti sabbathāpi aṭṭhasu lokuttaracittesu pañcakajjhānavasena pañcadhāva saṅgaho hotīti.

37. Chattiṃsa pañcatiṃsa ca, catuttiṃsa yathākkamaṃ.

Tettiṃsadvayamiccevaṃ, pañcadhānuttare ṭhitā.

Mahaggatacittasaṅgahanayo

38. **Mahaggatesu** pana tīsu paṭhamajjhānikacittesu tāva aññasamānā terasa cetasikā, viratittayavajjitā dvāvīsati sobhanacetasikā ceti pañcatiṃsa dhammā saṅgahaṃ gacchanti, karuṇāmuditā panettha paccekameva yojetabbā, tathā dutiyajjhānikacittesu vitakkavajjā, tatiyajjhānikacittesu vitakkavicāravajjā, catutthajjhānikacittesu vitakkavicārapītivajjā, pañcamajjhānikacittesu pana pannarasasu appamaññāyo na labbhantīti sabbathāpi sattavīsatimahaggatacittesu pañcakajjhānavasena pañcadhāva saṅgaho hotīti.

39. Pañcatiṃsa catuttiṃsa, tettiṃsa ca yathākkamaṃ.

Bāttiṃsa ceva tiṃseti, pañcadhāva mahaggate.

Kāmāvacarasobhanacittasaṅgahanayo

40. **Kāmāvacarasobhanesu** pana kusalesu tāva paṭhamadvaye aññasamānā terasa cetasikā, pañcavīsati sobhanacetasikā ceti aṭṭhatiṃsa dhammā saṅgahaṃ gacchanti, appamaññāviratiyo panettha pañcapi paccekameva yojetabbā, tathā dutiyadvaye ñāṇavajjitā, tatiyadvaye ñāṇasampayuttā pītivajjitā, catutthadvaye ñāṇapītivajjitā te eva saṅgayhanti. Kiriyacittesupi virativajjitā tatheva catūsupi dukesu catudhāva saṅgayhanti. Tathā vipākesu ca appamaññāvirativajjitā te eva saṅgayhantīti sabbathāpi catuvīsatikāmāvacarasobhanacittesu dukavasena dvādasadhāva saṅgaho hotīti.

41. Aṭṭhatiṃsa sattatiṃsa, dvayaṃ chattiṃsakaṃ subhe.

Pañcatiṃsa catuttiṃsa, dvayaṃ tettiṃsakaṃ kriye;
Tettiṃsa pāke bāttiṃsa, dvayekatiṃsakaṃ bhave;
Sahetukāmāvacarapuñña-pākakriyāmane.

42. Navijjantettha viratī, kriyesu ca mahaggate.

Anuttare appamaññā, kāmapāke dvayaṃ tathā;
Anuttare jhānadhammā, appamaññā ca majjhime;
Viratī ñāṇapītī ca, parittesu visesakā.

Akusalacittasaṅgahanayo

43. **Akusalesu** pana lobhamūlesu tāva paṭhame asaṅkhārike aññasamānā terasa cetasikā, akusalasādhāraṇā cattāro cāti sattarasa lobhadiṭṭhīhi saddhiṃ ekūnavīsati dhammā saṅgahaṃ gacchanti.

44. Tatheva dutiye asaṅkhārike lobhamānena.

45. Tatiye tatheva pītivajjitā lobhadiṭṭhīhi saha aṭṭhārasa.

46. Catutthe tatheva lobhamānena.

47. Pañcame pana paṭighasampayutte asaṅkhārike doso issā macchariyaṃ kukkuccañcāti catūhi saddhiṃ pītivajjitā te eva vīsati dhammā saṅgayhanti, issāmacchariyakukkuccāni panettha paccekameva yojetabbāni.

48. Sasaṅkhārikapañcakepi tatheva thinamiddhena visesetvā yojetabbā.

49. Chandapītivajjitā pana aññasamānā ekādasa, akusalasādhāraṇā cattāro cāti pannarasa dhammā uddhaccasahagate sampayujjanti.

50. Vicikicchāsahagatacitte ca adhimokkhavirahitā vicikicchāsahagatā tatheva pannarasa dhammā samupalabbhantīti sabbathāpi dvādasākusalacittuppādesu paccekaṃ yojiyamānāpi gaṇanavasena sattadhāva saṅgahitā bhavantīti.

51. Ekūnavīsāṭṭhārasa, vīsekavīsa vīsati.

Dvāvīsa pannaraseti, sattadhā kusaleṭhitā.

52. Sādhāraṇā ca cattāro, samānā ca dasāpare.

Cuddasete pavuccanti, **sabbākusalayogino**.

Ahetukacittasaṅgahanayo

53. **Ahetukesu** pana hasanacitte tāva chandavajjitā aññasamānā dvādasa dhammā saṅgahaṃ gacchanti.

54. Tathā voṭṭhabbane chandapītivajjitā.

55. Sukhasantīraṇe chandavīriyavajjitā.

56. Manodhātuttikāhetukapaṭisandhiyugaḷe chandapītivīriyavajjitā.

57. Dvipañcaviññāṇe pakiṇṇakavajjitā teyeva saṅgayhantīti sabbathāpi aṭṭhārasasu ahetukesu gaṇanavasena catudhāva saṅgaho hotīti.

58. Dvādasekādasa dasa, satta cāti catubbidho.

Aṭṭhārasāhetukesu, cittuppādesu saṅgaho.

59. Ahetukesu sabbattha, satta sesā yathārahaṃ.

Iti vitthārato vutto, tettiṃsavidhasaṅgaho.

60. Itthaṃ cittāviyuttānaṃ, sampayogañca saṅgahaṃ.

Ñatvā bhedaṃ yathāyogaṃ, cittena samamuddise.

Iti abhidhammatthasaṅgahe cetasikasaṅgahavibhāgo nāma

Dutiyo paricchedo.

3. Pakiṇṇakaparicchedo

1. Sampayuttā yathāyogaṃ, tepaññāsa sabhāvato.

Cittacetasikā dhammā, tesaṃ dāni yathārahaṃ.

2. Vedanāhetuto kiccadvārālambaṇavatthuto.

Cittuppādavaseneva, saṅgaho nāma nīyate.

Vedanāsaṅgaho

3. Tattha **vedanāsaṅgahe** tāva tividhā vedanā sukhaṃ dukkhaṃ adukkhamasukhā ceti, sukhaṃ dukkhaṃ somanassaṃ domanassaṃ upekkhāti ca bhedena pana pañcadhā hoti.

4. Tattha sukhasahagataṃ kusalavipākaṃ kāyaviññāṇamekameva, tathā dukkhasahagataṃ akusalavipākaṃ.

5. Somanassasahagatacittāni pana lobhamūlāni cattāri, dvādasa kāmāvacarasobhanāni, sukhasantīraṇahasanāni ca dveti aṭṭhārasa kāmāvacarasomanassasahagatacittāni ceva paṭhamadutiyatatiyacatutthajjhānasaṅkhātāni catucattālīsa mahaggatalokuttaracittāni ceti dvāsaṭṭhividhāni bhavanti.

6. Domanassasahagatacittāni pana dve paṭighasampayuttacittāneva.

7. Sesāni sabbānipi pañcapaññāsa upekkhāsahagatacittānevāti.

8. Sukhaṃ dukkhamupekkhāti, tividhā tattha vedanā.

Somanassaṃ domanassamitibhedena pañcadhā.

9. Sukhamekattha dukkhañca, domanassaṃ dvaye ṭhitaṃ.

Dvāsaṭṭhīsu somanassaṃ, pañcapaññāsaketarā.

Hetusaṅgaho

10. **Hetusaṅgahe** hetū nāma lobho doso moho alobho adoso amoho cāti chabbidhā bhavanti.

11. Tattha pañcadvārāvajjanadvipañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇavoṭṭhabbanahasanavasena ahetukacittāni nāma.

12. Sesāni sabbānipi ekasattati cittāni sahetukāneva.

13. Tatthāpi dve momūhacittāni ekahetukāni.

14. Sesāni dasa akusalacittāni ceva ñāṇavippayuttāni dvādasa kāmāvacarasobhanāni ceti dvāvīsati dvihetukacittāni.

15. Dvādasa ñāṇasampayuttakāmāvacarasobhanāni ceva pañcatiṃsa mahaggatalokuttaracittāni ceti sattacattālīsa tihetukacittānīti.

16. Lobho doso ca moho ca,

Hetū akusalā tayo;
Alobhādosāmoho ca,
Kusalābyākatā tathā.

17. Ahetukāṭṭhārasekahetukā dve dvāvīsati.

Dvihetukā matā sattacattālīsatihetukā.

Kiccasaṅgaho

18. **Kiccasaṅgahe** kiccāni nāma paṭisandhibhavaṅgāvajjanadassanasavanaghāyanasāyanaphusanasampaṭicchanasantīraṇavoṭṭhabbanajavanatadārammaṇacutivasena cuddasavidhāni bhavanti.

19. Paṭisandhibhavaṅgāvajjanapañcaviññāṇaṭhānādivasena pana tesaṃ dasadhā ṭhānabhedo veditabbo.

20. Tattha dve upekkhāsahagatasantīraṇāni ceva aṭṭha mahāvipākāni ca nava rūpārūpavipākāni ceti ekūnavīsati cittāni paṭisandhibhavaṅgacutikiccāni nāma.

21. Āvajjanakiccāni pana dve.

22. Tathā dassanasavanaghāyanasāyanaphusanasampaṭicchanakiccāni ca.

23. Tīṇi santīraṇakiccāni.

24. Manodvārāvajjanameva pañcadvāre voṭṭhabbanakiccaṃ sādheti.

25. Āvajjanadvayavajjitāni kusalākusalaphalakiriyacittāni pañcapaññāsa javanakiccāni.

26. Aṭṭha mahāvipākāni ceva santīraṇattayañceti ekādasa tadārammaṇakiccāni.

27. Tesu pana dve upekkhāsahagatasantīraṇacittāni paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇasantīraṇavasena pañcakiccāni nāma.

28. Mahāvipākāni aṭṭha paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇavasena catukiccāni nāma.

29. Mahaggatavipākāni nava paṭisandhibhavaṅgacutivasena tikiccāni nāma.

30. Somanassasantīraṇaṃ santīraṇatadārammaṇavasena dukiccaṃ.

31. Tathā voṭṭhabbanaṃ voṭṭhabbanāvajjanavasena.

32. Sesāni pana sabbānipi javanamanodhātuttikadvipañcaviññāṇāni yathāsambhavamekakiccānīti.

33. Paṭisandhādayo nāma, kiccabhedena cuddasa.

Dasadhā ṭhānabhedena, cittuppādā pakāsitā.

34. Aṭṭhasaṭṭhi tathā dve ca, navāṭṭha dve yathākkamaṃ.

Ekadviticatupañcakiccaṭhānāni niddise.

Dvārasaṅgaho

35. **Dvārasaṅgahe** dvārāni nāma cakkhudvāraṃ sotadvāraṃ ghānadvāraṃ jivhādvāraṃ kāyadvāraṃ manodvārañceti chabbidhāni bhavanti.

36. Tattha cakkhumeva cakkhudvāraṃ.

37. Tathā sotādayo sotadvārādīni.

38. Manodvāraṃ pana bhavaṅganti pavuccati.

39. Tattha pañcadvārāvajjanacakkhuviññāṇasampaṭicchanasantīraṇavoṭṭhabbanakāmāvacarajavanatadārammaṇavasena chacattālīsa cittāni cakkhudvāre yathārahaṃ uppajjanti, tathā pañcadvārāvajjanasotaviññāṇādivasena sotadvārādīsupi chacattālīseva bhavantīti sabbathāpi pañcadvāre catupaññāsa cittāni kāmāvacarāneva.

40. Manodvāre pana manodvārāvajjanapañcapaññāsajavanatadārammaṇavasena sattasaṭṭhi cittāni bhavanti.

41. Ekūnavīsati paṭisandhibhavaṅgacutivasena dvāravimuttāni.

42. Tesu pana pañcaviññāṇāni ceva mahaggatalokuttarajavanāni ceti chattiṃsa yathārahamekadvārikacittāni nāma.

43. Manodhātuttikaṃ pana pañcadvārikaṃ.

44. Sukhasantīraṇavoṭṭhabbanakāmāvacarajavanāni chadvārikacittāni.

45. Upekkhāsahagatasantīraṇamahāvipākāni chadvārikāni ceva dvāravimuttāni ca.

46. Mahaggatavipākāni dvāravimuttānevāti.

47. Ekadvārikacittāni, pañcachadvārikāni ca.

Chadvārikavimuttāni, vimuttāni ca sabbathā.

Chattiṃsati tathā tīṇi, ekatiṃsa yathākkamaṃ;
Dasadhā navadhā ceti, pañcadhā paridīpaye.

Ālambaṇasaṅgaho

48. **Ālambaṇasaṅgahe** ārammaṇāni nāma rūpārammaṇaṃ saddārammaṇaṃ gandhārammaṇaṃ rasārammaṇaṃ phoṭṭhabbārammaṇaṃ dhammārammaṇañceti chabbidhāni bhavanti.

49. Tattha rūpameva rūpārammaṇaṃ, tathā saddādayo saddārammaṇādīni.

50. Dhammārammaṇaṃ pana pasādasukhumarūpacittacetasikanibbānapaññattivasena chadhā saṅgayhati.

51. Tattha cakkhudvārikacittānaṃ sabbesampi rūpameva ārammaṇaṃ, tañca paccuppannaṃ. Tathā sotadvārikacittādīnampi saddādīni, tāni ca paccuppannāniyeva.

52. Manodvārikacittānaṃ pana chabbidhampi paccuppannamatītaṃ anāgataṃ kālavimuttañca yathārahamārammaṇaṃ hoti.

53. Dvāravimuttānañca paṭisandhibhavaṅgacutisaṅkhātānaṃ chabbidhampi yathāsambhavaṃ yebhuyyena bhavantare chadvāraggahitaṃ paccuppannamatītaṃ paññattibhūtaṃ vā kammakammanimittagatinimittasammataṃ ārammaṇaṃ hoti.

54. Tesu cakkhuviññāṇādīni yathākkamaṃ rūpādiekekārammaṇāneva.

55. Manodhātuttikaṃ pana rūpādipañcārammaṇaṃ.

56. Sesāni kāmāvacaravipākāni hasanacittañceti sabbathāpi kāmāvacarārammaṇāneva.

57. Akusalāni ceva ñāṇavippayuttakāmāvacarajavanāni ceti lokuttaravajjitasabbārammaṇāni.

58. Ñāṇasampayuttakāmāvacarakusalāni ceva pañcamajjhānasaṅkhātaṃ abhiññākusalañceti arahattamaggaphalavajjitasabbārammaṇāni.

59. Ñāṇasampayuttakāmāvacarakiriyāni ceva kiriyābhiññāvoṭṭhabbanañceti sabbathāpi sabbārammaṇāni.

60. Āruppesu dutiyacatutthāni mahaggatārammaṇāni.

61. Sesāni mahaggatacittāni sabbānipi paññattārammaṇāni.

62. Lokuttaracittāni nibbānārammaṇānīti.

63. Pañcavīsa parittamhi, cha cittāni mahaggate.

Ekavīsati vohāre, aṭṭha nibbānagocare.

Vīsānuttaramuttamhi, aggamaggaphalujjhite;
Pañca sabbattha chacceti, sattadhā tattha saṅgaho.

Vatthusaṅgaho

64. **Vatthusaṅgahe** vatthūni nāma cakkhusotaghānajivhākāyahadayavatthu ceti chabbidhāni bhavanti.

65. Tāni kāmaloke sabbānipi labbhanti.

66. Rūpaloke pana ghānādittayaṃ natthi.

67. Arūpaloke pana sabbānipi na saṃvijjanti.

68. Tattha pañcaviññāṇadhātuyo yathākkamaṃ ekantena pañca pasādavatthūni nissāyeva pavattanti.

69. Pañcadvārāvajjanasampaṭicchanasaṅkhātā pana manodhātu ca hadayaṃ nissitāyeva pavattanti.

70. Avasesā pana manoviññāṇadhātusaṅkhātā ca santīraṇamahāvipākapaṭighadvayapaṭhamamaggahasanarūpāvacaravasena hadayaṃ nissāyeva pavattanti.

71. Avasesā kusalākusalakiriyānuttaravasena pana nissāya vā anissāya vā.

72. Āruppavipākavasena hadayaṃ anissāyevāti.

73. Chavatthuṃ nissitā kāme, satta rūpe catubbidhā.

Tivatthuṃ nissitāruppe, dhātvekā nissitā matā.

74. Tecattālīsa nissāya, dvecattālīsa jāyare.

Nissāya ca anissāya, pākāruppā anissitā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe pakiṇṇakasaṅgahavibhāgo nāma

Tatiyo paricchedo.

4. Vīthiparicchedo

1. Cittuppādānamiccevaṃ, katvāsaṅgahamuttaraṃ.

Bhūmipuggalabhedena, pubbāparaniyāmitaṃ.

Pavattisaṅgahaṃ nāma, paṭisandhipavattiyaṃ;
Pavakkhāmi samāsena, yathāsambhavato kathaṃ.

2.. Vīthimuttānaṃ pana kammakammanimittagatinimittavasena tividhā hoti visayappavatti.

4. Tattha vatthudvārārammaṇāni pubbe vuttanayāneva.

Viññāṇachakkaṃ

5. Cakkhuviññāṇaṃ sotaviññāṇaṃ ghānaviññāṇaṃ jivhāviññāṇaṃ kāyaviññāṇaṃ manoviññāṇañceti cha viññāṇāni.

Vīthichakkaṃ

6. **Cha vīthiyo** pana cakkhudvāravīthi sotadvāravīthi ghānadvāravīthi jivhādvāravīthi kāyadvāravīthi manodvāravīthi ceti dvāravasena vā, cakkhuviññāṇavīthi sotaviññāṇavīthi ghānaviññāṇavīthi jivhāviññāṇavīthi kāyaviññāṇavīthi manoviññāṇavīthi ceti viññāṇavasena vā dvārappavattā cittappavattiyo yojetabbā.

Vīthibhedo

7. Atimahantaṃ mahantaṃ parittaṃ atiparittañceti pañcadvāre manodvāre pana vibhūtamavibhūtañceti chadhā visayappavatti veditabbā.

Pañcadvāravīthi

8. Kathaṃ? Uppādaṭhitibhaṅgavasena khaṇattayaṃ ekacittakkhaṇaṃ nāma.

9. Tāni pana sattarasa cittakkhaṇāni rūpadhammānamāyū.

10. Ekacittakkhaṇātītāni vā bahucittakkhaṇātītāni vā ṭhitippattāneva pañcārammaṇāni pañcadvāre āpāthamāgacchanti. Tasmā yadi ekacittakkhaṇātītakaṃ rūpārammaṇaṃ cakkhussa āpāthamāgacchati, tato dvikkhattuṃ bhavaṅge calite bhavaṅgasotaṃ vocchinditvā tameva rūpārammaṇaṃ āvajjantaṃ pañcadvārāvajjanacittaṃ uppajjitvā nirujjhati, tato tassānantaraṃ tameva rūpaṃ passantaṃ cakkhuviññāṇaṃ, sampaṭicchantaṃ sampaṭicchanacittaṃ, santīrayamānaṃ santīraṇacittaṃ, vavatthapentaṃ voṭṭhabbanacittañceti yathākkamaṃ uppajjitvā nirujjhanti, tato paraṃ ekūnatiṃsa kāmāvacarajavanesu yaṃkiñci laddhapaccayaṃ yebhuyyena sattakkhattuṃ javati, javanānubandhāni ca dve tadārammaṇapākāni yathārahaṃ pavattanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

11. Ettāvatā cuddasa vīthicittuppādā, dve bhavaṅgacalanāni, pubbevātītakamekacittakkhaṇanti katvā sattarasa cittakkhaṇāni paripūrenti, tato paraṃ nirujjhati, ārammaṇametaṃ **atimahantaṃ** nāma gocaraṃ.

12. Yāva tadārammaṇuppādā pana appahontātītakamāpāthamāgataṃ ārammaṇaṃ **mahantaṃ** nāma, tattha javanāvasāne bhavaṅgapātova hoti, natthi tadārammaṇuppādo.

13. Yāva javanuppādāpi appahontātītakamāpāthamāgataṃ ārammaṇaṃ **parittaṃ** nāma, tattha javanampi anuppajjitvā dvattikkhattuṃ voṭṭhabbanameva pavattati, tato paraṃ bhavaṅgapātova hoti.

14. Yāva voṭṭhabbanuppādā ca pana appahontātītakamāpāthamāgataṃ nirodhāsannamārammaṇaṃ **atiparittaṃ** nāma, tattha bhavaṅgacalanameva hoti, natthi vīthicittuppādo.

15. Iccevaṃ cakkhudvāre, tathā sotadvārādīsu ceti sabbathāpi pañcadvāre tadārammaṇajavanavoṭṭhabbanamoghavārasaṅkhātānaṃ catunnaṃ vārānaṃ

yathākkamaṃ ārammaṇabhūtā visayappavatti catudhā veditabbā.

16. Vīthicittāni satteva, cittuppādā catuddasa.

Catupaññāsa vitthārā, pañcadvāre yathārahaṃ.

Ayamettha pañcadvāre vīthicittappavattinayo.

Manodvāravīthi parittajavanavāro

17. **Manodvāre** pana yadi **vibhūta**mārammaṇaṃ āpāthamāgacchati, tato paraṃ bhavaṅgacalanamanodvārāvajjanajavanāvasāne tadārammaṇapākāni pavattanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

18. **Avibhūte** panārammaṇe javanāvasāne bhavaṅgapātova hoti, natthi tadārammaṇuppādoti.

19. Vīthicittāni tīṇeva, cittuppādā daseritā.

Vitthārena panettheka-cattālīsa vibhāvaye;

Ayamettha parittajavanavāro.

Appanājavanavāro

20. **Appanājavanavāre** pana vibhūtāvibhūtabhedo natthi, tathā tadārammaṇuppādo ca.

21. Tattha hi ñāṇasampayuttakāmāvacarajavanānamaṭṭhannaṃ aññatarasmiṃ parikammopacārānulomagotrabhunāmena catukkhattuṃ tikkhattumeva vā yathākkamaṃ uppajjitvā niruddhānantarameva yathārahaṃ catutthaṃ, pañcamaṃ vā chabbīsatimahaggatalokuttarajavanesu yathābhinīhāravasena yaṃ kiñci javanaṃ appanāvīthimotarati, tato paraṃ appanāvasāne bhavaṅgapātova hoti.

22. Tattha somanassasahagatajavanānantaraṃ appanāpi somanassasahagatāva pāṭikaṅkhitabbā, upekkhāsahagatajavanānantaraṃ upekkhāsahagatāva, tatthāpi kusalajavanānantaraṃ kusalajavanañceva heṭṭhimañca phalattayamappeti, kiriyajavanānantaraṃ kiriyajavanaṃ arahattaphalañcāti.

23. Dvattiṃsa sukhapuññamhā, dvādasopekkhakā paraṃ,

Sukhitakriyato aṭṭha, cha sambhonti upekkhakā.

24. Puthujjanāna sekkhānaṃ, kāmapuññatihetuto.

Tihetukāmakriyato, vītarāgānamappanā.

Ayamettha manodvāre vīthicittappavattinayo.

Tadārammaṇaniyamo

25. Sabbatthāpi panettha aniṭṭhe ārammaṇe akusalavipākāneva pañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇatadārammaṇāni.

26. Iṭṭhe kusalavipākāni.

27. Atiiṭṭhe pana somanassasahagatāneva santīraṇatadārammaṇāni, tatthāpi somanassasahagatakiriyajavanāvasāne somanassasahagatāneva tadārammaṇāni bhavanti, upekkhāsahagatakiriyajavanāvasāne ca upekkhāsahagatāneva honti.

28. Domanassasahagatajavanāvasāne ca pana tadārammaṇāniceva bhavaṅgāni ca upekkhāsahagatāneva bhavanti, tasmā yadi somanassapaṭisandhikassa domanassasahagatajavanāvasāne tadārammaṇasambhavo natthi, tadā yaṃ kiñci paricitapubbaṃ parittārammaṇamārabbha upekkhāsahagatasantīraṇaṃ uppajjati, tamanantaritvā bhavaṅgapātova hotīti vadanti ācariyā.

29. Tathā kāmāvacarajavanāvasāne kāmāvacarasattānaṃ kāmāvacaradhammesveva ārammaṇabhūtesu tadārammaṇaṃ icchantīti.

30. Kāme javanasattālambaṇānaṃ niyame sati.

Vibhūtetimahante ca, tadārammaṇamīritaṃ.

Ayamettha tadārammaṇaniyamo.

Javananiyamo

31. **Javanesu** ca parittajavanavīthiyaṃ kāmāvacarajavanāni sattakkhattuṃ chakkhattumeva vā javanti.

32. Mandappavattiyaṃ pana maraṇakālādīsu pañcavārameva.

33. Bhagavato pana yamakapāṭihāriyakālādīsu lahukappavattiyaṃ cattāripañca vā paccavekkhaṇacittāni bhavantītipi vadanti.

34. Ādikammikassa pana paṭhamakappanāyaṃ mahaggatajavanāniabhiññājavanāni ca sabbadāpi ekavārameva javanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

35. Cattāro pana magguppādā ekacittakkhaṇikā, tato paraṃ dve tīṇi phalacittāni yathārahaṃ uppajjanti, tato paraṃ bhavaṅgapāto.

36. Nirodhasamāpattikāle dvikkhattuṃ catutthāruppajavanaṃ javati, tato paraṃ nirodhaṃ phusati.

37. Vuṭṭhānakāle ca anāgāmiphalaṃ vā arahattaphalaṃ vā yathārahamekavāraṃ uppajjitvā niruddhe bhavaṅgapātova hoti.

38. Sabbatthāpi samāpattivīthiyaṃ bhavaṅgasoto viya vīthiniyamo natthīti katvā bahūnipi labbhantīti.

39. Sattakkhattuṃ parittāni, maggābhiññā sakiṃ matā.

Avasesāni labbhanti, javanāni bahūnipi.

Ayamettha javananiyamo.

Puggalabhedo

40. **Duhetukānamahetukānañca** panettha kiriyajavanāni ceva appanājavanāni ca labbhanti.

41. Tathā ñāṇasampayuttavipākāni ca sugatiyaṃ.

42. Duggatiyaṃ pana ñāṇavippayuttāni ca mahāvipākāni na labbhanti.

43. **Tihetukesu** ca khīṇāsavānaṃ kusalākusalajavanāni na labbhanti.

44. Tathā sekkhaputhujjanānaṃ kiriyajavanāni.

45. Diṭṭhigatasampayuttavicikicchājavanāni ca sekkhānaṃ.

46. Anāgāmipuggalānaṃ pana paṭighajavanāni ca na labbhanti.

47. Lokuttarajavanāni ca yathārahaṃ ariyānameva samuppajjantīti.

48. Asekkhānaṃ catucattālīsa sekkhānamuddise.

Chappaññāsāvasesānaṃ, catupaññāsa sambhavā.

Ayamettha puggalabhedo.

Bhūmivibhāgo

49. **Kāmāvacarabhūmiyaṃ** panetāni sabbānipi vīthicittāni yathārahamupalabbhanti.

50. **Rūpāvacarabhūmiyaṃ** paṭighajavanatadārammaṇavajjitāni.

51. **Arūpāvacarabhūmiyaṃ** paṭhamamaggarūpāvacarahasanaheṭṭhimāruppavajjitāni ca labbhanti.

52. Sabbatthāpi ca taṃtaṃpasādarahitānaṃ taṃtaṃdvārikavīthicittāni na labbhanteva.

53. Asaññasattānaṃ pana sabbathāpi cittappavatti natthevāti.

54. Asīti vīthicittāni, kāme rūpe yathārahaṃ.

Catusaṭṭhi tathārūpe, dvecattālīsa labbhare.

Ayamettha bhūmivibhāgo.

55. Iccevaṃ chadvārikacittappavatti yathāsambhavaṃ bhavaṅgantaritā yāvatāyukamabbocchinnā pavattati.

Iti abhidhammatthasaṅgahe vīthisaṅgahavibhāgo nāma

Catuttho paricchedo.

5. Vīthimuttaparicchedo

1. Vīthicittavasenevaṃ, pavattiyamudīrito.

Pavattisaṅgaho nāma, sandhiyaṃ dāni vuccati.

2. Catasso bhūmiyo, catubbidhā paṭisandhi, cattāri kammāni, catudhā maraṇuppatti ceti vīthimuttasaṅgahe cattāri catukkāni veditabbāni.

Bhūmicatukkaṃ

3. Tattha apāyabhūmi kāmasugatibhūmi rūpāvacarabhūmi arūpāvacarabhūmi ceti catasso bhūmiyo nāma.

4. Tāsu nirayo tiracchānayoni pettivisayo asurakāyo ceti **apāyabhūmi catubbidhā** hoti.

5. Manussā cātumahārājikā tāvatiṃsā yāmā tusitā nimmānarati paranimmitavasavattī ceti **kāmasugatibhūmi sattavidhā** hoti.

6. Sā panāyamekādasavidhāpi kāmāvacarabhūmicceva saṅkhaṃ gacchati.

7. Brahmapārisajjā brahmapurohitā mahābrahmā ceti paṭhamajjhānabhūmi.

8. Parittābhā appamāṇābhā ābhassarā ceti dutiyajjhānabhūmi.

9. Parittasubhā appamāṇasubhā subhakiṇhā ceti tatiyajjhānabhūmi.

10. Vehapphalā asaññasattā suddhāvāsā ceti catutthajjhānabhūmīti **rūpāvacarabhūmi soḷasavidhā** hoti.

11. Avihā atappā sudassā sudassī akaniṭṭhā ceti **suddhāvāsabhūmi pañcavidhā** hoti.

12. Ākāsānañcāyatanabhūmi viññāṇañcāyatanabhūmi ākiñcaññāyatanabhūmi nevasaññānāsaññāyatanabhūmi ceti **arūpabhūmi catubbidhā** hoti.

13. Puthujjanā na labbhanti, suddhāvāsesu sabbathā.

Sotāpannā ca sakadāgāmino cāpi puggalā.

14. Ariyā nopalabbhanti, asaññāpāyabhūmisu.

Sesaṭṭhānesu labbhanti, ariyānariyāpi ca.

Idamettha bhūmicatukkaṃ.

Paṭisandhicatukkaṃ

15. Apāyapaṭisandhi kāmasugatipaṭisandhi rūpāvacarapaṭisandhi arūpāvacarapaṭisandhi ceti **catubbidhā paṭisandhi** nāma.

16. Tattha akusalavipākopekkhāsahagatasantīraṇaṃ apāyabhūmiyaṃ okkantikkhaṇe paṭisandhi hutvā tato paraṃ bhavaṅgaṃ pariyosāne cavanaṃ hutvā vocchijjati, **ayamekāpāyapaṭisandhi** nāma.

17. Kusalavipākopekkhāsahagatasantīraṇaṃ pana kāmasugatiyaṃ manussānañceva jaccandhādīnaṃ bhummassitānañca vinipātikāsurānaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattati.

18. Mahāvipākāni pana aṭṭha sabbatthāpi kāmasugatiyaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattanti.

19. Imā nava kāmasugatipaṭisandhiyo nāma.

20. Sā panāyaṃ dasavidhāpi kāmāvacarapaṭisandhicceva saṅkhaṃ gacchati.

21. Tesu catunnaṃ apāyānaṃ manussānaṃ vinipātikāsurānañca āyuppamāṇagaṇanāya niyamo natthi.

22. Cātumahārājikānaṃ pana devānaṃ dibbāni pañcavassasatāni āyuppamāṇaṃ, manussagaṇanāya navutivassasatasahassappamāṇaṃ hoti, tato catugguṇaṃ tāvatiṃsānaṃ, tato catugguṇaṃ yāmānaṃ, tato catugguṇaṃ tusitānaṃ, tato catugguṇaṃ nimmānaratīnaṃ, tato catugguṇaṃ paranimmitavasavattīnaṃ.

23. Navasatañcekavīsa-vassānaṃ koṭiyo tathā.

Vassasatasahassāni, saṭṭhi ca vasavattisu.

24. Paṭhamajjhānavipākaṃ paṭhamajjhānabhūmiyaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattati.

25. Tathā dutiyajjhānavipākaṃ tatiyajjhānavipākañca dutiyajjhānabhūmiyaṃ.

26. Catutthajjhānavipākaṃ tatiyajjhānabhūmiyaṃ.

27. Pañcamajjhānavipākaṃ catutthajjhānabhūmiyaṃ.

28. Asaññasattānaṃ pana rūpameva paṭisandhi hoti. Tathā tato paraṃ pavattiyaṃ cavanakāle ca rūpameva pavattitvā nirujjhati, imā **cha rūpāvacarapaṭisandhiyo** nāma.

29. Tesu brahmapārisajjānaṃ devānaṃ kappassa tatiyo bhāgo āyuppamāṇaṃ.

30. Brahmapurohitānaṃ upaḍḍhakappo.

31. Mahābrahmānaṃ eko kappo.

32. Parittābhānaṃ dve kappāni.

33. Appamāṇābhānaṃ cattārikappāni.

34. Ābhassarānaṃ aṭṭha kappāni.

35. Parittasubhānaṃ soḷasa kappāni.

36. Appamāṇasubhānaṃ dvattiṃsa kappāni.

37. Subhakiṇhānaṃ catusaṭṭhi kappāni.

38. Vehapphalānaṃ asaññasattānañca pañcakappasatāni.

39. Avihānaṃ kappasahassāni.

40. Atappānaṃ dve kappasahassāni.

41. Sudassānaṃ cattāri kappasahassāni.

42. Sudassīnaṃ aṭṭha kappasahassāni.

43. Akaniṭṭhānaṃ soḷasa kappasahassāni.

44. Paṭhamāruppādivipākāni paṭhamāruppādibhūmīsu yathākkamaṃ paṭisandhibhavaṅgacutivasena pavattanti. Imā **catasso arūpapaṭisandhiyo** nāma.

45. Tesu pana ākāsānañcāyatanūpagānaṃ devānaṃ vīsatikappasahassāni āyuppamāṇaṃ.

46. Viññāṇañcāyatanūpagānaṃ devānaṃ cattālīsakappasahassāni.

47. Ākiñcaññāyatanūpagānaṃ devānaṃ saṭṭhikappasahassāni.

48. Nevasaññānāsaññāyatanūpagānaṃ devānaṃ caturāsītikappasahassāni.

49. Paṭisandhi bhavaṅgañca, tathā cavanamānasaṃ.

Ekameva tathevekavisayañcekajātiyaṃ.

Idamettha paṭisandhicatukkaṃ.

Kammacatukkaṃ

50. Janakaṃ upatthambhakaṃ upapīḷakaṃ upaghātakañceti **kiccavasena**.

51. Garukaṃ āsannaṃ āciṇṇaṃ kaṭattākammañceti **pākadānapariyāyena**.

52. Diṭṭhadhammavedanīyaṃ upapajjavedanīyaṃ aparāpariyavedanīyaṃ ahosikammañceti **pākakālavasena** cattāri kammāni nāma.

53. Tathā akusalaṃ kāmāvacarakusalaṃ rūpāvacarakusalaṃ arūpāvacarakusalañceti **pākaṭhānavasena**.

54. Tattha akusalaṃ kāyakammaṃ vacīkammaṃ manokammañceti kammadvāravasena tividhaṃ hoti.

55. Kathaṃ? Pāṇātipāto adinnādānaṃ kāmesumicchācāro ceti kāyaviññattisaṅkhāte kāyadvāre bāhullavuttito **kāyakammaṃ** nāma.

56. Musāvādo pisuṇavācā pharusavācā samphappalāpo ceti vacīviññattisaṅkhāte vacīdvāre bāhullavuttito **vacīkammaṃ** nāma.

57. Abhijjhā byāpādo micchādiṭṭhi ceti aññatrāpi viññattiyā manasmiṃyeva bāhullavuttito **manokammaṃ** nāma.

58. Tesu pāṇātipāto pharusavācā byāpādo ca dosamūlena jāyanti.

59. Kāmesumicchācāro abhijjhā micchādiṭṭhi ca lobhamūlena.

60. Sesāni cattāripi dvīhi mūlehi sambhavanti.

61. Cittuppādavasena panetaṃ akusalaṃ sabbathāpi dvādasavidhaṃ hoti.

62. Kāmāvacarakusalampi kāyadvāre pavattaṃ kāyakammaṃ, vacīdvāre pavattaṃ vacīkammaṃ, manodvāre pavattaṃ manokammañceti kammadvāravasena tividhaṃ hoti.

63. Tathā dānasīlabhāvanāvasena.

64. Cittuppādavasena panetaṃ aṭṭhavidhaṃ hoti.

65. Dānasīlabhāvanāpacāyanaveyyāvaccapattidānapattānumodanadhammassavanadhammadesanā diṭṭhijukammavasena dasavidhaṃ hoti.

66. Taṃ panetaṃ vīsatividhampi kāmāvacarakammamicceva saṅkhaṃ gacchati.

67. Rūpāvacarakusalaṃ pana manokammameva, tañca bhāvanāmayaṃ appanāppattaṃ, jhānaṅgabhedena pañcavidhaṃ hoti.

68. Tathā arūpāvacarakusalañca manokammaṃ, tampi bhāvanāmayaṃ appanāppattaṃ. Ārammaṇabhedena catubbidhaṃ hoti.

69. Etthākusalakammamuddhaccarahitaṃ apāyabhūmiyaṃ paṭisandhiṃ janeti, pavattiyaṃ pana sabbampi dvādasavidhaṃ sattākusalapākāni sabbatthāpi kāmaloke rūpaloke ca yathārahaṃ vipaccati.

70. Kāmāvacarakusalampi kāmasugatiyameva paṭisandhiṃ janeti, tathā pavattiyañca mahāvipākāni, ahetukavipākāni pana aṭṭhapi sabbatthāpi kāmaloke rūpaloke ca yathārahaṃ vipaccati.

71. Tatthāpi tihetukamukkaṭṭhaṃ kusalaṃ tihetukaṃ paṭisandhiṃ datvā pavatte soḷasa vipākāni vipaccati.

72. Tihetukamomakaṃ dvihetukamukkaṭṭhañca kusalaṃ dvihetukaṃ paṭisandhiṃ datvā pavatte tihetukarahitāni dvādasa vipākāni vipaccati.

73. Dvihetukamomakaṃ pana kusalaṃ ahetukameva paṭisandhiṃ deti, pavatte ca ahetukavipākāneva vipaccati.

74. Asaṅkhāraṃ sasaṅkhāra-vipākāni na paccati.

Sasaṅkhāramasaṅkhāra-vipākānīti kecana.

Tesaṃ dvādasa pākāni, dasāṭṭha ca yathākkamaṃ;
Yathāvuttānusārena yathāsambhavamuddise.

75. Rūpāvacarakusalaṃ pana paṭhamajjhānaṃ parittaṃ bhāvetvā brahmapārisajjesu uppajjati.

76. Tadeva majjhimaṃ bhāvetvā brahmapurohitesu.

77. Paṇītaṃ bhāvetvā mahābrahmesu.

78. Tathā dutiyajjhānaṃ tatiyajjhānañca parittaṃ bhāvetvā parittābhesu.

79. Majjhimaṃ bhāvetvā appamāṇābhesu.

80. Paṇītaṃ bhāvetvā ābhassaresu.

81. Catutthajjhānaṃ parittaṃ bhāvetvā parittasubhesu.

82. Majjhimaṃ bhāvetvā appamāṇasubhesu.

83. Paṇītaṃ bhāvetvā subhakiṇhesu.

84. Pañcamajjhānaṃ bhāvetvā vehapphalesu.

85. Tadeva saññāvirāgaṃ bhāvetvā asaññasattesu.

86. Anāgāmino pana suddhāvāsesu uppajjanti.

87. Arūpāvacarakusalañca yathākkamaṃ bhāvetvā āruppesu uppajjantīti.

88. Itthaṃ mahaggataṃ puññaṃ, yathābhūmivavatthitaṃ.

Janeti sadisaṃ pākaṃ, paṭisandhipavattiyaṃ.

Idamettha kammacatukkaṃ.

Cutipaṭisandhikkamo

89. Āyukkhayena kammakkhayena ubhayakkhayena upacchedakakammunā ceti **catudhā maraṇuppatti** nāma.

90. Tathā ca marantānaṃ pana maraṇakāle yathārahaṃ abhimukhībhūtaṃ bhavantare paṭisandhijanakaṃ kammaṃ vā, taṃkammakaraṇakāle rūpādikamupaladdhapubbamupakaraṇabhūtañca kammanimittaṃ vā, anantaramuppajjamānabhave upalabhitabbamupabhogabhūtañca gatinimittaṃ vā kammabalena channaṃ dvārānaṃ aññatarasmiṃ paccupaṭṭhāti, tato paraṃ tameva tathopaṭṭhitaṃ ārammaṇaṃ ārabbha vipaccamānakakammānurūpaṃ parisuddhaṃ upakkiliṭṭhaṃ vā upalabhitabbabhavānurūpaṃ tatthoṇataṃva cittasantānaṃ abhiṇhaṃ pavattati bāhullena, tameva vā pana janakabhūtaṃ kammaṃ abhinavakaraṇavasena dvārappattaṃ hoti.

91. Paccāsannamaraṇassa tassa vīthicittāvasāne bhavaṅgakkhaye vā cavanavasena paccuppannabhavapariyosānabhūtaṃ cuticittaṃ uppajjitvā nirujjhati, tasmiṃ niruddhāvasāne tassānantarameva tathāgahitaṃ ārammaṇaṃ ārabbha savatthukaṃ avatthukameva vā yathārahaṃ avijjānusayaparikkhittena taṇhānusayamūlakena saṅkhārena janiyamānaṃ sampayuttehi pariggayhamānaṃ sahajātānamadhiṭṭhānabhāvena pubbaṅgamabhūtaṃ bhavantarapaṭisandhānavasena paṭisandhisaṅkhātaṃ mānasaṃ uppajjamānameva patiṭṭhāti bhavantare.

92. Maraṇāsannavīthiyaṃ panettha mandappavattāni pañceva javanāni pāṭikaṅkhitabbāni, tasmā yadi paccuppannārammaṇesu āpāthagatesu dharantesveva maraṇaṃ hoti, tadā paṭisandhibhavaṅgānampi paccuppannārammaṇatā labbhatīti katvā kāmāvacarapaṭisandhiyā chadvāraggahitaṃ kammanimittaṃ gatinimittañca paccuppannamatītārammaṇaṃ upalabbhati, kammaṃ pana atītameva, tañca manodvāraggahitaṃ, tāni pana sabbānipi parittadhammabhūtānevārammaṇāni.

93. Rūpāvacarapaṭisandhiyā pana paññattibhūtaṃ kammanimittamevārammaṇaṃ hoti.

94. Tathā arūpapaṭisandhiyā ca mahaggatabhūtaṃ paññattibhūtañca kammanimittameva yathārahamārammaṇaṃ hoti.

95. Asaññasattānaṃ pana jīvitanavakameva paṭisandhibhāvena patiṭṭhāti, tasmā te rūpapaṭisandhikā nāma.

96. Arūpā arūpapaṭisandhikā.

97. Sesā rūpārūpapaṭisandhikā.

98. Āruppacutiyā honti, heṭṭhimāruppavajjitā.

Paramāruppasandhī ca, tathā kāmatihetukā.

Rūpāvacaracutiyā, aheturahitā siyuṃ;
Sabbā kāmatihetumhā, kāmesveva panetarā.

Ayamettha cutipaṭisandhikkamo.

99. Iccevaṃ gahitapaṭisandhikānaṃ pana paṭisandhinirodhānantarato pabhuti tamevārammaṇamārabbha tadeva cittaṃ yāva cuticittuppādā asati vīthicittuppāde bhavassa aṅgabhāvena bhavaṅgasantatisaṅkhātaṃ mānasaṃ abbocchinnaṃ nadīsoto viya pavattati.

100. Pariyosāne ca cavanavasena cuticittaṃ hutvā nirujjhati.

101. Tato parañca paṭisandhādayo rathacakkamiva yathākkamaṃ eva parivattantā pavattanti.

102. Paṭisandhibhavaṅgavīthiyo, cuticeha tathā bhavantare.

Puna sandhi bhavaṅgamiccayaṃ, parivattati cittasantati.

Paṭisaṅkhāyapanetamaddhuvaṃ, adhigantvā padamaccutaṃ budhā;
Susamucchinnasinehabandhanā, samamessanti cirāya subbatā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe vīthimuttasaṅgahavibhāgo nāma

Pañcamo paricchedo.

6. Rūpaparicchedo

1. Ettāvatā vibhattā hi, sappabhedappavattikā.

Cittacetasikā dhammā, rūpaṃ dāni pavuccati.

2. Samuddesā vibhāgā ca, samuṭṭhānā kalāpato.

Pavattikkamato ceti, pañcadhā tattha saṅgaho.

Rūpasamuddeso

3. Cattāri mahābhūtāni, catunnañca mahābhūtānaṃ upādāyarūpanti **duvidhampetaṃ rūpaṃ** ekādasavidhena saṅgahaṃ gacchati.

4. Kathaṃ? Pathavīdhātu āpodhātu tejodhātu vāyodhātu **bhūtarūpaṃ** nāma.

5. Cakkhu sotaṃ ghānaṃ jivhā kāyo **pasādarūpaṃ** nāma.

6. Rūpaṃ saddo gandho raso āpodhātuvivajjitaṃ bhūtattayasaṅkhātaṃ phoṭṭhabbaṃ **gocararūpaṃ** nāma.

7. Itthattaṃ purisattaṃ **bhāvarūpaṃ** nāma.

8. Hadayavatthu **hadayarūpaṃ** nāma.

9. Jīvitindriyaṃ **jīvitarūpaṃ** nāma.

10. Kabaḷīkāro āhāro **āhārarūpaṃ** nāma.

11. Iti ca aṭṭhārasavidhampetaṃ rūpaṃ sabhāvarūpaṃ salakkhaṇarūpaṃ nipphannarūpaṃ rūparūpaṃ sammasanarūpanti ca saṅgahaṃ gacchati.

12. Ākāsadhātu **paricchedarūpaṃ** nāma.

13. Kāyaviññatti vacīviññatti **viññattirūpaṃ** nāma.

14. Rūpassa lahutā mudutā kammaññatā viññattidvayaṃ **vikārarūpaṃ** nāma.

15. Rūpassa upacayo santati jaratā aniccatā **lakkhaṇarūpaṃ** nāma.

16. Jātirūpameva panettha upacayasantatināmena pavuccatīti ekādasavidhampetaṃ rūpaṃ aṭṭhavīsatividhaṃ hoti sarūpavasena.

17. Kathaṃ –

Bhūtappasādavisayā, bhāvo hadayamiccapi;
Jīvitāhārarūpehi, aṭṭhārasavidhaṃ tathā.

Paricchedo ca viññatti, vikāro lakkhaṇanti ca;
Anipphannā dasa ceti, aṭṭhavīsavidhaṃ bhave.

Ayamettha rūpasamuddeso.

Rūpavibhāgo

18. Sabbañca panetaṃ rūpaṃ ahetukaṃ sappaccayaṃ sāsavaṃ saṅkhataṃ lokiyaṃ kāmāvacaraṃ anārammaṇaṃ appahātabbamevāti ekavidhampi ajjhattikabāhirādivasena bahudhā bhedaṃ gacchati.

19. Kathaṃ? Pasādasaṅkhātaṃ pañcavidhampi **ajjhattikarūpaṃ** nāma, itaraṃ **bāhirarūpaṃ**.

20. Pasādahadayasaṅkhātaṃ chabbidhampi **vatthurūpaṃ** nāma, itaraṃ **avatthurūpaṃ**.

21. Pasādaviññattisaṅkhātaṃ sattavidhampi **dvārarūpaṃ** nāma, itaraṃ advārarūpaṃ.

22. Pasādabhāvajīvitasaṅkhātaṃ aṭṭhavidhampi **indriyarūpaṃ** nāma, itaraṃ **anindriyarūpaṃ**.

23. Pasādavisayasaṅkhātaṃ dvādasavidhampi **oḷārikarūpaṃ santikerūpaṃ, sappaṭigharūpañca,** itaraṃ **sukhumarūpaṃ dūrerūpaṃ appaṭigharūpañca**.

24. Kammajaṃ **upādinnarūpaṃ,** itaraṃ **anupādinnarūpaṃ**.

25. Rūpāyatanaṃ **sanidassanarūpaṃ,** itaraṃ **anidassanarūpaṃ**.

26. Cakkhādidvayaṃ asampattavasena, ghānādittayaṃ sampattavasenāti pañcavidhampi **gocaraggāhikarūpaṃ,** itaraṃ **agocaraggāhikarūpaṃ**.

27. Vaṇṇo gandho raso ojā bhūtacatukkañceti aṭṭhavidhampi **avinibbhogarūpaṃ,** itaraṃ **vinibbhogarūpaṃ**.

28. Iccevamaṭṭhavīsati-vidhampi ca vicakkhaṇā.

Ajjhattikādibhedena, vibhajanti yathārahaṃ.

Ayamettha rūpavibhāgo.

Rūpasamuṭṭhānanayo

29. Kammaṃ cittaṃ utu āhāro ceti **cattāri rūpasamuṭṭhānāni** nāma.

30. Tattha kāmāvacaraṃ rūpāvacarañceti pañcavīsatividhampi kusalākusalakammamabhisaṅkhataṃ ajjhattikasantāne kammasamuṭṭhānarūpaṃ paṭisandhimupādāya khaṇe khaṇe samuṭṭhāpeti.

31. Arūpavipākadvipañcaviññāṇavajjitaṃ pañcasattatividhampi cittaṃ cittasamuṭṭhānarūpaṃ paṭhamabhavaṅgamupādāya jāyantameva samuṭṭhāpeti.

32. Tattha appanājavanaṃ iriyāpathampi sannāmeti.

33. Voṭṭhabbanakāmāvacarajavanābhiññā pana viññattimpi samuṭṭhāpenti.

34. Somanassajavanāni panettha terasa hasanampi janenti.

35. Sītuṇhotusamaññātā tejodhātu ṭhitippattāva utusamuṭṭhānarūpaṃ ajjhattañca bahiddhā ca yathārahaṃ samuṭṭhāpeti.

36. Ojāsaṅkhāto āhāro āhārasamuṭṭhānarūpaṃ ajjhoharaṇakāle ṭhānappattova samuṭṭhāpeti.

37. Tattha hadayaindriyarūpāni kammajāneva.

38. Viññattidvayaṃ cittajameva.

39. Saddo cittotujo.

40. Lahutādittayaṃ utucittāhārehi sambhoti.

41. Avinibbhogarūpāni ceva ākāsadhātu ca. Catūhi sambhūtāni.

42. Lakkhaṇarūpāni na kutoci jāyanti.

43. Aṭṭhārasa pannarasa, terasa dvādasāti ca.

Kammacittotukāhāra-jāni honti yathākkamaṃ.

44. Jāyamānādirūpānaṃ, sabhāvattā hi kevalaṃ.

Lakkhaṇāni na jāyanti, kehicīti pakāsitaṃ.

Ayamettha rūpasamuṭṭhānanayo.

Kalāpayojanā

45. Ekuppādā ekanirodhā ekanissayā sahavuttino **ekavīsati rūpakalāpā** nāma.

46. Tattha jīvitaṃ avinibbhogarūpañca cakkhunā saha cakkhudasakanti pavuccati. Tathā sotādīhi saddhiṃ sotadasakaṃ ghānadasakaṃ jivhādasakaṃ kāyadasakaṃ itthibhāvadasakaṃ pumbhāvadasakaṃ vatthudasakañceti yathākkamaṃ yojetabbaṃ. Avinibbhogarūpameva jīvitena saha jīvitanavakanti pavuccati. Ime **nava kammasamuṭṭhānakalāpā**.

47. Avinibbhogarūpaṃ pana suddhaṭṭhakaṃ, tadeva kāyaviññattiyā saha kāyaviññattinavakaṃ, vacīviññattisaddehi saha vacīviññattidasakaṃ, lahutādīhi saddhiṃ lahutādekādasakaṃ, kāyaviññattilahutādidvādasakaṃ, vacīviññattisaddalahutāditerasakañceti **cha cittasamuṭṭhānakalāpā**.

48. Suddhaṭṭhakaṃ saddanavakaṃ lahutādekādasakaṃ saddalahutādidvādasakañceti **cattāro utusamuṭṭhānakalāpā**.

49. Suddhaṭṭhakaṃ lahutādekādasakañceti **dveāhārasamuṭṭhānakalāpā**.

50. Tattha suddhaṭṭhakaṃ saddanavakañceti dve utusamuṭṭhānakalāpā bahiddhāpi labbhanti, avasesā pana sabbepi ajjhattikamevāti.

51. Kammacittotukāhāra-samuṭṭhānā yathākkamaṃ.

Nava cha caturo dveti, kalāpā ekavīsati.

Kalāpānaṃ pariccheda-lakkhaṇattā vicakkhaṇā;
Na kalāpaṅgamiccāhu, ākāsaṃ lakkhaṇāni ca.

Ayamettha kalāpayojanā.

Rūpapavattikkamo

52. Sabbānipi panetāni rūpāni kāmaloke yathārahaṃ anūnāni pavattiyaṃ upalabbhanti.

53. Paṭisandhiyaṃ pana saṃsedajānañceva opapātikānañca cakkhusotaghānajivhākāyabhāvavatthudasakasaṅkhātāni satta dasakāni pātubhavanti ukkaṭṭhavasena, omakavasena pana cakkhusotaghānabhāvadasakāni kadācipi na labbhanti, tasmā tesaṃ vasena kalāpahāni veditabbā.

54. Gabbhaseyyakasattānaṃ pana kāyabhāvavatthudasakasaṅkhātāni tīṇi dasakāni pātubhavanti, tatthāpi bhāvadasakaṃ kadāci na labbhati, tato paraṃ pavattikāle kamena cakkhudasakādīni ca pātubhavanti.

55. Iccevaṃ paṭisandhimupādāya kammasamuṭṭhānā, dutiyacittamupādāya cittasamuṭṭhānā, ṭhitikālamupādāya utusamuṭṭhānā, ojāpharaṇamupādāya āhārasamuṭṭhānā ceti catusamuṭṭhānarūpakalāpasantati kāmaloke dīpajālā viya, nadīsoto viya ca yāvatāyukamabbocchinnā pavattati.

56. Maraṇakāle pana cuticittoparisattarasamacittassa ṭhitikālamupādāya kammajarūpāni na uppajjanti, puretaramuppannāni ca kammajarūpāni cuticittasamakālameva pavattitvā nirujjhanti, tato paraṃ cittajāhārajarūpañca vocchijjati, tato paraṃ utusamuṭṭhānarūpaparamparā yāva matakaḷevarasaṅkhātā pavattanti.

57. Iccevaṃ matasattānaṃ, punadeva bhavantare.

Paṭisandhimupādāya, tathā rūpaṃ pavattati.

58. Rūpaloke pana ghānajivhākāyabhāvadasakāni ca āhārajakalāpāni ca na labbhanti, tasmā tesaṃ paṭisandhikāle cakkhusotavatthuvasena tīṇi dasakāni jīvitanavakañceti cattāro kammasamuṭṭhānakalāpā, pavattiyaṃ cittotusamuṭṭhānā ca labbhanti.

59. Asaññasattānaṃ pana cakkhusotavatthusaddāpi na labbhanti, tathā sabbānipi cittajarūpāni, tasmā tesaṃ paṭisandhikāle jīvitanavakameva, pavattiyañca saddavajjitaṃ utusamuṭṭhānarūpaṃ atiricchati.

60. Iccevaṃ kāmarūpāsaññīsaṅkhātesu tīsu ṭhānesu paṭisandhipavattivasena duvidhā rūpappavatti veditabbā.

61. Aṭṭhavīsati kāmesu, honti tevīsa rūpisu.

Sattaraseva saññīnaṃ, arūpe natthi kiñcipi.

Saddo vikāro jaratā, maraṇañcopapattiyaṃ;
Na labbhanti pavatte tu, na kiñcipi na labbhati.

Ayamettha rūpapavattikkamo.

Nibbānabhedo

62. **Nibbānaṃ** pana lokuttarasaṅkhātaṃ catumaggañāṇena sacchikātabbaṃ maggaphalānamārammaṇabhūtaṃ vānasaṅkhātāya taṇhāya nikkhantattā nibbānanti pavuccati.

63. Tadetaṃ sabhāvato ekavidhampi saupādisesanibbānadhātu anupādisesanibbānadhātu ceti duvidhaṃ hoti kāraṇapariyāyena.

64. Tathā suññataṃ animittaṃ appaṇihitañceti tividhaṃ hoti ākārabhedena.

65. Padamaccutamaccantaṃ, asaṅkhatamanuttaraṃ.

Nibbānamiti bhāsanti, vānamuttā mahesayo.

Iti cittaṃ cetasikaṃ, rūpaṃ nibbānamiccapi;
Paramatthaṃ pakāsenti, catudhāva tathāgatā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe rūpasaṅgahavibhāgo nāma

Chaṭṭho paricchedo.

7. Samuccayaparicchedo

1. Dvāsattatividhā vuttā, vatthudhammā salakkhaṇā.

Tesaṃ dāni yathāyogaṃ, pavakkhāmi samuccayaṃ.

2. Akusalasaṅgaho missakasaṅgaho bodhipakkhiyasaṅgaho sabbasaṅgaho ceti samuccayasaṅgaho catubbidho veditabbo.

Akusalasaṅgaho

3. Kathaṃ? **Akusalasaṅgahe** tāva cattāro āsavā – kāmāsavo bhavāsavo diṭṭhāsavo avijjāsavo.

4. Cattāro oghā – kāmogho bhavogho diṭṭhogho avijjogho.

5. Cattāro yogā – kāmayogo bhavayogo diṭṭhiyogo avijjāyogo.

6. Cattāro ganthā – abhijjhākāyagantho, byāpādo kāyagantho, sīlabbataparāmāso kāyagantho, idaṃsaccābhiniveso kāyagantho.

7. Cattāro upādānā – kāmupādānaṃ diṭṭhupādānaṃ sīlabbatupādānaṃ attavādupādānaṃ.

8. Cha nīvaraṇāni – kāmacchandanīvaraṇaṃ byāpādanīvaraṇaṃ thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccakukkuccanīvaraṇaṃ vicikicchānīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ.

9. Satta anusayā – kāmarāgānusayo bhavarāgānusayo paṭighānusayo mānānusayo diṭṭhānusayo vicikicchānusayo avijjānusayo.

10. Dasa saṃyojanāni – kāmarāgasaṃyojanaṃ rūparāgasaṃyojanaṃ arūparāgasaṃyojanaṃ paṭighasaṃyojanaṃ mānasaṃyojanaṃ diṭṭhisaṃyojanaṃ sīlabbataparāmāsasaṃyojanaṃ vicikicchāsaṃyojanaṃ uddhaccasaṃyojanaṃ avijjāsaṃyojanaṃ suttante.

11. Aparānipi dasa saṃyojanāni – kāmarāgasaṃyojanaṃ bhavarāgasaṃyojanaṃ paṭighasaṃyojanaṃ mānasaṃyojanaṃ diṭṭhisaṃyojanaṃ sīlabbataparāmāsasaṃyojanaṃ vicikicchāsaṃyojanaṃ issāsaṃyojanaṃ macchariyasaṃyojanaṃ avijjāsaṃyojanaṃ abhidhamme (vibha. 969).

12. Dasa kilesā – lobho doso moho māno diṭṭhi vicikicchā thinaṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappaṃ.

13. Āsavādīsu panettha kāmabhavanāmena tabbatthukā taṇhā adhippetā, sīlabbataparāmāso idaṃsaccābhiniveso attavādupādo ca tathāpavattaṃ diṭṭhigatameva pavuccati.

14. Āsavoghā ca yogā ca,

Tayo ganthā ca vatthuto;
Upādānā duve vuttā,
Aṭṭha nīvaraṇā siyuṃ.

Chaḷevānusayā honti, nava saṃyojanā matā;
Kilesā dasa vuttoyaṃ, navadhā pāpasaṅgaho.

Missakasaṅgaho

15. **Missakasaṅgahe** cha hetū – lobho doso moho alobho adoso amoho.

16. Satta jhānaṅgāni – vitakko vicāro pīti ekaggatā somanassaṃ domanassaṃ upekkhā.

17. Dvādasa maggaṅgāni – sammādiṭṭhi sammāsaṅkappo sammāvācā sammākammanto sammāājīvo sammāvāyāmo sammāsati sammāsamādhi micchādiṭṭhi micchāsaṅkappo micchāvāyāmo micchāsamādhi.

18. Bāvīsatindriyāni – cakkhundriyaṃ sotindriyaṃ ghānindriyaṃ jivhindriyaṃ kāyindriyaṃ itthindriyaṃ purisindriyaṃ jīvitindriyaṃ manindriyaṃ sukhindriyaṃ dukkhindriyaṃ somanassindriyaṃ domanassindriyaṃ upekkhindriyaṃ saddhindriyaṃ vīriyindriyaṃ satindriyaṃ samādhindriyaṃ paññindriyaṃ anaññātaññassāmītindriyaṃ aññindriyaṃ aññātāvindriyaṃ.

19. Nava balāni – saddhābalaṃ vīriyabalaṃ satibalaṃ samādhibalaṃ paññābalaṃ hiribalaṃ ottappabalaṃ ahirikabalaṃ anottappabalaṃ.

20. Cattāro adhipatī – chandādhipati vīriyādhipati cittādhipati vīmaṃsādhipati.

21. Cattāro āhārā – kabaḷīkāro āhāro, phasso dutiyo, manosañcetanā tatiyā, viññāṇaṃ catutthaṃ.

22. Indriyesu panettha sotāpattimaggañāṇaṃ anaññātaññassāmītindriyaṃ.

23. Arahattaphalañāṇaṃ aññātāvindriyaṃ.

24. Majjhe cha ñāṇāni aññindriyānīti pavuccanti.

25. Jīvitindriyañca rūpārūpavasena duvidhaṃ hoti.

26. Pañcaviññāṇesu jhānaṅgāni, avīriyesu balāni, ahetukesu maggaṅgāni na labbhanti.

27. Tathā vicikicchācitte ekaggatā maggindriyabalabhāvaṃ na gacchati.

28. Dvihetukatihetukajavanesveva yathāsambhavaṃ adhipati ekova labbhatīti.

29. Cha hetū pañca jhānaṅgā, maggaṅgā nava vatthuto.

Soḷasindriyadhammā ca, baladhammā naveritā.

Cattārodhipati vuttā, tathāhārāti sattadhā;
Kusalādisamākiṇṇo, vuttomissakasaṅgaho.

Bodhipakkhiyasaṅgaho

30. **Bodhipakkhiyasaṅgahe** cattāro satipaṭṭhānā kāyānupassanāsatipaṭṭhānaṃ vedanānupassanāsatipaṭṭhānaṃ cittānupassanāsatipaṭṭhānaṃ dhammānupassanāsatipaṭṭhānaṃ.

31. Cattāro sammappadhānā uppannānaṃ pāpakānaṃ pahānāya vāyāmo, anuppannānaṃ pāpakānaṃ anuppādāya vāyāmo, anuppannānaṃ kusalānaṃ uppādāya vāyāmo, uppannānaṃ kusalānaṃ bhiyyobhāvāya vāyāmo.

32. Cattāro iddhipādā – chandiddhipādo vīriyiddhipādo cittiddhipādo vīmaṃsiddhipādo.

33. Pañcindriyāni – saddhindriyaṃ vīriyindriyaṃ satindriyaṃ samādhindriyaṃ paññindriyaṃ.

34. Pañca balāni – saddhābalaṃ vīriyabalaṃ satibalaṃ samādhibalaṃ paññābalaṃ.

35. Satta bojjhaṅgā – satisambojjhaṅgo dhammavicayasambojjhaṅgo vīriyasambojjhaṅgo pītisambojjhaṅgo passaddhisambojjhaṅgo samādhisambojjhaṅgo upekkhāsambojjhaṅgo.

36. Aṭṭha maggaṅgāni – sammādiṭṭhi sammāsaṅkappo sammāvācā sammākammanto sammāājīvo sammāvāyāmo sammāsati sammāsamādhi.

37. Ettha pana cattāro satipaṭṭhānāti sammāsati ekāva pavuccati.

38. Tathā cattāro sammappadhānāti ca sammāvāyāmo.

39. Chando cittamupekkhā ca, saddhāpassaddhipītiyo.

Sammādiṭṭhi ca saṅkappo, vāyāmo viratittayaṃ.

Sammāsati samādhīti, cuddasete sabhāvato;
Sattatiṃsappabhedena, sattadhā tattha saṅgaho.

40. Saṅkappapassaddhi ca pītupekkhā,

Chando ca cittaṃ viratittayañca;
Navekaṭhānā viriyaṃ navaṭṭha,
Satī samādhī catu pañca paññā;
Saddhā duṭhānuttamasattatiṃsa-
Dhammānameso pavaro vibhāgo.

41. Sabbe lokuttare honti, na vā saṅkappapītiyo.

Lokiyepi yathāyogaṃ, chabbisuddhipavattiyaṃ.

Sabbasaṅgaho

42. **Sabbasaṅgahe** pañcakkhandhā – rūpakkhandho vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho viññāṇakkhandho.

43. Pañcupādānakkhandhā – rūpupādānakkhandho vedanupādānakkhandho saññupādānakkhandho saṅkhārupādānakkhandho viññāṇupādānakkhandho.

44. Dvādasāyatanāni – cakkhāyatanaṃ sotāyatanaṃ ghānāyatanaṃ jivhāyatanaṃ kāyāyatanaṃ manāyatanaṃ rūpāyatanaṃ saddāyatanaṃ gandhāyatanaṃ rasāyatanaṃ phoṭṭhabbāyatanaṃ dhammāyatanaṃ.

45. Aṭṭhārasa dhātuyo – cakkhudhātu sotadhātu ghānadhātu jivhādhātu kāyadhātu rūpadhātu saddadhātu gandhadhātu rasadhātu phoṭṭhabbadhātu cakkhuviññāṇadhātu sotaviññāṇadhātu ghānaviññāṇadhātu jivhāviññāṇadhātu kāyaviññāṇadhātu manodhātu dhammadhātu manoviññāṇadhātu.

46. Cattāri ariyasaccāni – dukkhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhasamudayo ariyasaccaṃ, dukkhanirodho ariyasaccaṃ, dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccaṃ.

47. Ettha pana cetasikasukhumarūpanibbānavasena ekūnasattati dhammā dhammāyatanadhammadhātūti saṅkhaṃ gacchanti.

48. Manāyatanameva sattaviññāṇadhātuvasena bhijjati.

49. Rūpañca vedanā saññā, sesacetasikā tathā.

Viññāṇamiti pañcete, pañcakkhandhāti bhāsitā.

50. Pañcupādānakkhandhāti, tathā tebhūmakā matā.

Bhedābhāvena nibbānaṃ, khandhasaṅgahanissaṭaṃ.

51. Dvārārammaṇabhedena, bhavantāyatanāni ca.

Dvārālambataduppanna-pariyāyena dhātuyo.

52. Dukkhaṃ tebhūmakaṃ vaṭṭaṃ, taṇhā samudayo bhave.

Nirodho nāma nibbānaṃ, maggo lokuttaro mato.

53. Maggayuttā phalā ceva, catusaccavinissaṭā.

Iti pañcappabhedena, pavutto sabbasaṅgaho.

Iti abhidhammatthasaṅgahe samuccayasaṅgahavibhāgo nāma

Sattamo paricchedo.

8. Paccayaparicchedo

1. Yesaṃ saṅkhatadhammānaṃ, ye dhammā paccayā yathā.

Taṃ vibhāgamihedāni, pavakkhāmi yathārahaṃ.

2. Paṭiccasamuppādanayo paṭṭhānanayo ceti paccayasaṅgaho duvidho veditabbo.

3. Tattha tabbhāvabhāvībhāvākāramattopalakkhito paṭiccasamuppādanayo, paṭṭhānanayo pana āhaccapaccayaṭṭhitimārabbha pavuccati, ubhayaṃ pana vomissetvā papañcenti ācariyā.

Paṭiccasamuppādanayo

4. Tattha avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ, viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ, nāmarūpapaccayā saḷāyatanaṃ, saḷāyatanapaccayā phasso, phassapaccayā vedanā, vedanāpaccayā taṇhā, taṇhāpaccayā upādānaṃ, upādānapaccayā bhavo, bhavapaccayā jāti, jātipaccayā jarāmaraṇaṃ sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā sambhavanti. Evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hotīti ayamettha **paṭiccasamuppādanayo**.

5. Tattha tayo addhā dvādasaṅgāni vīsatākārā tisandhi catusaṅkhepā tīṇi vaṭṭāni dve mūlāni ca veditabbāni.

6. Kathaṃ? Avijjāsaṅkhārā atīto addhā, jātijarāmaraṇaṃ anāgato addhā, majjhe aṭṭha paccuppanno addhāti tayo addhā.

7. Avijjā saṅkhārā viññāṇaṃ nāmarūpaṃ saḷāyatanaṃ phasso vedanā taṇhā upādānaṃ bhavo jāti jarāmaraṇanti dvādasaṅgāni.

8. Sokādivacanaṃ panettha nissandaphalanidassanaṃ.

9. Avijjāsaṅkhāraggahaṇena panettha taṇhupādānabhavāpi gahitā bhavanti, tathā taṇhupādānabhavaggahaṇena ca avijjāsaṅkhārā, jātijarāmaraṇaggahaṇena ca viññāṇādiphalapañcakameva gahitanti katvā –

10. Atīte hetavo pañca, idāni phalapañcakaṃ.

Idāni hetavo pañca, āyatiṃ phalapañcakanti;
Vīsatākārā tisandhi, catusaṅkhepā ca bhavanti.

11. Avijjātaṇhupādānā ca kilesavaṭṭaṃ, kammabhavasaṅkhāto bhavekadeso saṅkhārā ca kammavaṭṭaṃ, upapattibhavasaṅkhāto bhavekadeso avasesā ca vipākavaṭṭanti tīṇi vaṭṭāni.

12. Avijjātaṇhāvasena dve mūlāni ca veditabbāni.

13. Tesameva ca mūlānaṃ, nirodhena nirujjhati.

Jarāmaraṇamucchāya, pīḷitānamabhiṇhaso;
Āsavānaṃ samuppādā, avijjā ca pavattati.

Vaṭṭamābandhamiccevaṃ, tebhūmakamanādikaṃ;
Paṭiccasamuppādoti, paṭṭhapesi mahāmuni.

Paṭṭhānanayo

14. Hetupaccayo ārammaṇapaccayo adhipatipaccayo anantarapaccayo samanantarapaccayo sahajātapaccayo aññamaññapaccayo nissayapaccayo upanissayapaccayo purejātapaccayo pacchājātapaccayo āsevanapaccayo kammapaccayo vipākapaccayo āhārapaccayo indriyapaccayo jhānapaccayo maggapaccayo sampayuttapaccayo vippayuttapaccayo atthipaccayo natthipaccayo vigatapaccayo avigatapaccayoti ayamettha **paṭṭhānanayo**.

15. Chadhā nāmaṃ tu nāmassa, pañcadhā nāmarūpinaṃ.

Ekadhā puna rūpassa, rūpaṃ nāmassa cekadhā.

Paññattināmarūpāni, nāmassa duvidhā dvayaṃ;
Dvayassa navadhā ceti, chabbidhā paccayā kathaṃ.

16. Anantaraniruddhā cittacetasikā dhammā paṭuppannānaṃ cittacetasikānaṃ dhammānaṃ anantarasamanantaranatthivigatavasena, purimāni javanāni pacchimānaṃ javanānaṃ āsevanavasena, sahajātā cittacetasikā dhammā aññamaññaṃ sampayuttavaseneti ca **chadhā nāmaṃ nāmassa** paccayo hoti.

17. Hetujhānaṅgamaggaṅgāni sahajātānaṃ nāmarūpānaṃ hetādivasena, sahajātā cetanā sahajātānaṃ nāmarūpānaṃ, nānākkhaṇikā cetanā kammābhinibbattānaṃ nāmarūpānaṃ kammavasena, vipākakkhandhā aññamaññaṃ sahajātānaṃ rūpānaṃ vipākavaseneti ca **pañcadhā nāmaṃ nāmarūpānaṃ** paccayo hoti.

18. Pacchājātā cittacetasikā dhammā purejātassa imassa kāyassa pacchājātavaseneti **ekadhāva nāmaṃ rūpassa** paccayo hoti.

19. Cha vatthūni pavattiyaṃ sattannaṃ viññāṇadhātūnaṃ pañcārammaṇāni ca pañcaviññāṇavīthiyā purejātavaseneti **ekadhāva rūpaṃ nāmassa** paccayo hoti.

20. Ārammaṇavasena upanissayavaseneti ca **duvidhā paññattināmarūpāni nāmasseva** paccayā honti.

21. Tattha rūpādivasena chabbidhaṃ hoti ārammaṇaṃ.

22. Upanissayo pana tividho hoti – ārammaṇūpanissayo anantarūpanissayo pakatūpanissayo ceti.

23. Tattha ārammaṇameva garukataṃ ārammaṇūpanissayo.

24. Anantaraniruddhā cittacetasikā dhammā anantarūpanissayo.

25. Rāgādayo pana dhammā saddhādayo ca sukhaṃ dukkhaṃ puggalo bhojanaṃ utusenāsanañca yathārahaṃ ajjhattañca bahiddhā ca kusalādidhammānaṃ, kammaṃ vipākānanti ca bahudhā hoti pakatūpanissayo.

26. Adhipatisahajātaaññamaññanissayaāhāraindriyavippayuttaatthiavigatavaseneti yathārahaṃ **navadhā nāmarūpāni nāmarūpānaṃ** paccayā bhavanti.

27. Tattha garukatamārammaṇaṃ ārammaṇādhipativasena nāmānaṃ, sahajātādhipati catubbidhopi sahajātavasena sahajātānaṃ nāmarūpānanti ca duvidho hoti adhipatipaccayo.

28. Cittacetasikā dhammā aññamaññaṃ sahajātarūpānañca, mahābhūtā aññamaññaṃ upādārūpānañca, paṭisandhikkhaṇe vatthuvipākā aññamaññanti ca tividho hoti sahajātapaccayo.

29. Cittacetasikā dhammā aññamaññaṃ, mahābhūtā aññamaññaṃ, paṭisandhikkhaṇe vatthuvipākā aññamaññanti ca tividho hoti aññamaññapaccayo.

30. Cittacetasikā dhammā aññamaññaṃ sahajātarūpānañca, mahābhūtā aññamaññaṃ upādārūpānañca, cha vatthūni sattannaṃ viññāṇadhātūnanti ca tividho hoti nissayapaccayo.

31. Kabaḷīkāro āhāro imassa kāyassa, arūpino āhārā sahajātānaṃ nāmarūpānanti ca duvidho hoti āhārapaccayo.

32. Pañca pasādā pañcannaṃ viññāṇānaṃ, rūpajīvitindriyaṃ upādinnarūpānaṃ, arūpino indriyā sahajātānaṃ nāmarūpānanti ca tividho hoti indriyapaccayo.

33. Okkantikkhaṇe vatthu vipākānaṃ, cittacetasikā dhammā sahajātarūpānaṃ sahajātavasena, pacchājātā cittacetasikā dhammā purejātassa imassa kāyassa pacchājātavasena cha vatthūni pavattiyaṃ sattannaṃ viññāṇadhātūnaṃ purejātavaseneti ca tividho hoti vippayuttapaccayo.

34. Sahajātaṃ purejātaṃ, pacchājātañca sabbathā.

Kabaḷīkāro āhāro, rūpajīvitamiccayanti. –

Pañcavidho hoti atthipaccayo avigatapaccayo ca.

35. Ārammaṇūpanissayakammatthipaccayesu ca sabbepi paccayā samodhānaṃ gacchanti.

36. Sahajātarūpanti panettha sabbatthāpi pavatte cittasamuṭṭhānānaṃ, paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpānañca vasena duvidhaṃ hotīti veditabbaṃ.

37. Iti tekālikā dhammā, kālamuttā ca sambhavā.

Ajjhattañca bahiddhā ca, saṅkhatāsaṅkhatā tathā;
Paññattināmarūpānaṃ, vasena tividhā ṭhitā;
Paccayā nāma paṭṭhāne, catuvīsati sabbathā.

38. Tattha rūpadhammā rūpakkhandhova, cittacetasikasaṅkhātā cattāro arūpino khandhā, nibbānañceti pañcavidhampi arūpanti ca nāmanti ca pavuccati.

Paññattibhedo

39. Tato avasesā paññatti pana paññāpiyattā paññatti, paññāpanato paññattīti ca duvidhā hoti.

40. Kathaṃ? Taṃtaṃbhūtavipariṇāmākāramupādāya tathā tathā paññattā bhūmipabbatādikā, sambhārasannivesākāramupādāya geharathasakaṭādikā, khandhapañcakamupādāya purisapuggalādikā, candāvaṭṭanādikamupādāya disākālādikā, asamphuṭṭhākāramupādāya kūpaguhādikā, taṃtaṃbhūtanimittaṃ bhāvanāvisesañca upādāya kasiṇanimittādikā ceti evamādippabhedā pana paramatthato avijjamānāpi atthacchāyākārena cittuppādānamārammaṇabhūtā taṃ taṃ upādāya upanidhāya kāraṇaṃ katvā tathā tathā parikappiyamānā saṅkhāyati samaññāyati voharīyati paññāpīyatīti paññattīti pavuccati. Ayaṃ paññatti paññāpiyattā paññatti nāma.

41. Paññāpanato paññatti pana nāmanāmakammādināmena paridīpitā, sā vijjamānapaññatti avijjamānapaññatti, vijjamānena avijjamānapaññatti, avijjamānena vijjamānapaññatti, vijjamānena vijjamānapaññatti, avijjamānena avijjamānapaññatti ceti chabbidhā hoti.

42. Tattha yadā pana paramatthato vijjamānaṃ rūpavedanādiṃ etāya paññāpenti, tadāyaṃ vijjamānapaññatti. Yadā pana paramatthato avijjamānaṃ bhūmipabbatādiṃ etāya paññāpenti, tadāyaṃ avijjamānapaññattīti pavuccati. Ubhinnaṃ pana vomissakavasena sesā yathākkamaṃ chaḷabhiñño, itthisaddo, cakkhuviññāṇaṃ, rājaputtoti ca veditabbā.

43. Vacīghosānusārena, sotaviññāṇavīthiyā.

Pavatthānantaruppanna-manodvārassa gocarā.

Atthā yassānusārena, viññāyanti tato paraṃ;
Sāyaṃ paññatti viññeyyā, lokasaṅketanimmitā.

Iti abhidhammatthasaṅgahe paccayasaṅgahavibhāgo nāma

Aṭṭhamo paricchedo.

9. Kammaṭṭhānaparicchedo

1. Samathavipassanānaṃ, bhāvanānamito paraṃ.

Kammaṭṭhānaṃ pavakkhāmi, duvidhampi yathākkamaṃ.

Samathakammaṭṭhānaṃ

2. Tattha **samathasaṅgahe** tāva dasa kasiṇāni, dasa asubhā, dasa anussatiyo, catasso appamaññāyo, ekā saññā, ekaṃ vavatthānaṃ, cattāro āruppā ceti sattavidhena samathakammaṭṭhānasaṅgaho.

Caritabhedo

3. Rāgacaritā dosacaritā mohacaritā saddhācaritā buddhicaritā vitakkacaritā ceti chabbidhena caritasaṅgaho.

Bhāvanābhedo

4. Parikammabhāvanā upacārabhāvanā appanābhāvanā ceti tisso bhāvanā.

Nimittabhedo

5. Parikammanimittaṃ uggahanimittaṃ paṭibhāganimittañceti tīṇi nimittāni ca veditabbāni.

6. Kathaṃ? Pathavīkasiṇaṃ āpokasiṇaṃ tejokasiṇaṃ vāyokasiṇaṃ nīlakasiṇaṃ pītakasiṇaṃ lohitakasiṇaṃ odātakasiṇaṃ ākāsakasiṇaṃ ālokakasiṇañceti imāni **dasa kasiṇāni** nāma.

7. Uddhumātakaṃ vinīlakaṃ vipubbakaṃ vicchiddakaṃ vikkhāyitakaṃ vikkhittakaṃ hatavikkhittakaṃ lohitakaṃ puḷavakaṃ aṭṭhikañceti ime **dasa asubhā** nāma.

8. Buddhānussati dhammānussati saṃghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussati upasamānussati maraṇānussati kāyagatāsati ānāpānassati ceti imā **dasa anussatiyo** nāma.

9. Mettā karuṇā muditā upekkhā ceti imā **catasso appamaññāyo** nāma, brahmavihāroti ca pavuccati.

10. Āhārepaṭikūlasaññā **ekā saññā** nāma.

11. Catudhātuvavatthānaṃ **ekaṃ vavatthānaṃ** nāma.

12. Ākāsānañcāyatanādayo **cattāro āruppā** nāmāti sabbathāpi samathaniddese cattālīsa kammaṭṭhānāni bhavanti.

Sappāyabhedo

13. Caritāsu pana dasa asubhā kāyagatāsatisaṅkhātā koṭṭhāsabhāvanā ca rāgacaritassa sappāyā.

14. Catasso appamaññāyo nīlādīni ca cattāri kasiṇāni dosacaritassa.

15. Ānāpānaṃ mohacaritassa vitakkacaritassa ca,

16. Buddhānussatiādayo cha saddhācaritassa.

17. Maraṇaupasamasaññāvavatthānāni buddhicaritassa.

18. Sesāni pana sabbānipi kammaṭṭhānāni sabbesampi sappāyāni, tatthāpi kasiṇesu puthulaṃ mohacaritassa, khuddakaṃ vitakkacaritassevāti.

Ayamettha sappāyabhedo.

Bhāvanābhedo

19. **Bhāvanāsu** sabbatthāpi parikammabhāvanā labbhateva, buddhānussatiādīsu aṭṭhasu saññāvavatthānesu cāti dasasukammaṭṭhānesu upacārabhāvanāva sampajjati, natthi appanā.

20. Sesesu pana samatiṃsakammaṭṭhānesu appanābhāvanāpi sampajjati.

21. Tatthāpi dasa kasiṇāni ānāpānañca pañcakajjhānikāni.

22. Dasa asubhā kāyagatāsati ca paṭhamajjhānikā.

23. Mettādayo tayo catukkajjhānikā.

24. Upekkhā pañcamajjhānikāti chabbīsati rūpāvacarajjhānikāni kammaṭṭhānāni.

25. Cattāro pana āruppā āruppajjhānikāti.

Ayamettha bhāvanābhedo.

Gocarabhedo

26. **Nimittesu** pana parikammanimittaṃ uggahanimittañca sabbatthāpi yathārahaṃ pariyāyena labbhanteva.

27. Paṭibhāganimittaṃ pana kasiṇāsubhakoṭṭhāsaānāpānesveva labbhati, tattha hi paṭibhāganimittamārabbha upacārasamādhi appanāsamādhi ca pavattanti.

28. Kathaṃ? Ādikammikassa hi pathavīmaṇḍalādīsu nimittaṃ uggaṇhantassa tamārammaṇaṃ parikammanimittanti pavuccati, sā ca bhāvanā parikammabhāvanā nāma.

29. Yadā pana taṃ nimittaṃ cittena samuggahitaṃ hoti, cakkhunā passantasseva manodvārassa āpāthamāgataṃ, tadā tamevārammaṇaṃ uggahanimittaṃ nāma, sā ca bhāvanā samādhiyati.

30. Tathā samāhitassa panetassa tato paraṃ tasmiṃ uggahanimitte parikammasamādhinā bhāvanamanuyuñjantassa yadā tappaṭibhāgaṃ vatthudhammavimuccitaṃ paññattisaṅkhātaṃ bhāvanāmayamārammaṇaṃ citte sannisannaṃ samappitaṃ hoti, tadā taṃ paṭibhāganimittaṃ samuppannanti pavuccati.

31. Tato paṭṭhāya paripanthavippahīnā kāmāvacarasamādhisaṅkhātā upacārabhāvanā nipphannā nāma hoti.

32. Tato paraṃ tameva paribhāganimittaṃ upacārasamādhinā samāsevantassa rūpāvacarapaṭhamajjhānamappeti.

33. Tato paraṃ tameva paṭhamajjhānaṃ āvajjanaṃ samāpajjanaṃ adhiṭṭhānaṃ vuṭṭhānaṃ paccavekkhaṇā ceti imāhi pañcahi vasitāhi vasībhūtaṃ katvā vitakkādikamoḷārikaṅgaṃ pahānāya vicārādisukhumaṅgupattiyā padahato yathākkamaṃ dutiyajjhānādayo yathārahamappenti.

34. Iccevaṃ pathavīkasiṇādīsu dvāvīsatikammaṭṭhānesu paṭibhāganimittamupalabbhati.

35. Avasesesu pana appamaññā sattapaññattiyaṃ pavattanti.

36. Ākāsavajjitakasiṇesu pana yaṃ kiñci kasiṇaṃ ugghāṭetvā laddhamākāsaṃ anantavasena parikammaṃ karontassa paṭhamāruppamappeti.

37. Tameva paṭhamāruppaviññāṇaṃ anantavasena parikammaṃ karontassa dutiyāruppamappeti.

38. Tameva paṭhamāruppaviññāṇābhāvaṃ pana ‘‘natthi kiñcī’’ti parikammaṃ karontassa tatiyāruppamappeti.

39. Tatiyāruppaṃ ‘‘santametaṃ, paṇītameta’’nti parikammaṃ karontassa catutthāruppamappeti.

40. Avasesesu ca dasasu kammaṭṭhānesu buddhaguṇādikamārammaṇamārabbha parikammaṃ katvā tasmiṃ nimitte sādhukamuggahite tattheva

parikammañca samādhiyati, upacāro ca sampajjati.

41. Abhiññāvasena pavattamānaṃ pana rūpāvacarapañcamajjhānaṃ abhiññāpādakapañcamajjhānā vuṭṭhahitvā adhiṭṭheyyādikamāvajjetvā parikammaṃ karontassa rūpādīsu ārammaṇesu yathārahamappeti.

42. Abhiññā ca nāma –

Iddhividhaṃ dibbasotaṃ, paracittavijānanā;
Pubbenivāsānussati, dibbacakkhūti pañcadhā.

Ayamettha gocarabhedo.

Niṭṭhito ca samathakammaṭṭhānanayo.

Vipassanākammaṭṭhānaṃ

Visuddhibhedo

43. **Vipassanākammaṭṭhāne** pana sīlavisuddhi cittavisuddhi diṭṭhivisuddhi kaṅkhāvitaraṇavisuddhi maggāmaggañāṇadassanavisuddhi paṭipadāñāṇadassanavisuddhi ñāṇadassanavisuddhi ceti sattavidhena visuddhisaṅgaho.

44. Aniccalakkhaṇaṃ dukkhalakkhaṇaṃ anattalakkhaṇañceti tīṇi lakkhaṇāni.

45. Aniccānupassanā dukkhānupassanā anattānupassanā ceti tisso anupassanā.

46. Sammasanañāṇaṃ udayabbayañāṇaṃ bhaṅgañāṇaṃ bhayañāṇaṃ ādīnavañāṇaṃ nibbidāñāṇaṃ muccitukamyatāñāṇaṃ paṭisaṅkhāñāṇaṃ saṅkhārupekkhāñāṇaṃ anulomañāṇañceti dasa vipassanāñāṇāni.

47. Suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkho ceti tayo vimokkhā.

48. Suññatānupassanā animittānupassanā appaṇihitānupassānā ceti tīṇi vimokkhamukhāni ca veditabbāni.

49. Kathaṃ? Pātimokkhasaṃvarasīlaṃ indriyasaṃvarasīlaṃ ājīvapārisuddhisīlaṃ paccayasannissitasīlañceti catupārisuddhisīlaṃ **sīlavisuddhi** nāma.

50. Upacārasamādhi appanāsamādhi ceti duvidhopi samādhi **cittavisuddhi** nāma.

51. Lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānavasena nāmarūpa pariggaho **diṭṭhivisuddhi** nāma.

52. Tesameva ca nāmarūpānaṃ paccayapariggaho **kaṅkhāvitaraṇavisuddhi** nāma.

53. Tato paraṃ pana tathāpariggahitesu sappaccayesu tebhūmakasaṅkhāresu atītādibhedabhinnesu khandhādinayamārabbha kalāpavasena saṅkhipitvā ‘‘aniccaṃ khayaṭṭhena, dukkhaṃ bhayaṭṭhena, anattā asārakaṭṭhenā’’ti addhānavasena santativasena khaṇavasena vā sammasanañāṇena lakkhaṇattayaṃ sammasantassa tesveva paccayavasena khaṇavasena ca udayabbayañāṇena udayabbayaṃ samanupassantassa ca –

‘‘Obhāso pīti passaddhi, adhimokkho ca paggaho;
Sukhaṃ ñāṇamupaṭṭhānamupekkhā ca nikanti ce’’ti. –

Obhāsādivipassanupakkilesaparipanthapariggahavasena maggāmaggalakkhaṇavavatthānaṃ **maggāmaggañāṇadassanavisuddhi** nāma.

54. Tathā paripanthavimuttassa pana tassa udayabbayañāṇato paṭṭhāya yā vānulomā tilakkhaṇaṃ vipassanāparamparāya paṭipajjantassa nava vipassanāñāṇāni **paṭipadāñāṇadassanavisuddhi** nāma.

55. Tassevaṃ paṭipajjantassa pana vipassanāparipākamāgamma ‘‘idāni appanā uppajjissatī’’ti bhavaṅgaṃ vocchijjitvā uppannamanodvārāvajjanānantaraṃ dve tīṇi vipassanācittāni yaṃ kiñci aniccādilakkhaṇamārabbha parikammopacārānulomanāmena pavattanti.

56. Yā sikhāppattā, sā sānulomā saṅkhārupekkhā vuṭṭhānagāminivipassanāti ca pavuccati.

57. Tato paraṃ gotrabhucittaṃ nibbānamālambitvā puthujjanagottamabhibhavantaṃ, ariyagottamabhisambhontañca pavattati.

58. Tassānantarameva maggo dukkhasaccaṃ parijānanto samudayasaccaṃ pajahanto, nirodhasaccaṃ sacchikaronto, maggasaccaṃ bhāvanāvasena appanāvīthimotarati.

59. Tato paraṃ dve tīṇi phalacittāni pavattitvā bhavaṅgapātova hoti, puna bhavaṅgaṃ vocchinditvā paccavekkhaṇañāṇāni pavattanti.

60. Maggaṃ phalañca nibbānaṃ, paccavekkhati paṇḍito.

Hīne kilese sese ca, paccavekkhati vāna vā.

Chabbisuddhikamenevaṃ, bhāvetabbo catubbidho;
Ñāṇadassanavisuddhi, nāma maggo pavuccati.

Ayamettha visuddhibhedo.

Vimokkhabhedo

61. Tattha anattānupassanā attābhinivesaṃ muñcantī suññatānupassanā nāma vimokkhamukhaṃ hoti.

62. Aniccānupassanā vipallāsanimittaṃ muñcantī animittānupassanā nāma.

63. Dukkhānupassanā taṇhāpaṇidhiṃ muñcantī appaṇihitānupassanā nāma.

64. Tasmā yadi vuṭṭhānagāminivipassanā anattato vipassati, suññato vimokkho nāma hoti maggo.

65. Yadi aniccato vipassati, animitto vimokkho nāma.

66. Yadi dukkhato vipassati, appaṇihito vimokkho nāmāti ca maggo vipassanāgamanavasena tīṇi nāmāni labhati, tathā phalañca maggāgamanavasena maggavīthiyaṃ.

67. Phalasamāpattivīthiyaṃ pana yathāvuttanayena vipassantānaṃ yathāsakaphalamuppajjamānampi vipassanāgamanavaseneva suññatādivimokkhoti ca pavuccati, ārammaṇavasena pana sarasavasena ca nāmattayaṃ sabbattha sabbesampi samameva ca.

Ayamettha vimokkhabhedo.

Puggalabhedo

68. Ettha pana sotāpattimaggaṃ bhāvetvā diṭṭhivicikicchāpahānena pahīnāpāyagamano sattakkhattuparamo **sotāpanno** nāma hoti.

69. Sakadāgāmimaggaṃ bhāvetvā rāgadosamohānaṃ tanukarattā **sakadāgāmī** nāma hoti sakideva imaṃ lokaṃ āgantvā.

70. Anāgāmimaggaṃ bhāvetvā kāmarāgabyāpādānamanavasesappahānena **anāgāmī** nāma hoti anāgantvā itthattaṃ.

71. Arahattamaggaṃ bhāvetvā anavasesakilesappahānena **arahā** nāma hoti khīṇāsavo loke aggadakkhiṇeyyoti.

Ayamettha puggalabhedo.

Samāpattibhedo

72. **Phalasamāpattivīthiyaṃ** panettha sabbesampi yathāsakaphalavasena sādhāraṇāva.

73. **Nirodhasamāpattisamāpajjanaṃ** pana anāgāmīnañceva arahantānañca labbhati, tattha yathākkamaṃ paṭhamajjhānādimahaggatasamāpattiṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha gate saṅkhāradhamme tattha tattheva vipassanto yāva ākiñcaññāyatanaṃ gantvā tato paraṃ adhiṭṭheyyādikaṃ pubbakiccaṃ katvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpajjati, tassa dvinnaṃ appanājavanānaṃ parato vocchijjati cittasantati, tato nirodhasamāpanno nāma hoti.

74. Vuṭṭhānakāle pana anāgāmino anāgāmiphalacittaṃ, arahato arahattaphalacittaṃ ekavārameva pavattitvā bhavaṅgapāto hoti, tato paraṃ paccavekkhaṇañāṇaṃ pavattati.

Ayamettha samāpattibhedo.

Niṭṭhito ca vipassanākammaṭṭhānanayo.

Uyyojanaṃ

75. Bhāvetabbaṃ paniccevaṃ, bhāvanādvayamuttamaṃ.

Paṭipattirasassādaṃ, patthayantena sāsaneti.

Iti abhidhammatthasaṅgahe kammaṭṭhānasaṅgahavibhāgo nāma

Navamo paricchedo.

Nigamanaṃ

(Ka) cārittasobhitavisālakulodayena,
Saddhābhivuḍḍhaparisuddhaguṇodayena;
Nampavhayena paṇidhāya parānukampaṃ,
Yaṃ patthitaṃ pakaraṇaṃ pariniṭṭhitaṃ taṃ.

(Kha) puññena tena vipulena tu **mūlasomaṃ**;
Dhaññādhivāsamuditoditamāyukantaṃ;
Paññāvadātaguṇasobhitalajjibhikkhū,
Maññantu puññavibhavodayamaṅgalāya.

Iti anuruddhācariyena racitaṃ

Abhidhammatthasaṅgahaṃ nāma pakaraṇaṃ.

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa.

Abhidhammatthavibhāvinīṭīkā

Ganthārambhakathā

(Ka) visuddhakaruṇāñāṇaṃ, buddhaṃ sambuddhapūjitaṃ;
Dhammaṃ saddhammasambhūtaṃ, natvā saṃghaṃ niraṅgaṇaṃ.

(Kha) sāriputtaṃ mahātheraṃ, pariyattivisāradaṃ;
Vanditvā sirasā dhīraṃ, garuṃ gāravabhājanaṃ.

(Ga) vaṇṇayissaṃ samāsena, abhidhammatthasaṅgahaṃ;
Ābhidhammikabhikkhūnaṃ, paraṃ pītivivaḍḍhanaṃ.

(Gha) porāṇehi anekāpi, katā yā pana vaṇṇanā;
Na tāhi sakkā sabbattha, attho viññātave idha.

(Ṅa) tasmā līnapadānettha, sādhippāyamahāpayaṃ;
Vibhāvento samāsena, racayissāmi vaṇṇananti.

Ganthārambhakathāvaṇṇanā

1. Paramavicittanayasamannāgataṃ sakasamayasamayantaragahanaviggāhaṇasamatthaṃ suvimalavipulapaññāveyyattiyajananaṃ pakaraṇamidamārabhantoyamācariyo paṭhamaṃ tāva ratanattayapaṇāmābhidheyya karaṇappakārapakaraṇābhidhānapayojanāni dassetuṃ **''sammāsambuddha''**ntyādimāha.

Ettha hi ''sammāsambuddha…pe… abhivādiyā''ti iminā **ratanattayapaṇāmo** vutto, abhidhammatthasaṅgaha''nti etena **abhidheyyakaraṇappakārapakaraṇābhidhānāni** abhidhammatthānaṃ idha saṅgahetabbabhāvadassanena tesaṃ iminā samuditena paṭipādetabbabhāvadīpanato, ekattha saṅgayha kathanākāradīpanato, atthānugatasamaññāparidīpanato ca. **Payojanaṃ** pana saṅgahapadena sāmatthiyato dassitameva abhidhammatthānaṃ ekattha saṅgahe sati taduggahaparipucchādivasena tesaṃ sarūpāvabodhassa, tammūlikāya ca diṭṭhadhammikasamparāyikatthasiddhiyā anāyāsena saṃsijjhanato.

Tattha ratanattayapaṇāmappayojanaṃ tāva bahudhā papañcenti ācariyā, visesato pana antarāyanivāraṇaṃ paccāsīsanti. Tathā hi vuttaṃ saṅgahakārehi ''tassānubhāvena hatantarāyo''ti (pārā. aṭṭha. 1.ganthārambhakathā). Ratanattayapaṇāmo hi atthato paṇāmakiriyābhinipphādikā kusalacetanā, sā ca vandaneyyavandakānaṃ khettajjhāsayasampadāhi diṭṭhadhammavedanīyabhūtā yathāladdhasampattinimittakassa kammassa anubalappadānavasena tannibbattitavipākasantatiyā antarāyakarāni upapīḷakaupacchedakakammāni paṭibāhitvā tannidānānaṃ yathādhippetasiddhivibandhakānaṃ rogādiantarāyānamappavattiṃ sādheti. Tasmā pakaraṇārambhe ratanattayapaṇāmakaraṇaṃ yathāraddhapakaraṇassa anantarāyena parisamāpanatthañceva sotūnañca vandanāpubbaṅgamāya paṭipattiyā anantarāyena uggahaṇadhāraṇādisaṃsijjhanatthañca. Abhidheyyakathanaṃ pana viditābhidheyyasseva ganthassa viññūhi uggahaṇādivasena paṭipajjitabbabhāvato. Karaṇappakārappayojanasandassanāni ca sotujanasamussāhajananatthaṃ. Abhidhānakathanaṃ pana vohārasukhatthanti ayamettha **samudāyattho**. Ayaṃ pana **avayavattho** – sasaddhammagaṇuttamaṃ atulaṃ sammāsambuddhaṃ abhivādiya abhidhammatthasaṅgahaṃ bhāsissanti sambandho.

Tattha sammā sāmañca sabbadhamme abhisambuddhoti **sammā sambuddho,** bhagavā. So hi saṅkhatāsaṅkhatabhedaṃ sakalampi dhammajātaṃ yāthāvasarasalakkhaṇapaṭivedhavasena sammā sayaṃ vicitopacitapāramitāsambhūtena sayambhūñāṇena sāmaṃ bujjhi aññāsi. Yathāha ''sayaṃ abhiññāya kamuddiseyya''nti (mahāva. 11; ma. ni. 1.285; 2.341; dha. pa. 353), atha vā budhadhātussa jāgaraṇavikasanatthesupi pavattanato sammā sāmañca paṭibuddho anaññapaṭibodhito hutvā sayameva savāsanasammohaniddāya accantaṃ vigato, dinakarakiraṇasamāgamena paramarucirasirisobhaggappattiyā vikasitamiva padumaṃ aggamaggañāṇasamāgamena aparimitaguṇagaṇālaṅkatasabbaññutaññāṇappattiyā sammā sayameva vikasito vikāsamanuppattotyattho. Yathāvuttavacanatthayogepi sammāsambuddhasaddassa bhagavati samaññāvasena pavattattā ''atula''nti iminā viseseti. Tulāya sammito tulyo, soyeva tulo yakāralopavasena. Atha vā sammitatthe akārapaccayavasena tulāya sammito tulo, na tulo **atulo,** sīlādīhi guṇehi kenaci asadiso, natthi etassa vā tulo sadisoti **atulo** sadevake loke aggapuggalabhāvato. Yathāha ''yāvatā, bhikkhave, sattā apadā vā dvipadā vā catuppadā vā…pe… tathāgato tesaṃ aggamakkhāyatī''tiādi (a. ni. 4.34; 5.32; itivu. 90).

Ettāvatā ca hetuphalasattūpakārasampadāvasena tīhākārehi bhagavato thomanā katā hoti. Tattha **hetusampadā** nāma mahākaruṇāsamāyogo bodhisambhārasambharaṇañca. **Phalasampadā** pana ñāṇapahānaānubhāvarūpakāyasampadāvasena catubbidhā. Tattha sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānaṃ maggañāṇaṃ, tammūlakāni ca dasabalādiñāṇāni **ñāṇasampadā**. Savāsanasakalasaṃkilesānamaccantamanuppādadhammatāpādanaṃ **pahānasampadā**. Yathicchitanipphādane ādhipaccaṃ **ānubhāvasampadā**. Sakalalokanayanābhisekabhūtā pana lakkhaṇānubyañjanappaṭimaṇḍitā attabhāvasampatti **rūpakāyasampadā** nāma. **Sattūpakāro** pana āsayapayogavasena duvidho. Tattha devadattādīsu virodhisattesupi niccaṃ hitajjhāsayatā, aparipākagatindriyānaṃ indriyaparipākakālāgamanañca **āsayo** nāma. Tadaññasattānaṃ pana lābhasakkārādinirapekkhacittassa yānattayamukhena sabbadukkhaniyyānikadhammadesanā **payogo** nāma.

Tattha purimā dve phalasampadā ''sammāsambuddha''nti iminā dassitā, itarā pana dve, tathā sattūpakārasampadā ca ''atula''nti etena, tadupāyabhūtā pana hetusampadā dvīhipi sāmatthiyato dassitā tathāvidhahetubyatirekena tadubhayasampattīnamasambhavato, ahetukatte ca sabbattha tāsaṃ sambhavappasaṅgato.

Tadevaṃ tividhāvatthāsaṅgahitathomanāpubbaṅgamaṃ buddharatanaṃ vanditvā idāni sesaratanānampi paṇāmamārabhanto āha **''sasaddhammagaṇuttama''**nti. Guṇībhūtānampi hi dhammasaṃghānaṃ abhivādetabbabhāvo sahayogena viññāyati yathā ''saputtadāro āgatoti puttadārassāpi āgamana''nti.

Tattha attānaṃ dhārente catūsu apāyesu, vaṭṭadukkhesu ca apatamāne katvā dhāretīti dhammo, catumaggaphalanibbānavasena navavidho, pariyattiyā saha dasavidho vā dhammo. Dhāraṇañca panetassa apāyādinibbattakakilesaviddhaṃsanaṃ, taṃ ariyamaggassa kilesasamucchedakabhāvato, nibbānassa ca ārammaṇabhāvena tassa tadatthasiddhihetutāya nippariyāyato labbhati, phalassa pana kilesānaṃ paṭippassambhanavasena maggānukūlappavattito, pariyattiyā ca tadadhigamahetutāyāti ubhinnampi pariyāyatoti daṭṭhabbaṃ. Sataṃ sappurisānaṃ ariyapuggalānaṃ, santo vā saṃvijjamāno na titthiyaparikappito attā viya paramatthato avijjamāno santo vā pasattho svākkhātatādiguṇayogato na bāhirakadhammo viya ekantanindito dhammoti saddhammo, gaṇo ca so aṭṭhannaṃ ariyapuggalānaṃ samūhabhāvato uttamo ca suppaṭipannatādiguṇavisesayogato, gaṇānaṃ, gaṇesu vā devamanussādi samūhesu uttamo yathāvuttaguṇavasenāti gaṇuttamo, saha saddhammena, gaṇuttamena cāti sasaddhammagaṇuttamo, taṃ **sasaddhammagaṇuttamaṃ**.

Abhivādiyāti visesato vanditvā, bhayalābhakulācārādivirahena sakkaccaṃ ādarena kāyavacīmanodvārehi vanditvātyattho. **Bhāsissa**nti kathessāmi. Nibbattitaparamatthabhāvena abhi visiṭṭhā dhammā etthātiādinā abhidhammo, dhammasaṅgaṇīādisattapakaraṇaṃ abhidhammapiṭakaṃ, tattha vuttā atthā abhidhammatthā, te saṅgayhanti ettha, etenāti vā **abhidhammatthasaṅgahaṃ**.

Paramatthadhammavaṇṇanā

2. Evaṃ tāva yathādhippetappayojananimittaṃ ratanattayapaṇāmādikaṃ vidhāya idāni yesaṃ abhidhammatthānaṃ saṅgahaṇavasena idaṃ pakaraṇaṃ paṭṭhapīyati, te tāva saṅkhepato uddisanto āha **''tattha vuttā''**tyādi. **Tattha** tasmiṃ abhidhamme **sabbathā** kusalādivasena, khandhādivasena ca **vuttā** abhidhammatthā **paramatthato** sammutiṃ ṭhapetvā nibbattitaparamatthavasena **cittaṃ** viññāṇakkhandho, **cetasikaṃ** vedanādikkhandhattayaṃ, rūpaṃ bhūtupādāyabhedabhinno rūpakkhandho, **nibbānaṃ** maggaphalānamārammaṇabhūto asaṅkhatadhammoti evaṃ **catudhā** catūhākārehi ṭhitāti yojanā. Tattha paramo uttamo aviparīto attho, paramassa vā uttamassa ñāṇassa attho gocaroti **paramattho**.

Cintetīti **cittaṃ,** ārammaṇaṃ vijānātīti attho. Yathāha ''visayavijānanalakkhaṇaṃ citta''nti (dha. sa. aṭṭha. 1 dhammudesavāraphassapañcamakarāsivaṇṇanā). Satipi hi nissayasamanantarādipaccayena vinā ārammaṇena cittamuppajjatīti tassa taṃlakkhaṇatā vuttā, etena nirārammaṇavādimataṃ paṭikkhittaṃ hoti. Cintenti vā etena karaṇabhūtena sampayuttadhammāti **cittaṃ**. Atha vā cintanamattaṃ **cittaṃ**. Yathāpaccayaṃ hi pavattimattameva yadidaṃ sabhāvadhammo nāma. Evañca katvā sabbesampi paramatthadhammānaṃ bhāvasādhanameva nippariyāyato labbhati, kattukaraṇavasena pana nibbacanaṃ pariyāyakathāti daṭṭhabbaṃ. Sakasakakiccesu hi dhammānaṃ attappadhānatāsamāropanena kattubhāvo ca, tadanukūlabhāvena sahajātadhammasamūhe kattubhāvasamāropanena paṭipādetabbadhammassa karaṇattañca pariyāyatova labbhati, tathānidassanaṃ pana dhammasabhāvavinimuttassa kattādino abhāvaparidīpanatthanti veditabbaṃ. Vicittakaraṇāditopi cittasaddatthaṃ papañcenti. Ayaṃ panettha saṅgaho –

''Vicittakaraṇā cittaṃ, attano cittatāya vā;
Citaṃ kammakilesehi, citaṃ tāyati vā tathā;
Cinoti attasantānaṃ, vicittārammaṇanti cā''ti.

Cetasi bhavaṃ tadāyattavuttitāyāti **cetasikaṃ**. Na hi taṃ cittena vinā ārammaṇaggahaṇasamatthaṃ asati citte sabbena sabbaṃ anuppajjanato, cittaṃ pana kenaci cetasikena vināpi ārammaṇe pavattatīti taṃ cetasikameva cittāyattavuttikaṃ nāma. Tenāha bhagavā ''manopubbaṅgamā dhammā''ti (dha. pa. 1-2), etena sukhādīnaṃ acetanattaniccattādayo vippaṭipattiyopi paṭikkhittā honti. Cetasi niyuttaṃ vā **cetasikaṃ**.

Ruppatīti **rūpaṃ,** sītuṇhādivirodhipaccayehi vikāramāpajjati, āpādīyatīti vā attho. Tenāha bhagavā ''sītenapi ruppati, uṇhenapi ruppatī''tyādi (saṃ. ni. 3.79), ruppanañcettha sītādivirodhipaccayasamavāye visadisuppattiyeva. Yadi evaṃ arūpadhammānampi rūpavohāro āpajjatīti? Nāpajjati sītādiggahaṇasāmatthiyato vibhūtatarasseva ruppanassādhippetattā. Itarathā hi ''ruppatī''ti avisesavacaneneva pariyattanti kiṃ sītādiggahaṇena, taṃ pana sītādinā phuṭṭhassa ruppanaṃ vibhūtataraṃ, tasmā tadevetthādhippetanti ñāpanatthaṃ sītādiggahaṇaṃ kataṃ. Yadi evaṃ kathaṃ brahmaloke rūpavohāro, na hi tattha upaghātakā sītādayo atthīti? Kiñcāpi upaghātakā natthi, anuggāhakā pana atthi, tasmā taṃvasenettha ruppanaṃ sambhavatīti, atha vā taṃsabhāvānativattanato tattha rūpavohāroti alamatippapañcena.

Bhavābhavaṃ vinanato saṃsibbanato vānasaṅkhātāya taṇhāya nikkhantaṃ, nibbāti vā etena rāgaggiādikoti **nibbānaṃ**.

1. Cittaparicchedavaṇṇanā

Bhūmibhedacittavaṇṇanā

3. Idāni yasmā vibhāgavantānaṃ dhammānaṃ sabhāvavibhāvanaṃ vibhāgena vinā na hoti, tasmā yathāuddiṭṭhānaṃ abhidhammatthānaṃ uddesakkamena vibhāgaṃ dassetuṃ cittaṃ tāva bhūmijātisampayogādivasena vibhajitvā niddisitumārabhanto āha **''tattha cittaṃ tāvā''**tyādi. **Tāva**-saddo paṭhamanti etassatthe. Yathāuddiṭṭhesu catūsu abhidhammatthesu paṭhamaṃ cittaṃ niddisīyatīti ayañhetthattho. Cattāro vidhā pakārā assāti **catubbidhaṃ**. Yasmā panete catubhummakā dhammā anupubbapaṇītā, tasmā hīnukkaṭṭhukkaṭṭhataratamānukkamena tesaṃ niddeso kato. Tattha kāmetīti kāmo, kāmataṇhā, sā ettha avacarati ārammaṇakaraṇavasenāti **kāmāvacaraṃ**. Kāmīyatīti vā kāmo, ekādasavidho kāmabhavo, tasmiṃ yebhuyyena avacaratīti **kāmāvacaraṃ**. Yebhuyyena caraṇassa hi adhippetattā rūpārūpabhavesu pavattassāpi imassa kāmāvacarabhāvo upapanno hoti. Kāmabhavoyeva vā kāmo ettha avacaratīti kāmāvacaro, tattha pavattampi cittaṃ nissite nissayavohārena **kāmāvacaraṃ** ''mañcā ukkuṭṭhiṃ karontī''tyādīsu viyāti alamativisāraṇiyā kathāya. Hoti cettha –

''Kāmovacaratītyettha, kāmevacaratīti vā;
Ṭhānūpacārato vāpi, taṃ kāmāvacaraṃ bhave''ti.

Rūpārūpāvacaresupi eseva nayo yathārahaṃ daṭṭhabbo. Upādānakkhandhasaṅkhātalokato uttarati anāsavabhāvenāti **lokuttaraṃ,** maggacittaṃ. Phalacittaṃ pana tato uttiṇṇanti **lokuttaraṃ**. Ubhayampi vā saha nibbānena lokato uttaraṃ adhikaṃ yathāvuttaguṇavasenevāti **lokuttaraṃ**.

Bhūmibhedacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacittavaṇṇanā

4. Imesu pana catūsu cittesu kāmāvacaracittassa kusalākusalavipākakiriyabhedena catubbidhabhāvepi pāpāhetukavajjānaṃ ekūnasaṭṭhiyā, ekanavutiyā vā cittānaṃ sobhananāmena vohārakaraṇatthaṃ ''pāpāhetukamuttāni 'sobhanānī'ti vuccare''ti evaṃ vakkhamānanayassa anurūpato pāpāhetukeyeva paṭhamaṃ dassento, tesu ca bhavesu gahitapaṭisandhikassa sattassa ādito vīthicittavasena lobhasahagatacittuppādānameva sambhavato teyeva paṭhamaṃ dassetvā tadanantaraṃ dvihetukabhāvasāmaññena domanassasahagate, tadanantaraṃ ekahetuke ca dassetuṃ **''somanassasahagata''**ntyādinā lobhamūlaṃ tāva vedanādiṭṭhisaṅkhārabhedena aṭṭhadhā vibhajitvā dasseti.

Tattha sundaraṃ mano, taṃ vā etassa atthīti sumano, cittaṃ, taṃsamaṅgipuggalo vā, tassa bhāvo tasmiṃ abhidhānabuddhīnaṃ pavattihetutāyāti somanassaṃ, mānasikasukhavedanāyetaṃ adhivacanaṃ, tena sahagataṃ ekuppādādivasena saṃsaṭṭhaṃ, tena saha ekuppādādibhāvaṃ gatanti vā **somanassasahagataṃ**. Micchā passatīti diṭṭhi. Sāmaññavacanassapi hi atthappakaraṇādinā visesavisayatā hotīti idha micchādassanameva ''diṭṭhī''ti vuccati. Diṭṭhiyeva diṭṭhigataṃ ''saṅkhāragataṃ thāmagata''ntyādīsu viya gata-saddassa tabbhāvavuttittā. Dvāsaṭṭhiyā vā diṭṭhīsu gataṃ antogataṃ, diṭṭhiyā vā gamanamattaṃ na ettha gantabbo attādiko koci atthīti diṭṭhigataṃ, ''idameva saccaṃ moghamañña''nti pavatto attattaniyādiabhiniveso, tena samaṃ ekuppādādīhi pakārehi yuttanti **diṭṭhigatasampayuttaṃ**. Saṅkharoti cittaṃ tikkhabhāvasaṅkhātamaṇḍanavisesena sajjeti, saṅkharīyati vā taṃ etena yathāvuttanayena sajjīyatīti saṅkhāro, tattha tattha kicce saṃsīdamānassa cittassa anubalappadānavasena attano vā paresaṃ vā pavattapubbappayogo, so pana attano pubbabhāgappavatte cittasantāne ceva parasantāne ca pavattatīti tannibbattito cittassa tikkhabhāvasaṅkhāto visesovidha saṅkhāro, so yassa natthi taṃ asaṅkhāraṃ, tadeva **asaṅkhārikaṃ**. Saṅkhārena sahitaṃ **sasaṅkhārikaṃ**. Tathā ca vadanti –

''Pubbappayogasambhūto, viseso cittasambhavī;
Saṅkhāro taṃvasenettha, hotyāsaṅkhārikāditā''ti.

Atha vā ‘‘sasaṅkhārikaṃ asaṅkhārika’’nti cetaṃ kevalaṃ saṅkhārassa bhāvābhāvaṃ sandhāya vuttaṃ, na tassa sahappavattisabbhāvābhāvatoti bhinnasantānappavattinopi saṅkhārassa idamatthitāya taṃvasena nibbattaṃ cittaṃ saṅkhāro assa atthīti **sasaṅkhārikaṃ** ‘‘salomako sapakkhako’’tyādīsu viya saha-saddassa vijjamānatthaparidīpanato. Tabbiparītaṃ pana tadabhāvato vuttanayena **asaṅkhārikaṃ**. Diṭṭhigatena vippayuttaṃ visaṃsaṭṭhanti **diṭṭhigatavippayuttaṃ**. Upapattito yuttito ikkhati anubhavati vedayamānāpi majjhattākārasaṇṭhitiyāti upekkhā. Sukhadukkhānaṃ vā upetā yuttā aviruddhā ikkhā anubhavananti upekkhā. Sukhadukkhāvirodhitāya hesā tesaṃ anantarampi pavattati. **Upekkhāsahagata**nti idaṃ vuttanayameva.

Kasmā panettha aññesupi phassādīsu sampayuttadhammesu vijjamānesu somanassasahagatādibhāvova vuttoti? Somanassādīnameva asādhāraṇabhāvato. Phassādayo hi keci sabbacittasādhāraṇā, keci kusalādisādhāraṇā, mohādayo ca sabbākusalasādhāraṇāti na tehi sakkā cittaṃ visesetuṃ, somanassādayo pana katthaci citte honti, katthaci na hontīti pākaṭova taṃvasena cittassa viseso. Kasmā panete katthaci honti, katthaci na hontīti? Kāraṇassa sannihitāsannihitabhāvato. Kiṃ pana nesaṃ kāraṇanti? Vuccatesabhāvato, parikappato vā hi iṭṭhārammaṇaṃ, somanassapaṭisandhikatā, agambhīrasabhāvatā ca idha somanassassa kāraṇaṃ, iṭṭhamajjhattārammaṇaṃ, upekkhāpaṭisandhikatā, gambhīrasabhāvatā ca upekkhāya, diṭṭhivipannapuggalasevanā, sassatucchedāsayatā ca diṭṭhiyā, balavautubhojanādayo pana paccayā asaṅkhārikabhāvassāti. Tasmā attano anurūpakāraṇavasena nesaṃ uppajjanato katthaci citteyeva sambhavoti sakkā etehi cittassa viseso paññāpetunti. Evañca katvā nesaṃ satipi mohahetukabhāve lobhasahagatabhāvova nigamane vutto.

Imesaṃ pana aṭṭhannampi ayamuppattikkamo veditabbo. Yadā hi ‘‘natthi kāmesu ādīnavo’’tyādinā nayena micchādiṭṭhiṃ purakkhatvā haṭṭhatuṭṭho kāme vā paribhuñjati, diṭṭhamaṅgalādīni vā sārato pacceti sabhāvatikkheneva anussāhitena cittena, tadā paṭhamaṃ akusalacittamuppajjati. Yadā pana mandena samussāhitena cittena, tadā dutiyaṃ. Yadā pana micchādiṭṭhiṃ apurakkhatvā kevalaṃ haṭṭhatuṭṭho methunaṃ vā sevati, parasampattiṃ vā abhijjhāyati, parabhaṇḍaṃ vā harati sabhāvatikkheneva anussāhitena cittena, tadā tatiyaṃ. Yadā pana mandena samussāhitena cittena, tadā catutthaṃ. Yadā pana kāmānaṃ vā asampattiṃ āgamma, aññesaṃ vā somanassahetūnaṃ abhāvena catūsupi vikappesu somanassarahitā honti, tadā sesāni cattāri upekkhāsahagatāni uppajjantīti. **Aṭṭhapī**ti pi-saddo sampiṇḍanattho, tena vakkhamānanayena akusalakammapathesu nesaṃ labbhamānakammapathānurūpato pavattibhedaṃ kāladesasantānārammaṇādibhedena anekavidhatampi saṅgaṇhāti.

5. Duṭṭhu mano, taṃ vā etassāti dummano, tassa bhāvo domanassaṃ, mānasikadukkhavedanāyetaṃ adhivacanaṃ, tena sahagatanti **domanassasahagataṃ**. Ārammaṇe paṭihaññatīti **paṭigho,** doso. Caṇḍikkasabhāvatāya hesa ārammaṇaṃ paṭihananto viya pavattati. Domanassasahagatassa vedanāvasena abhedepi asādhāraṇadhammavasena cittassa upalakkhaṇatthaṃ domanassaggahaṇaṃ, paṭighasampayuttabhāvo pana ubhinnaṃ ekantasahacāritā dassanatthaṃ vuttoti daṭṭhabbaṃ. Domanassañcettha aniṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇo vedanākkhandhapariyāpanno eko dhammo, paṭigho caṇḍikkasabhāvo saṅkhārakkhandhapariyāpanno eko dhammoti ayametesaṃ viseso. Ettha ca yaṃ kiñci aniṭṭhārammaṇaṃ, navavidhaāghātavatthūni ca domanassassa kāraṇaṃ, paṭighassa kāraṇañcāti daṭṭhabbaṃ. Dvinnaṃ pana nesaṃ cittānaṃ pāṇātipātādīsu tikkhamandappavattikāle uppatti veditabbā. Etthāpi nigamane **pi**-saddassa attho vuttanayānusārena daṭṭhabbo.

6. Sabhāvaṃ vicinanto tāya kicchati kilamatīti vicikicchā. Atha vā cikicchituṃ dukkaratāya vigatā cikicchā ñāṇappaṭikāro imissāti vicikicchā, tāya sampayuttaṃ **vicikicchāsampayuttaṃ**. Uddhatassa bhāvo uddhaccaṃ. Uddhaccassa sabbākusalasādhāraṇabhāvepi idha sampayuttadhammesu padhānaṃ hutvā pavattatīti idameva tena visesetvā vuttaṃ. Evañca katvā dhammuddesapāḷiyaṃ sesākusalesu uddhaccaṃ yevāpanakavasena vuttaṃ, idha pana ‘‘uddhaccaṃ uppajjatī’’ti sarūpeneva desitaṃ. Honti cettha –

> ‘‘Sabbākusalayuttampi, uddhaccaṃ antamānase;
> Balavaṃ iti taṃyeva, vuttamuddhaccayogato.
>
> ‘‘Teneva hi munindena, yevāpanakanāmato;
> Vatvā sesesu ettheva, taṃ sarūpena desita’’nti.

Imāni pana dve cittāni mūlantaravirahato atisammūḷhatāya, saṃsappanavikkhipanavasena pavattavicikicchuddhaccasamāyogena cañcalatāya ca sabbatthāpi rajjanadussanarahitāni upekkhāsahagatāneva pavattanti, tatoyeva ca sabhāvatikkhatāya ussāhetabbatāya abhāvato saṅkhārabhedopi nesaṃ natthi. Honti cettha –

> ‘‘Mūḷhattā ceva saṃsappa-vikkhepā cekahetukaṃ;
> Sopekkhaṃ sabbadā no ca, bhinnaṃ saṅkhārabhedato.
>
> ‘‘Na hi tassa sabhāvena, tikkhatussāhanīyatā;
> Atthi saṃsappamānassa, vikkhipantassa sabbadā’’ti.

Mohena muyhanti atisayena muyhanti mūlantaravirahatoti momūhāni.

7. Iccevantyādi yathāvuttānaṃ dvādasākusalacittānaṃ nigamanaṃ. Tattha **iti**-saddo vacanavacanīyasamudāyanidassanattho. **Evaṃ**-saddo vacanavacanīyapaṭipāṭisandassanattho. Nipātasamudāyo vā esa vacanavacanīyanigamanārambhe. **Iccevaṃ** yathāvuttanayena **sabbathāpi** somanassupekkhādiṭṭhisampayogādinā paṭighasampayogādinā vicikicchuddhaccayogenāti sabbenāpi sampayogādiākārena dvādasa akusalacittāni **samattāni** pariniṭṭhitāni, saṅgahetvā vā attāni gahitāni, vuttānītyattho. Tattha kusalapaṭipakkhāni akusalāni mittappaṭipakkho amitto viya, paṭipakkhabhāvo ca kusalākusalānaṃ yathākkamaṃ pahāyakapahātabbabhāvena veditabbo.

8. **Aṭṭhadhā**tyādi saṅgahagāthā. Lobho ca so suppatiṭṭhitabhāvasādhanena mūlasadisattā mūlañca, kaṃ etesanti **lobhamūlāni** cittāni vedanādibhedato **aṭṭhadhā** siyuṃ. Tathā **dosamūlāni** saṅkhārabhedato **dvidhā. Mohamūlāni** suddho mohoyeva mūlametesanti mohamūlasaṅkhātāni sampayogabhedato **dve cā**ti akusalā dvādasa siyuntyattho.

Akusalacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ahetukacittavaṇṇanā

9. Evaṃ mūlabhedato tividhampi akusalaṃ sampayogādibhedato dvādasadhā vibhajitvā idāni ahetukacittāni niddisanto tesaṃ akusalavipākādivasena tividhabhāvepi akusalānantaraṃ akusalavipākeyeva cakkhādinissayasampaṭicchanādikiccabhedena sattadhā vibhajituṃ **‘‘upekkhāsahagataṃ cakkhuviññāṇa’’**ntyādimāha. Tattha cakkhati viññāṇādhiṭṭhitaṃ hutvā samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya hotīti cakkhu. Atha vā cakkhati rūpaṃ assādentaṃ viya hotīti cakkhu. Cakkhatīti hi ayaṃ saddo ‘‘madhuṃ cakkhati, byañjanaṃ cakkhatī’’tyādīsu viya assādanattho hoti. Tenāha bhagavā – ‘‘cakkhuṃ kho pana, māgaṇḍiya, rūpārāmaṃ rūparataṃ rūpasammudita’’ntyādi. Yadi evaṃ ‘‘sotaṃ kho, māgaṇḍiya, saddārāmaṃ saddarataṃ saddasammudita’’ntyādivacanato (ma. ni. 2.209) sotādīnampi saddādiassādanaṃ atthīti tesampi cakkhusaddābhidheyyatā āpajjeyyāti? Nāpajjati niruḷhattā, niruḷho hesa cakkhu-saddo daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtappasādalakkhaṇe cakkhuppasādeyeva mayūrādisaddā viya sakuṇavisesādīsu, cakkhunā sahavuttiyā pana bhamukaṭṭhiparicchinno maṃsapiṇḍopi ‘‘cakkhū’’ti vuccati. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana anekatthattā dhātūnaṃ cakkhati-saddassa

vibhāvanatthatāpi sambhavatīti ''cakkhati rūpaṃ vibhāvetīti cakkhū''ti (visuddhi. 2.510) vuttaṃ. Cakkhusmiṃ viññāṇaṃ tannissitatthāti **cakkhuviññāṇaṃ**. Tathā hetaṃ ''cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇa''nti (dha. sa. aṭṭha. 431; visuddhi. 2.454) vuttaṃ.

Evaṃ **sotaviññāṇā**dīsupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. **''Tathā''**ti iminā upekkhāsahagatabhāvaṃ atidisati. Viññāṇādhiṭṭhitaṃ hutvā suṇātīti **sotaṃ**. Ghāyati gandhopādānaṃ karotīti **ghānaṃ**. Jīvitanimittaṃ raso jīvitaṃ, taṃ avhāyati tasmiṃ ninnatāyāti **jivhā** niruttinayena. Kucchitānaṃ pāpadhammānaṃ āyo pavattiṭṭhānanti **kāyo**. Kāyindriyañhi phoṭṭhabbaggahaṇasabhāvattā tadassādavasappavattānaṃ, tammūlakānañca pāpadhammānaṃ visesakāraṇanti tesaṃ pavattiṭṭhānaṃ viya gayhati. Sasambhārakāyo vā kucchitānaṃ kesādīnaṃ āyoti **kāyo**. Taṃsahacaritattā pana pasādakāyopi tathā vuccati. Du kucchitaṃ hutvā khanati kāyikasukhaṃ, dukkhamanti vā **dukkhaṃ**. Dukkaramokāsadānaṃ etassāti **dukkha''**ntipi apare. Pañcaviññāṇaggahitaṃ rūpādiārammaṇaṃ sampaṭicchati tadākārappavattiyāti **sampaṭicchanaṃ**. Sammā tīreti yathāsampaṭicchitaṃ rūpādiārammaṇaṃ vīmaṃsatīti **santīraṇaṃ**. Aññamaññaviruddhānaṃ kusalākusalānaṃ pākāti **vipākā,** vipakkabhāvamāpannānaṃ arūpadhammānametaṃ adhivacanaṃ. Evañca katvā kusalākusalakammasamuṭṭhānānampi kaṭattārūpānaṃ natthi vipākavohāro. Akusalassa vipākacittāni **akusalavipākacittāni**.

10. Sukhayati kāyacittaṃ, suṭṭhu vā khanati kāyacittābādhaṃ, sukhena khamitabbanti vā **sukhaṃ**. ''Sukaramokāsadānaṃ etassāti **sukha''**nti apare. Kasmā pana yathā akusalavipākasantīraṇaṃ ekameva vuttaṃ, evamavatvā kusalavipākasantīraṇaṃ dvidhā vuttanti? Iṭṭhaiṭṭhamajjhattārammaṇavasena vedanābhedasambhavato. Yadi evaṃ tatthāpi aniṭṭhaaniṭṭhamajjhattārammaṇavasena vedanābhedena bhavitabbanti? Nayidamevaṃ aniṭṭhārammaṇe uppajjitabbassapi domanassassa paṭighena vinā anuppajjanato, paṭighassa ca ekantākusalasabhāvassa abyākatesu asambhavato. Na hi bhinnajātiko dhammo bhinnajātikesu upalabbhati, tasmā attanā samānayogakkhamassa asambhavato akusalavipākesu domanassaṃ na sambhavatīti tassa taṃsahagatatā na vuttā. Atha vā yathā koci balavatā pothiyamāno dubbalapuriso tassa paṭippaharituṃ asakkonto tasmiṃ upekkhakova hoti, evameva akusalavipākānaṃ paridubbalabhāvato aniṭṭhārammaṇepi domanassuppādo natthīti santīraṇaṃ upekkhāsahagatameva.

Cakkhuviññāṇādīni pana cattāri ubhayavipākānipi vatthārammaṇaghaṭṭanāya dubbalabhāvato aniṭṭhe iṭṭhepi ca ārammaṇe upekkhāsahagatāneva. Tesañhi catunnampi vatthubhūtāni cakkhādīni upādārūpāneva, tathā ārammaṇabhūtānipi rūpādīni, upādārūpakena ca upādārūpakassa saṅghaṭṭanaṃ atidubbalaṃ picupiṇḍakena picupiṇḍakassa phusanaṃ viya, tasmā tāni sabbathāpi upekkhāsahagatāneva. Kāyaviññāṇassa pana phoṭṭhabbasaṅkhātabhūtattayameva ārammaṇanti taṃ kāyappasāde saṅghaṭṭitampi taṃ atikkamitvā tannissayesu mahābhūtesu paṭihaññati. Bhūtarūpehi ca bhūtarūpānaṃ saṅghaṭṭanaṃ balavataraṃ adhikaraṇimatthake picupiṇḍakaṃ ṭhapetvā kūṭena pahaṭakāle kūṭassa picupiṇḍakaṃ atikkamitvā adhikaraṇiggahaṇaṃ viya, tasmā vatthārammaṇaghaṭṭanāya balavabhāvato kāyaviññāṇaṃ aniṭṭhe dukkhasahagataṃ, iṭṭhe sukhasahagatanti. Sampaṭicchanayugaḷhaṃ pana attanā asamānanissayānaṃ cakkhuviññāṇādīnamanantaraṃ uppajjatīti samānanissayato aladdhānantarapaccayatāya sabhāgūpatthambharahito viya puriso nātibalavaṃ sabbathāpi visayarasamanubhavituṃ na sakkotīti sabbathāpi upekkhāsahagatameva. Vuttavipariyāyato kusalavipākasantīraṇaṃ iṭṭhaiṭṭhamajjhattārammaṇesu sukhopekkhāsahagatanti. Yadi evaṃ āvajjanadvayassa upekkhāsampayogaṃ kasmā vakkhati, nanu tampi samānanissayānantaraṃ pavattatīti? Saccaṃ, tattha pana purimaṃ pubbe kenaci aggahiteyeva ārammaṇe ekavārameva pavattati, pacchimampi visadisacittasantānaparāvattanavasena byāpārantarasāpekkhanti na sabbathāpi visayarasamanubhavituṃ sakkoti, tasmā majjhattavedanāsampayuttamevāti. Honti cettha –

''Vatthālambasabhāvānaṃ, bhūtikānañhi ghaṭṭanaṃ;
Dubbalaṃ iti cakkhādi-catucittamupekkhakaṃ.

''Kāyanissayaphoṭṭhabba-bhūtānaṃ ghaṭṭanāya tu;
Balavattā na viññāṇaṃ, kāyika majjhavedanaṃ.

''Samānanissayo yasmā, natthānantarapaccayo;
Tasmā dubbalamālambe, sopekkhaṃ sampaṭicchana''nti.

Kusalassa vipākāni, sampayuttahetuvirahato ahetukacittāni cāti **kusalavipākāhetukacittāni**. Nibbattakahetuvasena nipphannānipi hetāni sampayuttahetuvaseneva ahetukavohāraṃ labhanti, itarathā mahāvipākehi imesaṃ nānattāsambhavato. Kiṃ panettha kāraṇaṃ yathā idhevaṃ akusalavipākanigamane ahetukaggahaṇaṃ na katanti? Byabhicārābhāvato. Sati hi sambhave, byabhicāre ca visesanaṃ sātthakaṃ siyā. Akusalavipākānaṃ pana lobhādisāvajjadhammavipākabhāvena tabbidhurehi, alobhādīhi sampayogāyogato, sayaṃ abyākataniravajjasabhāvānaṃ lobhādiakusaladhammasampayogavirodhato ca natthi kadācipi sahetukatāya sambhavoti ahetukabhāvābyabhicārato na tāni ahetukasaddena visesitabbāni.

11. Idāni ahetukādhikāre ahetukakiriyacittānipi kiccabhedena tidhā dassetuṃ **''upekkhāsahagata''**ntyādi vuttaṃ. Cakkhādipañcadvāre ghaṭṭitamārammaṇaṃ āvajjeti tattha ābhogaṃ karoti, cittasantānaṃ vā bhavaṅgavasena pavattituṃ adatvā vīthicittabhāvāya pariṇāmetīti **pañcadvārāvajjanaṃ,** kiriyāhetukamanodhātucittaṃ. Āvajjanassa anantarapaccayabhūtaṃ bhavaṅgacittaṃ manodvāraṃ vīthicittānaṃ pavattimukhabhāvato. Tasmiṃ diṭṭhasutamutādivasena āpāthamāgatamārammaṇaṃ āvajjeti, vuttanayena vā cittasantānaṃ pariṇāmetīti **manodvārāvajjanaṃ,** kiriyāhetukamanoviññāṇadhātuupekkhāsahagatacittaṃ. Idameva ca pañcadvāre yathāsantīritaṃ ārammaṇaṃ vavatthapetīti voṭṭhabbananti ca vuccati. Hasitaṃ uppādetīti **hasituppādaṃ,** khīṇāsavānaṃ anoḷārikārammaṇesu pahaṭṭhākāramattahetukaṃ kiriyāhetukamanoviññāṇadhātusomanassasahagatacittaṃ.

12. **Sabbathāpī**ti akusalavipākakusalavipākakiriyabhedena. **Aṭṭhārasā**ti gaṇanaparicchedo. **Ahetukacittānī**ti paricchinnadhammanidassanaṃ.

Ahetukacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacittavaṇṇanā

14. Evaṃ dvādasākusalaahetukāṭṭhārasavasena samatiṃsa cittāni dassetvā idāni tabbinimuttānaṃ sobhanavohāraṃ ṭhapetuṃ **''pāpāhetukamuttānī''**tyādi vuttaṃ. Attanā adhisayitassa apāyādidukkhassa pāpanato pāpehi, hetusampayogābhāvato ahetukehi ca muttāni catuvīsatikāmāvacarapañcatiṃsamahaggatalokuttaravasena ekūnasaṭṭhiparimāṇāni, atha vā aṭṭha lokuttarāni jhānaṅgayogabhedena paccekaṃ pañcadhā katvā **ekanavutipi** cittāni sobhanaguṇāvahanato, alobhādianavajjahetusampayogato ca **sobhanānīti vuccare** kathīyanti.

Kāmāvacarasobhanacittavaṇṇanā

15. Idāni sobhanesu kāmāvacarānameva paṭhamaṃ uddiṭṭhattā tesupi abyākatānaṃ kusalapubbakattā paṭhamaṃ kāmāvacarakusalaṃ, tato tabbipākaṃ, tadanantaraṃ tadekabhūmipariyāpannaṃ kiriyacittañca paccekaṃ vedanāñāṇasaṅkhārabhedena aṭṭhadhā dassetuṃ **''somanassasahagata''**ntyādi vuttaṃ. Tattha jānāti yathāsabhāvaṃ paṭivijjhatīti **ñāṇaṃ**. Sesaṃ vuttanayameva. Ettha ca balavasaddhāya dassanasampattiyā paccayapaṭiggāhakādisampattiyāti evamādīhi kāraṇehi somanassasahagatatā, paññāsaṃvattanikakammato, abyāpajjalokūpapattito, indriyaparipākato, kilesadūrībhāvato ca ñāṇasampayuttatā, tabbipariyāyena upekkhāsahagatatā ceva ñāṇavippayuttatā ca, āvāsasappāyādivasena kāyacittānaṃ kallabhāvato, pubbe dānādīsu kataparicayatādīhi ca asaṅkhārikatā, tabbipariyāyena sasaṅkhārikatā ca veditabbā.

Tattha yadā pana yo deyyadhammapaṭiggāhakādisampattiṃ, aññaṃ vā somanassahetuṃ āgamma haṭṭhapahaṭṭho ''atthi dinna''ntyādinayappavattaṃ sammādiṭṭhiṃ purakkhatvā muttacāgatādivasena asaṃsīdanto anussāhito parehi dānādīni puññāni karoti, tadāssa cittaṃ somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ asaṅkhārikaṃ hoti. Yadā pana vuttanayeneva haṭṭhatuṭṭho sammādiṭṭhiṃ purakkhatvāpi amuttacāgatādivasena saṃsīdamāno parehi vā ussāhito karoti, tadāssa tadeva cittaṃ sasaṅkhārikaṃ hoti. Yadā pana ñātijanassa paṭipattidassanena jātaparicayā bāladārakā bhikkhū disvā somanassajātā sahasā kiñcideva hatthagataṃ dadanti vā vandanti vā, tadā tesaṃ tatiyaṃ cittaṃ uppajjati. Yadā pana ''detha, vandathā''ti ñātīhi ussāhitā evaṃ paṭipajjanti, tadā catutthaṃ cittaṃ uppajjati. Yadā pana deyyadhammapaṭiggāhakādīnaṃ asampattiṃ, aññesaṃ vā somanassahetūnaṃ abhāvaṃ āgamma catūsupi vikappesu somanassarahitā honti, tadā sesāni cattāri upekkhāsahagatāni uppajjantīti. **Aṭṭhapī**ti **pi**-saddena dasapuññakiriyādivasena anekavidhataṃ sampiṇḍeti. Tathā hi vadanti –

''Kamena puññavatthūhi, gocarādhipatīhi ca;
Kammahīnādito ceva, gaṇeyya nayakovido''ti.

Imāni hi aṭṭha cittāni dasapuññakiriyavatthuvasena pavattanato paccekaṃ dasa dasāti katvā asīti cittāni honti, tāni ca chasu ārammaṇesu pavattanato paccekaṃ chaggunitāni sāsītikāni cattāri satāni honti, adhipatibhedena pana ñāṇavippayuttānaṃ cattālīsādhikadvisataparimāṇānaṃ vīmaṃsādhipatisampayogābhāvato tāni tiṇṇaṃ adhipatīnaṃ vasena tiguṇitāni vīsādhikāni sattasatāni, tathā ñāṇasampayuttāni ca catunnaṃ adhipatīnaṃ vasena catugguṇitāni sasaṭṭhikāni nava satānīti evaṃ adhipativasena sahassaṃ sāsītikāni ca cha satāni honti, tāni kāyavacīmanokammasaṅkhātakammattikavasena tiguṇitāni cattālīsādhikāni pañca sahassāni honti, tāni ca hīnamajjhimapaṇītabhedato tiguṇitāni vīsasatādhikapannarasasahassāni honti. Yaṃ pana vuttaṃ **ācariyabuddhadattattherena** –

''Sattarasa sahassāni, dve satāni asīti ca;
Kāmāvacarapuññāni, bhavantīti viniddise''ti.

Taṃ adhipativasena gaṇanaparihāniṃ anādiyitvā sotapatitavasena vuttanti daṭṭhabbaṃ, kāladesādibhedena pana nesaṃ bhedo appameyyova.

Kucchite (dha. sa. aṭṭha. 1) pāpadhamme salayanti kampenti viddhaṃsenti apagamentīti vā kusalāni. Atha vā kucchitākārena santāne sayanato pavattanato kusasaṅkhāte pāpadhamme lunanti chindantīti kusalāni. Atha vā kucchite pāpadhamme sānato tanukaraṇato osānakaraṇato vā kusasaṅkhātena ñāṇena, saddhādidhammajātena vā lātabbāni sahajātaupanissayabhāvena yathārahaṃ pavattetabbānīti kusalāni, tāneva yathāvuttatthena kāmāvacarāni kusalacittāni cāti **kāmāvacarakusalacittāni**.

16. Yathā panetāni puññakiriyavasena, kammadvāravasena, kammavasena, adhipativasena ca pavattanti, nevaṃ vipākāni dānādivasena appavattanato, viññattisamuṭṭhāpanābhāvato, avipākasabhāvato, chandādīni purakkhatvā appavattito ca, tasmā taṃvasena parihāpetvā yathārahaṃ gaṇanabhedo yojetabbo. Imānipi iṭṭhaiṭṭhamajjhattārammaṇavasena yathākkamaṃ somanassupekkhāsahitāni. Paṭisandhādivasappavattiyaṃ kammassa balavābalavabhāvato, tadārammaṇappavattiyaṃ yebhuyyena javanānurūpato, kadāci tatthāpi kammānurūpato ca ñāṇasampayuttāni, ñāṇavippayuttāni ca honti. Yathāpayogaṃ vinā sappayogañca yathāupaṭṭhitehi kammādipaccayehi utubhojanādisappāyāsappāyavasena asaṅkhārikasasaṅkhārikāni.

17. Kiriyacittānampi kusale vuttanayena yathārahaṃ somanassasahagatādītā veditabbā.

18. **Sahetukakāmāvacarakusalavipākakiriyacittānī**ti ettha **sahetukaggahaṇaṃ** vipākakiriyāpekkhaṃ visesanaṃ kusalassa ekantasahetukattā. Hoti hi yathālābhayojanā, ''sakkharakathalampi macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampī''tyādīsu (dī. ni. 1.249) viya sakkharakathalassa caraṇāyogato macchagumbāpekkhāya caraṇakiriyā yojīyatīti.

19. Sahetukāmāvacarapuññapākakiriyā vedanāñāṇasaṅkhārabhedena paccekaṃ vedanābhedato duvidhattā, ñāṇabhedato catubbidhattā, saṅkhārabhedato aṭṭhavidhattā ca sampiṇḍetvā catuvīsati matāti yojanā. Nanu ca vedanābhedo tāva yutto tāsaṃ bhinnasabhāvattā. Ñāṇasaṅkhārabhedo pana kathanti? Ñāṇasaṅkhārānaṃ bhāvābhāvakatopi bhedo ñāṇasaṅkhārakatova yathā vassakato subhikkho dubbhikkhoti, tasmā ñāṇasaṅkhārakato bhedo ñāṇasaṅkhārabhedoti na ettha koci virodhoti.

20. Idāni sabbānipi kāmāvacaracittāni sampiṇḍetvā dassetuṃ **''kāme tevīsā''**tyādi vuttaṃ. **Kāme** bhave satta akusalavipākāni, sahetukāhetukāni soḷasa kusalavipākānīti evaṃ tevīsati vipākāni dvādasa akusalāni, aṭṭha kusalānīti **puññāpuññāni vīsati** ahetukā tisso sahetukā aṭṭhāti **ekādasa kiriyā cā**ti **sabbathāpi** kusalākusalavipākakiriyānaṃ antogadhabhedena **catupaññāseva** kāladesasantānādibhedena anekavidhabhāvepītyattho.

Kāmāvacarasobhanacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacaracittavaṇṇanā

21. Idāni tadanantaruddiṭṭhassa rūpāvacarassa niddesakkamo anuppattoti tassa jhānaṅgayogabhedena pañcadhā vibhāgaṃ dassetuṃ **''vitakka…pe… sahita''**ntyādimāha. Vitakko ca vicāro ca pīti ca sukhañca ekaggatā cāti imehi sahitaṃ **vitakkavicārapītisukhekaggatāsahitaṃ**. Tattha ārammaṇaṃ vitakketi sampayuttadhamme abhiniropetīti **vitakko,** so sahajātānaṃ ārammaṇābhiniropanalakkhaṇo, yathā hi koci gāmavāsī puriso rājavallabhaṃ sambandhinaṃ mittaṃ vā nissāya rājagehaṃ anupavisati, evaṃ vitakkaṃ nissāya cittaṃ ārammaṇaṃ ārohati. Yadi evaṃ kathaṃ avitakkaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ ārohatīti? Tampi vitakkabaleneva abhinirohati. Yathā hi so puriso paricayena tena vināpi nirāsaṅko rājagehaṃ pavisati, evaṃ paricayena vitakkena vināpi avitakkaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ abhinirohati. **Paricayo**ti cettha savitakkacittassa santāne abhiṇhappavattivasena nibbattā cittabhāvanā. Api cettha pañcaviññāṇaṃ avitakkampi vatthārammaṇasaṅghaṭṭanabalena, dutiyajjhānādīni ca heṭṭhimabhāvanābalena abhirohanti.

Ārammaṇe tena cittaṃ vicaratīti **vicāro**. So ārammaṇānumajjanalakkhaṇo. Tathā hesa ''anusandhānatā''ti (dha. sa. 8) niddiṭṭho. Ettha ca vicārato oḷārikaṭṭhena, tasseva pubbaṅgamaṭṭhena ca paṭhamaghaṇṭābhighāto viya cetaso paṭhamābhinipāto vitakko, anuravo viya anusañcaraṇaṃ vicāro. Vipphāravācettha vitakko cittassa parippphandanabhūto, ākāse uppatitukāmassa sakuṇassa pakkhavikkhepo viya, padumābhimukhapāto viya ca gandhānubandhacetasā bhamarassa, santavutti vicāro cittassa nātiparipphandanabhūto, ākāse uppatitassa sakuṇassa pakkhappasāraṇaṃ viya, padumassa uparibhāge paribbhamanaṃ viya ca padumābhimukhapatitassa bhamarassa.

Pinayati kāyacittaṃ tappeti, vaḍḍhetīti vā **pīti**, sā sampiyāyanalakkhaṇā, ārammaṇaṃ kallato gahaṇalakkhaṇāti vuttaṃ hoti, sampayuttadhamme sukhayatīti **sukhaṃ,** taṃ iṭṭhānubhavanalakkhaṇaṃ subhojanarasassādako rājā viya. Tattha ārammaṇappaṭilābhe pītiyā viseso pākaṭo kantārakhinnassa vanantodakadassane viya, yathāladdhassa anubhavane sukhassa viseso pākaṭo yathādiṭṭhaudakassa pānādīsu viyāti. Nānārammaṇavikkhepābhāvena ekaṃ ārammaṇaṃ aggaṃ imassāti ekaggaṃ, cittaṃ, tassa bhāvo **ekaggatā,** samādhi. So avikkhepalakkhaṇo. Tassa hi vasena sasampayuttaṃ cittaṃ avikkhittaṃ hoti.

Paṭhamañca desanākkamato ceva uppattikkamato ca ādibhūtattā taṃ jhānañca ārammaṇūpanijjhānato, paccanīkajhāpanato cāti paṭhamajjhānaṃ, vitakkādipañcakaṃ. Jhānaṅgasamudāye yeva hi jhānavohāro nemiādiaṅgasamudāye rathavohāro viya, tathā hi vuttaṃ **vibhaṅge** ''jhānanti vitakko vicāro

pīti sukhaṃ cittassekaggatā''ti (vibha. 569). Paṭhamajjhānena sampayuttaṃ kusalacittaṃ **paṭhamajjhānakusalacittaṃ**.

Kasmā pana aññesu phassādīsu sampayuttadhammesu vijjamānesu imeyeva pañca jhānaṅgavasena vuttāti? Vuccate – upanijjhānakiccavantatāya, kāmacchandādīnaṃ ujupaṭipakkhabhāvato ca. Vitakko hi ārammaṇe cittaṃ abhiniropeti. Vicāro anuppabandheti, pīti cassa pīnanaṃ, sukhañca upabrūhanaṃ karoti, atha naṃ sasampayuttadhammaṃ etehi abhiniropanānuppabandhanapīnanaupabrūhanehi anuggahitā ekaggatā samādhānakiccena attānaṃ anuvattāpentī ekattārammaṇe samaṃ, sammā ca ādhiyati. Indriyasamatāvasena samaṃ paṭipakkhadhammānaṃ dūrībhāvena līnuddhaccābhāvena sammā ca ṭhapetīti evamete sameva upanijjhānakiccaṃ āveṇikaṃ. Kāmacchandādipaṭipakkhabhāve pana samādhi kāmacchandassa paṭipakkho rāgappaṇidhiyā ujupaccanīkabhāvato. Kāmacchandavasena hi nānārammaṇehi palobhitassa paribbhamantassa cittassa samādhānaṃ ekaggatāya hoti. Pīti byāpādassa pāmojjasabhāvattā. Vitakko thinamiddhassa yoniso saṅkappanavasena savipphārappavattito sukhaṃ avūpasamānutāpasabhāvassa uddhaccakukkuccassa vūpasantasītalasabhāvattā. Vicāro vicikicchāya ārammaṇe anumajjanavasena paññāpatirūpasabhāvattā. Evaṃ upanijjhānakiccavantatāya, kāmacchandādīnaṃ ujupaṭipakkhabhāvato ca imeyeva pañca jhānaṅgabhāvena vavatthitāti. Yathāhu –

''Upanijjhānakiccattā, kāmādipaṭipakkhato;
Santesupi ca aññesu, pañceva jhānasaññitā''ti.

Upekkhā panetta santavuttisabhāvattā sukheva antogadhāti daṭṭhabbaṃ. Tenāhu –

''Upekkhā santavuttittā, sukhamicceva bhāsitā''ti. (vibha. aṭṭha. 232; visuddhi. 2.644);

Pahānaṅgādivasena panassa viseso upari āvi bhavissati, tathā arūpāvacaralokuttaresupi labbhamānakaviseso. Athettha kāmāvacarakusalesu viya saṅkhārabhedo kasmā na gahito. Idampi hi kevalaṃ samathānuyogavasena paṭiladdhaṃ sasaṅkhārikaṃ, maggādhigamavasena paṭiladdhaṃ asaṅkhārikanti sakkā vattunti? Nayidamevaṃ maggādhigamavasenasattito paṭiladdhassāpi aparabhāge parikammavaseneva uppajjanato, tasmā sabbassapi jhānassa parikammasaṅkhātapubbābhisaṅkhārena vinā kevalaṃ adhikāravasena anuppajjanato ''asaṅkhārika''ntipi, adhikārena ca vinā kevalaṃ parikammābhisaṅkhāreneva anuppajjanato ''sasaṅkhārika''ntipi na sakkā vattunti. Atha vā pubbābhisaṅkhāravaseneva uppajjamānassa na kadāci asaṅkhārikabhāvo sambhavatīti ''asaṅkhārika''nti ca byabhicārābhāvato ''sasaṅkhārika''nti ca na vuttanti.

Pi-saddena cettha catukkapañcakanayavasena suddhikanavako, tañca dukkhappaṭipadādandhābhiññādukkhappaṭipadākhippābhiññāsukhappaṭipadādandhābhiññāsukhappaṭipadākhippābhiññāvasena paṭipadācatukkena yojetvā desitattā cattāro navakā, parittaṃ parittārammaṇaṃ, parittaṃ appamāṇārammaṇaṃ, appamāṇaṃ parittārammaṇaṃ, appamāṇaṃ appamāṇārammaṇanti ārammaṇacatukkena yojitattā cattāro navakā, ''dukkhappaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ parittaṃ parittārammaṇaṃ, dukkhappaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ parittaṃ appamāṇārammaṇa''ntyādinā ārammaṇappaṭipadāmissakanayavasena soḷasa navakāti pañcavīsati navakāti evamādibhedaṃ saṅgaṇhāti.

22. Jhānavisesena nibbattitavipāko ekantato taṃtaṃjhānasadisovāti vipākaṃ jhānasadisameva vibhattaṃ. Imameva hi atthaṃ dīpetuṃ bhagavatā vipākaniddesepi kusalaṃ uddisitvāva tadanantaraṃ mahaggatalokuttaravipākā vibhattā.

25. Rūpāvacaramānasaṃ **jhānabhedena** pañcahi catūhi tīhi dvīhi puna dvīhi jhānaṅgehi sampayogabhedena **pañcadhā** pañcaṅgikaṃ caturaṅgikaṃ tivaṅgikaṃ duvaṅgikaṃ puna duvaṅgikanti pañcavidhaṃ hoti avisesena, puna taṃ puññapākakiriyānaṃ paccekaṃ pañcannaṃ pañcannaṃ bhedā pañcadasadhā bhavetyattho.

Rūpāvacaracittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacaracittavaṇṇanā

26. Idāni arūpāvacaraṃ ārammaṇabhedena catudhā vibhajitvā dassento āha **''ākāsānañcāyatanā''**tiādi. Tattha uppādādiantarahitatāya nāssa antoti anantaṃ, ākāsañca taṃ anantañcāti ākāsānantaṃ, kasiṇugghāṭimākāso. ''Anantākāsa''nti ca vattabbe ''agyāhito''tyādīsu viya visesanassa paranipātavasena ''ākāsānanta''nti vuttaṃ. Ākāsānantameva ākāsānañcaṃ sakatthe bhāvapaccayavasena. Ākāsānañcameva āyatanaṃ sasampayuttadhammassa jhānassa adhiṭṭhānaṭṭhena devānaṃ devāyatanaṃ viyāti ākāsānañcāyatanaṃ. Tasmiṃ appanāppattaṃ paṭhamāruppajjhānampi idha ''ākāsānañcāyatana''nti vuttaṃ yathā pathavīkasiṇārammaṇaṃ jhānaṃ ''pathavīkasiṇa''nti. Atha vā ākāsānañcaṃ āyatanaṃ assāti ākāsānañcāyatanaṃ, jhānaṃ, tena sampayuttaṃ kusalacittaṃ **ākāsānañcāyatanakusalacittaṃ**.

Viññāṇameva anantaṃ viññāṇānantaṃ, paṭhamāruppaviññāṇaṃ. Tañhi uppādādiantavantampi anantākāse pavattanato attānaṃ ārabbha pavattāya bhāvanāya uppādādiantaṃ aggahetvā anantato pharaṇavasena pavattanato ca ''ananta''nti vuccati. Viññāṇānantameva viññāṇañcaṃ ākārassa rassattaṃ, na-kārassa lopañca katvā. Dutiyāruppaviññāṇena vā añcitabbaṃ pāpuṇitabbanti viññāṇañcaṃ, tadeva āyatanaṃ dutiyāruppassa adhiṭṭhānattāti **viññāṇañcāyatanaṃ**. Sesaṃ purimasamaṃ.

Nāssa paṭhamāruppassa kiñcanaṃ appamattakaṃ antamaso bhaṅgamattampi avasiṭṭhaṃ atthīti akiñcanaṃ, tassa bhāvo **ākiñcaññaṃ,** paṭhamāruppaviññāṇābhāvo. Tadeva āyatanantyādi purimasadisaṃ.

Oḷārikāya saññāya abhāvato, sukhumāya ca saññāya atthitāya nevassa sasampayuttadhammassa saññā atthi, nāpi asaññaṃ avijjamānasaññanti nevasaññānāsaññaṃ, catutthāruppajjhānaṃ. Dīghaṃ katvā pana ''nevasaññānāsañña''nti vuttaṃ. Nevasaññānāsaññameva āyatanaṃ manāyatanadhammāyatanapariyāpannattāti nevasaññānāsaññāyatanaṃ. Atha vā saññāva vipassanāya gocarabhāvaṃ gantvā nibbedajananasaṅkhātassa paṭusaññākiccassa abhāvato nevasaññā ca uṇhodake tejodhātu viya saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā na asaññāti nevasaññānāsaññā, sā eva āyatanaṃ imassa sasampayuttadhammassa jhānassa nissayādibhāvatoti nevasaññānāsaññāyatanaṃ. Saññāvasena cettha jhānūpalakkhaṇaṃ nidassanamattaṃ. Vedanādayopi hi tasmiṃ jhāne nevavedanānāvedanādikāyevāti. Nevasaññānāsaññāyatanena sampayuttaṃ kusalacittaṃ **nevasaññānāsaññāyatanakusalacittaṃ**. **Pi**-saddena cettha ārammaṇappaṭipadāmissakanayavasena soḷasakkhattukadesanaṃ (dha. sa. 265-268), aññampi ca **pāḷiyaṃ** āgatanayabhedaṃ saṅgaṇhāti.

30. Ārammaṇānaṃ atikkamitabbānaṃ, kasiṇākāsaviññāṇatadabhāvasaṅkhātānaṃ ālambitabbānañca ākāsādicatunnaṃ gocarānaṃ pabhedena āruppamānasaṃ catubbidhaṃ hoti. Tañhi yathākkamaṃ pañcamajjhānārammaṇaṃ kasiṇanimittaṃ atikkamma tadugghāṭena laddhaṃ ākāsamālambitvā tampi atikkamma tattha pavattaṃ viññāṇamālambitvā tampi atikkamma tadabhāvabhūtaṃ akiñcanabhāvamālambitvā tampi atikkamma tattha pavattaṃ tatiyāruppaviññāṇamālambitvā pavattati, na pana rūpāvacarakusalaṃ viya purimapurimaaṅgātikkamavasena purimapurimassāpi ārammaṇaṃ gahetvā. Tenāhu ācariyā –

''Ārammaṇātikkamato, catassopi bhavantimā;
Aṅgātikkamametāsaṃ, na icchanti vibhāvino''ti; (Dha. sa. aṭṭha. 268);

Arūpāvacaracittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttaracittavaṇṇanā

31. Idāni lokuttarakusalaṃ catumaggayogato, phalañca tadanurūpappavattiyā catudhā vibhajitvā dassetuṃ **''sotāpattimaggacitta''**ntyādi vuttaṃ. Nibbānaṃ patisavanato upagamanato, nibbānamahāsamuddaninnatāya sotasadisattā vā ''soto''ti vuccati ariyo aṭṭhaṅgiko maggo, tassa āpatti ādito pajjanaṃ pāpuṇanaṃ paṭhamasamannāgamo sotāpatti ā-upasaggassa ādikammani pavattanato. Nibbānaṃ maggeti, nibbānatthikehi vā maggīyati, kilese mārento gacchatīti vā maggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ maggacittaṃ, sotāpattiyā laddhaṃ maggacittaṃ **sotāpattimaggacittaṃ**. Atha vā ariyamaggasotassa ādito pajjanaṃ etassāti sotāpatti, puggalo, tassa maggo sotāpattimaggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ **sotāpattimaggacittaṃ**.

Sakiṃ ekavāraṃ paṭisandhivasena imaṃ manussalokaṃ āgacchatīti sakadāgāmī, idha patvā idha parinibbāyī, tattha patvā tattha parinibbāyī, idha patvā tattha parinibbāyī, tattha patvā idha parinibbāyī, idha patvā tattha nibbattitvā idha parinibbāyīti pañcasu sakadāgāmīsu pañcamako idhādhippeto. So hi ito gantvā puna sakiṃ idha āgacchatīti. Tassa maggo sakadāgāmimaggo. Kiñcāpi maggasamaṅgino tathāgamanāsambhavato phalaṭṭhoyeva sakadāgāmī nāma, tassa pana kāraṇabhūto purimuppanno maggo maggantarāvacchedanatthaṃ phalaṭṭhena visesetvā vuccati ''sakadāgāmimaggo''ti. Evaṃ anāgāmimaggoti. Sakadāgāmimaggena sampayuttaṃ cittaṃ **sakadāgāmimaggacittaṃ**.

Paṭisandhivasena imaṃ kāmadhātuṃ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo anāgāmimaggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ **anāgāmimaggacittaṃ**. Aggadakkhiṇeyyabhāvena pūjāvisesaṃ arahatīti arahā, atha vā kilesasaṅkhātā arayo, saṃsāracakkassa vā arā kilesā hatā anenāti arahā, pāpakaraṇe rahābhāvato vā arahā, aṭṭhamako ariyapuggalo, tassa bhāvo arahattaṃ, catutthaphalassetaṃ adhivacanaṃ, tassa āgamanabhūto maggo arahattamaggo, tena sampayuttaṃ cittaṃ **arahattamaggacittaṃ**.

Pi-saddena ekekassa maggassa nayasahassavasena catunnaṃ catusahassabhedaṃ **saccavibhaṅge** (vibha. 206; vibha. aṭṭha. 206-214) āgataṃ saṭṭhisahassabhedaṃ nayaṃ heṭṭhā vuttanayena anekavidhattampi saṅgaṇhāti. Tatthāyaṃ nayasahassamattaparidīpanā, kathaṃ? Sotāpattimaggo tāva jhānanāmena paṭipadābhedaṃ anāmasitvā kevalaṃ suññato appaṇihitoti dvidhā vibhatto, puna paṭipadācatukkena yojetvā paccekaṃ catudhā vibhattoti evaṃ jhānanāmena dasadhā vibhatto. Tathā maggasatipaṭṭhānasammappadhānaiddhipādaindriyabalabojjhaṅgasaccasamathadhammakhandhaāyatanadhātuāhāraphassavedanāsaññācetanācittanāmehipi paccekaṃ dasadasākārehi vibhatto tathā tathā bujjhanakānaṃ puggalānaṃ vasena. Tasmā jhānavasena dasamaggādīnaṃ ekūnavīsatiyā vasena dasa dasāti vīsatiyā ṭhānesu dve nayasatāni honti. Puna tāni catūhi adhipatīhi yojetvā paccekaṃ catudhā vibhattānīti evaṃ adhipatīhi amissetvā dve satāni, missetvā aṭṭha satānīti sotāpattimagge nayasahassaṃ hoti, tathā sakadāgāmimaggādīsupi.

32. Sotāpattiyā laddhaṃ, sotāpattissa vā phalacittaṃ vipākabhūtaṃ cittaṃ **sotāpattiphalacittaṃ**. Arahattañca taṃ phalacittañcāti **arahattaphalacittaṃ**.

34. **Catumaggappabhedenā**ti indriyānaṃ apāṭavapāṭavataratamabhedena bhinnasāmatthiyatāya sakkāyadiṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsānaṃ niravasesappahānaṃ kāmarāgabyāpādānaṃ tanubhāvāpādanaṃ tesameva niravasesappahānaṃ rūpārūparāgamānuddhaccāvijjānaṃ anavasesappahānanti evaṃ saṃyojanappahānavasena catubbidhānaṃ sotāpattimaggādīnaṃ aṭṭhaṅgikamaggānaṃ sampayogabhedena catumaggasaṅkhātaṃ lokuttarakusalaṃ catudhā hoti, vipākaṃ pana **tasseva** kusalassa **phalattā** tadanurūpato tathā catudhāti evaṃ **anuttaraṃ** attano uttaritarābhāvena anuttarasaṅkhātaṃ lokuttaraṃ cittaṃ aṭṭhadhā matanti yojanā.

Kiriyānuttarassa pana asambhavato dvādasavidhatā na vuttā. Kasmā pana tassa asambhavoti? Maggassa ekacittakkhaṇikattā. Yadi hi maggacittaṃ punappunaṃ uppajjeyya, taduppattiyā kiriyabhāvo sakkā vattuṃ. Taṃ pana kilesasamucchedakavaseneva upalabhitabbato ekavārappavatteneva ca tena asanisampātena viya taruādīnaṃ samūlaviddhaṃsanassa taṃtaṃkilesānaṃ accantaṃ appavattiyā sādhitattā puna uppajjamānepi kātabbābhāvato diṭṭhadhammasukhavihāratthañca phalasamāpattiyā eva nibbānārammaṇavasena pavattanato na kadāci sekkhānaṃ asekkhānaṃ vā uppajjati. Tasmā natthi sabbathāpi lokuttarakiriyacittanti.

Lokuttaracittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cittagaṇanasaṅgahavaṇṇanā

35. **''Dvādasākusalāneva''**ntyādi yathāvuttānaṃ catubhūmikacittānaṃ gaṇanasaṅgaho.

36. Evaṃ jātivasena saṅgahaṃ dassetvā puna bhūmivasena dassetuṃ **''catupaññāsadhā kāme''**tyādi vuttaṃ. **Kāme** bhave cittāni catupaññāsadhā īraye, **rūpe** bhave pannarasa īraye, **āruppe** bhave dvādasa īraye, **anuttare** pana navavidhe dhammasamudāye cittāni aṭṭhadhā **īraye,** katheyyātyattho. Ettha ca kāmataṇhādivisayabhāvena kāmabhavādipariyāpannāni cittāni sakasakabhūmito aññattha pavattamānānipi kāmabhavādīsu cittānīti vuttāni, yathā manussitthiyā kucchismiṃ nibbattopi tiracchānagato tiracchānayonipariyāpannattā tiracchānesveva saṅgayhati. Katthaci apariyāpannāni navavidhalokuttaradhammasamūhekadesabhūtāni ''rukkhe sākhā''tyādīsu viya anuttare cittānīti vuttāni. Atha vā ''kāme, rūpe''ti ca uttarapadalopaniddeso. Arūpe bhavāni āruppāni. Natthi etesaṃ uttaraṃ cittanti anuttarānīti upayogabahuvacanavasena **kāme** kāmāvacarāni cittāni catupaññāsadhā īraye, **rūpe** rūpāvacarāni cittāni pannarasa īraye, **āruppe** āruppāni cittāni dvādasa īraye. **Anuttare** lokuttarāni cittāni aṭṭhadhā īrayeti evamettha sambandho daṭṭhabbo.

37. **Itthaṃ** yathāvuttena jātibhedabhinnacatubhūmikacittabhedavasena ekūnanavutippabhedaṃ katvā **mānasaṃ** cittaṃ **vicakkhaṇā** visesena atthacakkhaṇasabhāvā paṇḍitā vibhajanti. Atha vā **ekavīsasataṃ** ekuttaravīsādhikaṃ sataṃ vibhajanti.

Cittagaṇanasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vitthāragaṇanavaṇṇanā

38. Jhānaṅgavasena paṭhamajjhānasadisattā paṭhamajjhānañca taṃ sotāpattimaggacittañceti **paṭhamajjhānasotāpattimaggacittaṃ**. Pādakajjhānasammasitajjhānapuggalajjhāsayesupi, hi aññataravasena taṃtaṃjhānasadisattā vitakkādiaṅgapātubhāvena cattāropi maggā paṭhamajjhānādivohāraṃ labhantā paccekaṃ pañcadhā vibhajanti. Tenāha ''jhānaṅgayogabhedenā''tyādi, tattha paṭhamajjhānādīsu yaṃ yaṃ jhānaṃ samāpajjitvā tato tato vuṭṭhāya saṅkhāre sammasantassa vuṭṭhānagāminivipassanā pavattā, taṃ **pādakajjhānaṃ** vuṭṭhānagāminivipassanāya padaṭṭhānabhāvato. Yaṃ yaṃ jhānaṃ sammasantassa sā pavattā, taṃ **sammasitajjhānaṃ**. ''Aho vata me paṭhamajjhānasadiso maggo pañcaṅgiko, dutiyajjhānādīsu vā aññatarasadiso caturaṅgādibhedo maggo bhaveyyā''ti evaṃ yogāvacarassa uppannajjhāsayo **puggalajjhāsayo** nāma.

Tattha yena paṭhamajjhānādīsu aññataraṃ jhānaṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya pakiṇṇakasaṅkhāre sammasitvā maggo uppādito hoti, tassa so maggo

paṭhamajjhānādīsu taṃtaṃpādakajjhānasadiso hoti. Sace pana vipassanāpādakaṃ kiñci jhānaṃ natthi, kevalaṃ paṭhamajjhānādīsu aññataraṃ jhānaṃ sammasitvā maggo uppādito hoti, tassa so sammasitajjhānasadiso hoti. Yadā pana yaṃ kiñci jhānaṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya aññataraṃ sammasitvā maggo uppādito hoti, tadā puggalajjhāsayavasena dvīsu aññatarasadiso hoti. Sace pana puggalassa tathāvidho ajjhāsayo natthi, heṭṭhimaheṭṭhimajjhānato vuṭṭhāya uparūparijhānadhamme sammasitvā uppāditamaggo pādakajjhānaṃ anapekkhitvā sammasitajjhānasadiso hoti. Uparūparijhānato pana vuṭṭhāya heṭṭhimaheṭṭhimajjhānadhamme sammasitvā uppāditamaggo sammasitajjhānaṃ anapekkhitvā pādakajjhānasadiso hoti. Heṭṭhimaheṭṭhimajjhānato hi uparūparijhānaṃ balavataranti. Vedanāniyamo pana sabbatthāpi vuṭṭhānagāminivipassanāniyamena hoti. Tathā sukkhavipassakassa sakalajjhānaṅganiyamo. Tassa hi pādakajjhānādīnaṃ abhāvena tesaṃ vasena niyamābhāvato vipassanāniyamena pañcaṅgikova maggo hotīti. Apica samāpattilābhinopi jhānaṃ pādakaṃ akatvā pakiṇṇakasaṅkhāre sammasitvā uppāditamaggopi vipassanāniyameneva pañcaṅgikova hotīti ayamettha aṭṭhakathādito uddhaṭo vinicchayasāro. Theravādadassanādivasappavatto pana papañco aṭṭhakathādīsu vuttanayena veditabbo. Yathā cettha, evaṃ sabbatthāpi vitthāranayo tattha tattha vuttanayena gahetabbo. Ganthabhīrukajanānuggahatthaṃ panettha saṅkhepakathā adhippetā.

42. Yathā **rūpāvacaraṃ** cittaṃ paṭhamādipañcavidhajhānabhedena **gayhati** ''paṭhamajjhāna''ntyādinā vuccati, tathā anuttarampi cittaṃ ''paṭhamajjhānasotāpattimaggacitta''ntyādinā gayhati. Āruppañcāpi upekkhekaggatāyogena aṅgasamatāya pañcamajjhāne gayhati, pañcamajjhānavohāraṃ labhatītyattho. Atha vā **rūpāvacaraṃ** cittaṃ anuttarañca **paṭhamādijhānabhede** ''paṭhamajjhānakusalacittaṃ, paṭhamajjhānasotāpattimaggacittantyādinā yathā gayhati, tathā āruppañcāpi **pañcame** jhāne gayhatīti yojanā. Ācariyassāpi hi ayameva yojanā adhippetāti dissati **nāmarūpaparicchede** ujukameva tathā vuttattā. Vuttañhi tattha –

''Rūpāvacaracittāni, gayhantānuttarāni ca;
Paṭhamādijhānabhede, āruppañcāpi pañcame''ti. (nāma. pari. 24);

Tasmāti yasmā rūpāvacaraṃ viya anuttarampi paṭhamādijhānabhede gayhati, āruppañcāpi pañcame gayhati, yasmā vā jhānaṅgayogabhedena ekekaṃ pañcadhā katvā anuttaraṃ cittaṃ cattālīsavidhanti vuccati, rūpāvacaralokuttarāni viya ca paṭhamādijhānabhede, tathā āruppañcāpi pañcame gayhati, tasmā paṭhamādikamekekaṃ jhānaṃ lokiyaṃ tividhaṃ, lokuttaraṃ aṭṭhavidhanti ekādasavidhaṃ. Ante tu jhānaṃ **tevīsatividhaṃ** tividharūpāvacaradvādasavidhaarūpāvacaraaṭṭhalokuttaravasenātyattho.

43. Pādakajjhānādivasena gaṇanavuḍḍhi kusalavipākesveva sambhavatīti tesameva gaṇanaṃ ekavīsasatagaṇanāya aṅgabhāvena dassento āha **''sattatiṃsā''**tyādi.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Cittaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Cetasikaparicchedavaṇṇanā

Sampayogalakkhaṇavaṇṇanā

1. Evaṃ tāva cittaṃ bhūmijātisampayogasaṅkhārajhānārammaṇamaggabhedena yathārahaṃ vibhajitvā idāni cetasikavibhāgassa anuppattattā paṭhamaṃ tāva catubbidhasampayogalakkhaṇasandassanavasena cetasikalakkhaṇaṃ ṭhapetvā, tadanantaraṃ aññasamānaakusalasobhanavasena tīhi rāsīhi cetasikadhamme uddisitvā, tesaṃ soḷasahākārehi sampayogaṃ, tettiṃsavidhena saṅgahañca dassetuṃ **''ekuppādanirodhā cā''**tyādi āraddhaṃ. Cittena saha ekato uppādo ca nirodho ca yesaṃ te **ekuppādanirodhā**. Ekaṃ ālambaṇañca vatthu ca yesaṃ te **ekālambaṇavatthukā**. Evaṃ catūhi lakkhaṇehi **cetoyuttā** cittena sampayuttā dvipaññāsa lakkhaṇā dhāraṇato **dhammā** niyatayogino, aniyatayogino ca cetasikā matā.

Tattha yadi ekuppādamatteneva cetoyuttāti adhippetā, tadā cittena saha uppajjamānānaṃ rūpadhammānampi cetoyuttatā āpajjeyyāti ekanirodhaggahaṇaṃ. Evampi cittānuparivattino viññattidvayassa pasaṅgo nasakkā nivāretuṃ, tathā ''ekato uppādo vā nirodho vā etesanti ekuppādanirodhā''ti parikappentassa puretaramuppajjitvā cittassa bhaṅgakkhaṇe nirujjhamānānampi rūpadhammānanti ekālambaṇaggahaṇaṃ. Ye evaṃ tividhalakkhaṇā, te niyamato ekavatthuyevātidassanatthaṃ ekavatthukaggahaṇanti alamatippapañcena.

Sampayogalakkhaṇavaṇṇanā niṭṭhitā.

Aññasamānacetasikavaṇṇanā

2. **Katha**nti sarūpasampayogākārānaṃ kathetukamyatāpucchā. Phusatīti **phasso** (dha. sa. aṭṭha. 1 dhammudesavāraphassapañcamakarāsivaṇṇanā), svāyaṃ phusanalakkhaṇo. Ayañhi arūpadhammopi samāno ārammaṇe phusanākāreneva pavattati, sā cassa phusanākārappavatti ambilakhādakādīnaṃ passantassa parassa kheḷuppādādi viya daṭṭhabbā. Vedayati ārammaṇarasaṃ anubhavatīti **vedanā,** sā vedayitalakkhaṇā. Ārammaṇarasānubhavanañhi patvā sesasampayuttadhammā ekadesamatteneva rasaṃ anubhavanti, ekaṃsato pana issaravatāya vedanāva anubhavati. Tathā hesā ''subhojanarasānubhavanakarājā viyā''ti vuttā. Sukhādivasena panassā bhedaṃ sayameva vakkhati. Nīlādibhedaṃ ārammaṇaṃ sañjānāti saññaṃ katvā jānātīti **saññā,** sā sañjānanalakkhaṇā. Sā hi uppajjamānā dāruādīsu vaḍḍhakiādīnaṃ saññāṇakaraṇaṃ viya pacchā sañjānanassa kāraṇabhūtaṃ ākāraṃ gahetvā uppajjati. Nimittakārikāya tāvetaṃ yujjati, nimittena sañjānantiyā pana kathanti? Sāpi puna aparāya saññāya sañjānanassa nimittaṃ ākāraṃ gahetvā uppajjatīti na ettha koci asambhavo.

Ceteti attanā sampayuttadhamme ārammaṇe abhisandahati, saṅkhatābhisaṅkharaṇe vā byāpāramāpajjatīti **cetanā**. Tathā hi ayameva abhisaṅkharaṇe padhānattā vibhaṅge suttantabhājaniye saṅkhārakkhandhaṃ vibhajantena ''saṅkhatamabhisaṅkharontīti saṅkhārā''ti (saṃ. ni. 3.79) vatvā ''cakkhusamphassajā cetanā''tyādinā (vibha. 21) niddiṭṭhā. Sā cetayitalakkhaṇā, jeṭṭhasissamahāvaḍḍhakiādayo viya sakiccaparakiccasādhikāti daṭṭhabbaṃ. **Ekaggatāvitakkavicārapītīnaṃ** sarūpavibhāvanaṃ heṭṭhā āgatameva.

Jīvanti tena sampayuttadhammāti jīvitaṃ, tadeva sahajātānupālane ādhipaccayogena indriyanti **jīvitindriyaṃ,** taṃ anupālanalakkhaṇaṃ uppalādianupālakaṃ udakaṃ viya. Karaṇaṃ kāro, manasmiṃ kāro **manasikāro,** so cetaso ārammaṇe samannāhāralakkhaṇo. Vitakko hi sahajātadhammānaṃ ārammaṇe abhiniropanasabhāvattā te tattha pakkhipanto viya hoti, cetanā attanā ārammaṇaggahaṇena yathāruḷhe dhammepi tattha tattha niyojentī balanāyako viya hoti, manasikāro te ārammaṇābhimukhaṃ payojanato ājānīyānaṃ payojanakasārathi viyāti ayametesaṃ viseso. Dhammānañhi taṃ taṃ yāthāvasarasalakkhaṇaṃ sabhāvato paṭivijjhitvā bhagavatā te te dhammā vibhattāti bhagavati saddhāya ''evaṃ visesā ime dhammā''ti okappetvā uggahaṇaparipucchādivasena tesaṃ sabhāvasamadhigamāya yogo karaṇīyo, na pana tattha tattha vippaṭipajjantehi sammoho āpajjitabboti ayamettha ācariyānaṃ anusāsanī. Sabbesampi ekūnanavuticittānaṃ sādhāraṇā niyamato tesu uppajjanatoti **sabbacittasādhāraṇā** nāma.

3. Adhimuccanaṃ **adhimokkho,** so sanniṭṭhānalakkhaṇo, ārammaṇe niccalabhāvena indakhīlo viya daṭṭhabbo. Vīrānaṃ bhāvo, kammaṃ, vidhinā īrayitabbaṃ pavattetabbanti vā **vīriyaṃ,** ussāho, so sahajātānaṃ upatthambhanalakkhaṇo. Vīriyavasena hi tesaṃ olīnavuttitā na hoti. Evañca katvā imassa

vitakkādīhi viseso supākaṭo hoti. Chandanaṃ **chando,** ārammaṇena atthikatā, so kattukāmatālakkhaṇo. Tathā hesa ‘‘ārammaṇaggahaṇe cetaso hatthappasāraṇaṃ viyā’’ti (dha. sa. aṭṭha. 1 yevāpanakavaṇṇanā) vuccati. Dānavatthuvissajjanavasena pavattakālepi cesa vissajjitabbena tena atthikova khipitabbausūnaṃ gahaṇe atthiko issāso viya. Sobhanesu taditaresu ca pakārena kiṇṇā vippakiṇṇāti **pakiṇṇakā**.

4. Sobhanāpekkhāya itare, itarāpekkhāya sobhanā ca aññe nāma, tesaṃ samānā na uddhaccasaddhādayo viya akusalādisabhāvāyevāti **aññasamānā**.

Aññasamānacetasikavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacetasikavaṇṇanā

5. Evaṃ tāva sabbacittasādhāraṇavasena, pakiṇṇakavasena ca sobhanetarasabhāve terasa dhamme uddisitvā idāni heṭṭhā cittavibhāge niddiṭṭhānukkamena akusaladhammapariyāpanne paṭhamaṃ, tato sobhanadhammapariyāpanne ca dassetuṃ **‘‘moho’’**tyādi vuttaṃ. Ahetukā pana āveṇikadhammā natthīti na te visuṃ vuttā. Ārammaṇe muyhatīti **moho,** aññāṇaṃ, so ārammaṇasabhāvacchādanalakkhaṇo. Ārammaṇaggahaṇavasappavattopi hesa tassa yathāsabhāvappaṭicchādanākaāreneva pavattati. Na hirīyati na lajjatīti ahiriko, puggalo, dhammasamūho vā. Ahirikassa bhāvo ahirikkaṃ, tadeva **ahirikaṃ**. Na ottappatīti **anottappaṃ**. Tattha gūthato gāmasūkaro viya kāyaduccaritādito ajigucchanalakkhaṇaṃ ahirikaṃ, aggito salabho viya tato anuttāsalakkhaṇaṃ anottappaṃ. Tenāhu porāṇā –

‘‘Jigucchati nāhiriko, pāpā gūthāva sūkaro;
Na bhāyati anottappī, salabho viya pāvakā’’ti.

Uddhatassa bhāvo **uddhaccaṃ,** taṃ cittassa avūpasamalakkhaṇaṃ pāsāṇābhighātasamuddhatabhasmaṃ viya. Lubbhatīti **lobho,** so ārammaṇe abhisaṅgalakkhaṇo makkaṭālepo viya. Cittassa ālambitukāmatāmattaṃ chando, lobho tattha abhigijjhananti ayametesaṃ viseso. ‘‘Idameva saccaṃ, moghamañña’’nti micchābhinivesalakkhaṇā diṭṭhi. Ñāṇañhi ārammaṇaṃ yathāsabhāvato jānāti, diṭṭhi yathāsabhāvaṃ vijahitvā ayāthāvato gaṇhātīti ayametesaṃ viseso. ‘‘Seyyohamasmī’’tyādinā maññatīti **māno,** so uṇṇatilakkhaṇo. Tathā hesa ‘‘ketukamyatāpaccupaṭṭhāno’’ti (dha. sa. aṭṭha. 400) vutto. Dussatīti **doso,** so caṇḍikkalakkhaṇo pahaṭāsīviso viya, issatīti **issā,** sā parasampattiusūyanalakkhaṇā. Maccharassa bhāvo **macchariyaṃ,** ‘‘mā idaṃ acchariyaṃ aññesaṃ hotu, mayhameva hotū’’ti pavattaṃ vā **macchariyaṃ,** taṃ attasampattinigūhanalakkhaṇaṃ. Kucchitaṃ katanti kukataṃ. Katākataduccaritasucaritaṃ. Akatampi hi kukata’’nti voharanti ‘‘yaṃ mayā akataṃ. Taṃ kukata’’nti. Idha pana katākataṃ ārabbha uppanno vippaṭisāracittuppādo kukataṃ, tassa bhāvo **kukkuccaṃ,** taṃ katākataduccaritasucaritānusocanalakkhaṇaṃ. Thinanaṃ **thinaṃ,** anussāhanāvasaṃsīdanavasena saṃhatabhāvo. Middhanaṃ **middhaṃ,** vigatasāmatthiyatā, asattivighāto vā, tattha thinaṃ cittassa akammaññatālakkhaṇaṃ, middhaṃ vedanādikkhandhattayassāti ayametesaṃ viseso. Tathā hi **pāḷiyaṃ** (dha. sa. 1162-1163) ‘‘tattha katamaṃ thinaṃ? Yā cittassa akallatā akammaññatā. Tattha katamaṃ middhaṃ? Yā kāyassa akallatā akammaññatā’’tyādinā imesaṃ niddeso pavatto. Nanu ca ‘‘kāyassā’’ti vacanato rūpakāyassapi akammaññatā middhanti tassa rūpabhāvopi āpajjatīti? Nāpajjati, tattha tattha ācariyehi ānītakāraṇavasenevassa paṭikkhittattā. Tathā hi middhavādimatappaṭikkhepanatthaṃ tesaṃ vādanikkhepapubbakaṃ aṭṭhakathādīsu bahudhā vitthārenti ācariyā. Ayaṃ panettha saṅgaho –

‘‘Keci middhampi rūpanti, vadantetaṃ na yujjati;
Pahātabbesu vuttattā, kāmacchandādayo viya.

‘‘Pahātabbesu akkhāta-metaṃ nīvaraṇesu hi;
Rūpantu na pahātabba-makkhātaṃ dassanādinā.

‘‘‘Na tumhaṃ bhikkhave rūpaṃ, pajahethā’ti pāṭhato;
Paheyyabhāvalesopi, yattha rūpassa dissati.

‘‘Tattha tabbisayacchanda-rāgahāni pakāsitā;
Vuttañhi tattha yo chanda-rāgakkhepotiādikaṃ.

‘‘Rūpārūpesu middhesu, arūpaṃ tattha desitaṃ;
Iti ce natthi taṃ tattha, avisesena pāṭhato.

‘‘Sakkā hi anumātuṃ yaṃ, middhaṃ rūpanti cintitaṃ;
Tampi nīvaraṇaṃ middha-bhāvato itaraṃ viya.

‘‘Sampayogābhidhānā ca, na taṃ rūpanti nicchayo;
Arūpīnañhi khandhānaṃ, sampayogo pavuccati.

‘‘Tathāruppe samuppatti, pāṭhato natthi rūpatā;
Niddā khīṇāsavānantu, kāyagelaññato siyā’’ti.

Akusalacetasikavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacetasikavaṇṇanā

6. Saddahatīti **saddhā,** buddhādīsu pasādo, sā sampayuttadhammānaṃ pasādanalakkhaṇā udakappasādakamaṇi viya. Saraṇaṃ **sati,** asammoso, sā sampayuttadhammānaṃ sāraṇalakkhaṇā. Hirīyati kāyaduccaritādīhi jigucchatīti **hirī,** sā pāpato jigucchanalakkhaṇā. Ottappatīti **ottappaṃ,** taṃ pāpato uttāsalakkhaṇaṃ. Attagāravavasena pāpato jigucchanato kulavadhū viya hirī, paragāravavasena pāpato uttāsanato vesiyā viya ottappaṃ. Lobhappaṭipakkho **alobho,** so ārammaṇe cittassa alaggatālakkhaṇo muttabhikkhu viya. Dosappaṭipakkho **adoso,** so acaṇḍikkalakkhaṇo anukūlamitto viya. Tesu dhammesu majjhattatā **tatramajjhattatā,** sā cittacetasikānaṃ ajjhupekkhanalakkhaṇā samappavattānaṃ assānaṃ ajjhupekkhako sārathi viya.

Kāyassa passambhanaṃ **kāyappassaddhi**. Cittassa passambhanaṃ **cittappassaddhi**. Ubhopi cetā kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā. Kāyassa lahubhāvo **kāyalahutā**. Tathā **cittalahutā**. Tā kāyacittagarubhāvavūpasamalakkhaṇā. Kāyassa mudubhāvo **kāyamudutā**. Tathā **cittamudutā**. Tā kāyacittathaddhabhāvavūpasamalakkhaṇā. Kammani sādhu kammaññaṃ, tassa bhāvo kammaññatā, kāyassa kammaññatā **kāyakammaññatā**. Tathā **cittakammaññatā**. Tā kāyacittaakammaññabhāvavūpasamalakkhaṇā. Paguṇassa bhāvo pāguññaṃ, tadeva pāguññatā, kāyassa pāguññatā **kāyapāguññatā**. Tathā **cittapāguññatā**. Tā kāyacittānaṃ gelaññavūpasamalakkhaṇā. Kāyassa ujukabhāvo **kāyujukatā**. Tathā **cittujukatā**. Tā kāyacittānaṃ ajjavalakkhaṇā. Yathākkamaṃ panetā kāyacittānaṃ sārambhādikaradhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhānā, **kāyo**ti cettha vedanādikkhandhattayassa gahaṇaṃ. Yasmā cete dve dve dhammāva ekato hutvā yathāsakaṃ paṭipakkhadhamme hananti, tasmā idheva duvidhatā vuttā, na samādhiādīsu. Apica cittappassaddhiādīhi cittasseva passaddhādibhāvo hoti, kāyappassaddhiādīhi pana rūpakāyassapi taṃsamuṭṭhānapaṇītarūpapharaṇavasenāti tadatthasandassanatthañcettha

duvidhatā vuttā. Sobhanānaṃ sabbesampi sādhāraṇā niyamena tesu uppajjanatoti **sobhanasādhāraṇā**.

7. Sammā vadanti etāyāti **sammāvācā,** vacīduccaritavirati. Sā catubbidhā musāvādā veramaṇi, pisuṇavācā veramaṇi, pharusavācā veramaṇi, samphappalāpā veramaṇīti. Kammameva kammanto suttantavanantādayo viya. Sammā pavatto kammanto **sammākammanto,** kāyaduccaritavirati. Sā tividhā pāṇātipātā veramaṇi, adinnādānā veramaṇi, kāmesumicchācārā veramaṇīti. Sammā ājīvanti etenāti **sammāājīvo,** micchājīvavirati. So pana ājīvahetukakāyavacīduccaritato viramaṇavasena sattavidho, kuhanalapanādimicchājīvaviramaṇavasena bahuvidho vā. Tividhāpi panetā paccekaṃ sampattasamādānasamucchedavirativasena tividhā **viratiyo nāma** yathāvuttaduccaritehi viramaṇato.

8. Karoti paradukkhe sati sādhūnaṃ hadayakhedaṃ janeti, kirati vā vikkhipati paradukkhaṃ, kiṇāti vā taṃ hiṃsati, kiriyati vā dukkhitesu pasāriyatīti **karuṇā,** sā paradukkhāpanayanakāmatālakkhaṇā. Tāya hi paradukkhaṃ apanīyatu vā, mā vā, tadākāreneva sā pavattati. Modanti etāyāti **muditā,** sā parasampattianumodanalakkhaṇā, appamāṇasattārammaṇattā appamāṇā, tā eva **appamaññā**. Nanu ca ''catasso appamaññā''ti vakkhati, kasmā panettha dveyeva vuttāti? Adosatatramajjhattatāhi mettupekkhānaṃ gahitattā. Adosoyeva hi sattesu hitajjhāsayavasappavatto **mettā** nāma. Tatramajjhattatāyeva tesu paṭighānunayavūpasamappavattā **upekkhā** nāma. Tenāhu porāṇā –

''Abyāpādena mettā hi, tatramajjhattatāya ca;
Upekkhā gahitā yasmā, tasmā na gahitā ubho''ti. (abhidha. 70);

Pakārena jānāti aniccādivasena avabujjhatīti paññā, sā eva yathāsabhāvāvabodhane ādhipaccayogato indriyanti **paññindriyaṃ**. Atha saññāviññāṇapaññānaṃ kiṃ nānākaraṇanti? Saññā tāva nīlādivasena sañjānanamattaṃ karoti, lakkhaṇappaṭivedhaṃ kātuṃ na sakkoti. Viññāṇaṃ lakkhaṇappaṭivedhampi sādheti, ussakkitvā pana maggaṃ pāpetuṃ na sakkoti. Paññā pana tividhampi karoti, bālagāmikaheraññikānaṃ kahāpaṇāvabodhanamettha nidassananti. Ñāṇavippayuttasaññāya cettha ākāraggahaṇavasena uppajjanakāle viññāṇaṃ abbohārikaṃ, sesakāle balavaṃ. Ñāṇasampayuttā pana ubhopi tadanugatikā honti. Sabbathāpi pañcavīsatīti sambandho.

9. **''Terasaññasamānā''**tyādi tīhi rāsīhi vuttānaṃ saṅgaho.

Sobhanacetasikavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sampayoganayavaṇṇanā

10. Cittena saha aviyuttā **cittāviyuttā,** cetasikāti vuttaṃ hoti. Uppajjatīti uppādo, cittameva uppādo **cittuppādo**. Aññattha pana sasampayuttaṃ cittaṃ cittuppādoti vuccati ''uppajjati cittaṃ etenāti uppādo, dhammasamūho, cittañca taṃ uppādo cāti cittuppādo''ti katvā. Samāhāradvandepi hi pulliṅgaṃ katthaci saddavidū icchanti. Tesaṃ cittāviyuttānaṃ cittuppādesu paccekaṃ sampayogo ito paraṃ yathāyogaṃ pavuccatīti sambandho.

Aññasamānacetasikasampayoganayavaṇṇanā

13. Sabhāvena avitakkattā dvipañcaviññāṇāni vajjitāni etehi, tehi vā etāni vajjitānīti **dvipañcaviññāṇavajjitāni,** catucattālīsa kāmāvacaracittāni. Tesu ceva ekādasasu paṭhamajjhānacittesu ca vitakko jāyati sesānaṃ bhāvanābalena avitakkattāti adhippāyo.

14. **Tesu ceva** pañcapaññāsasavitakkacittesu, ekādasasu dutiyajjhānacittesu cāti chasaṭṭhicittesu vicāro jāyati.

15. Dvipañcaviññāṇehi, vicikicchāsahagatena cāti ekādasahi vajjitesu aṭṭhasattaticittesu adhimokkho jāyati.

16. Pañcadvārāvajjanena, dvipañcaviññāṇehi, sampaṭicchanadvayena, santīraṇattayena cāti soḷasahi vajjitesu tesattatiyā cittesu vīriyaṃ jāyati.

17. Domanassasahagatehidvīhi, upekkhāsahagatehi pañcapaññāsacittehi, kāyaviññāṇadvayena, ekādasahi catutthajjhānehi cāti sattaticittehi vajjitesu ekapaññāsacittesu pīti jāyati.

18. Ahetukehi aṭṭhārasahi, momūhehi dvīhi cāti vīsatiyā cittehi vajjitesu ekūnasattaticittesu chando jāyati.

19. **Te panā**ti pakiṇṇakavivajjitā taṃsahagatā ca. **Yathākkama**nti vitakkādichapakiṇṇakavajjitataṃsahitakamānurūpato. **''Chasaṭṭhi pañcapaññāsā''**tyādi ekavīsasatagaṇanavasena, ekūnanavutigaṇanavasena ca yathārahaṃ yojetabbaṃ.

Aññasamānacetasikasampayoganayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacetasikasampayoganayavaṇṇanā

20. ''Sabbākusalasādhāraṇā''ti vatvā tadeva samatthetuṃ **''sabbesupī''**tyādi vuttaṃ. Yo hi koci pāṇātipātādīsu paṭipajjati, so sabbopi mohena tattha anādīnavadassāvī ahirikena tato ajigucchanto, anottappena anottappanto, uddhaccena avūpasanto ca hoti, tasmā te sabbākusalesu upalabbhanti.

21. **Lobhasahagatacittesvevā**ti **eva**-kāro adhikāratthāyapi hotīti ''diṭṭhisahagatacittesū''tiādīsupi avadhāraṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Sakkāyādīsu hi abhinivisantassa tattha mamāyanasambhavato diṭṭhi lobhasahagatacittesveva labbhati. Mānopi ahaṃmānavasena pavattanato diṭṭhisadisova pavattatīti diṭṭhiyā saha ekacittuppādena pavattati kesarasīho viya aparena tathāvidhena saha ekaguhāyaṃ, na cāpi dosamūlādīsu uppajjati attasinehasannissayabhāvena ekantalobhapadaṭṭhānattāti so diṭṭhivippayuttesveva labbhati.

24. Tathā parasampattiṃ usūyantassa, attasampattiyā ca parehi sādhāraṇabhāvaṃ anicchantassa, katākataduccaritasucarite anusocantassa ca tattha tattha paṭihananavaseneva pavattanato issāmacchariyakukkuccāni paṭighacittesveva.

25. Akammaññatāpakatikassa tathā sabhāvatikkhesu asaṅkhārikesu pavattanāyogato thinamiddhaṃ sasaṅkhārikesveva labbhati.

27. Sabbāpuññesveva **cattāro** cetasikā gatā, lobhamūleyeva yathāsambhavaṃ tayo gatā, dosamūlesveva dvīsu cattāro gatā, tathā sasaṅkhāreyeva dvayanti yojanā. **Vicikicchā vicikicchācitte cā**ti **ca**-saddo avadhāraṇe. Vicikicchā vicikicchācitteyevāti sambandho.

Akusalacetasikasampayoganayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sobhanacetasikasampayoganayavaṇṇanā

29. Lokuttaracittesu pādakajjhānādivasena kadāci sammāsaṅkappaviraho siyā, na pana viratīnaṃ abhāvo maggassa kāyaduccaritādīnaṃ samucchedavasena, phalassa ca tadanukūlavasena pavattanatoti vuttaṃ **''viratiyo panā''**tyādi. **Sabbathāpī**ti sabbehipi taṃtaṃduccaritadurājīvānaṃ vidhamanavasappavattehi ākārehi. Na hi etāsaṃ lokiyesu viya lokuttaresupi musāvādādīnaṃ visuṃ visuṃ pahānavasena pavatti hoti sabbesameva duccaritadurājīvānaṃ tena tena maggena kesañci sabbaso, kesañci apāyagamanīyādiavatthāya pahānavasena ekakkhaṇe samucchindanato. Nanu cāyamattho **''ekatovā''**ti imināva siddhoti? Taṃ na, tissannaṃ ekatovuttiparidīpanamattena catubbidhavacīduccaritādīnaṃ paṭipakkhākārappavattiyā adīpitattā. Keci pana imamatthaṃ asallakkhetvāva '''sabbathāpī'ti idaṃ atiritta''nti vadanti, tattha tesaṃ aññāṇameva kāraṇaṃ. **''Niyatā''**ti imināpi lokiyesu viya kadāci sambhavaṃ nivāreti. Tathā hetā lokiyesu yevāpanakavasena desitā, idha pana sarūpeneva. **Kāmāvacarakusalesvevā**ti avadhāraṇena kāmāvacaravipākakiriyesu mahaggatesu ca sambhavaṃ nivāreti. Tathā ceva upari vakkhati. **Kadācī**ti musāvādādiekekaduccaritehi paṭiviramaṇakāle. Kadāci uppajjantāpi na ekato uppajjanti vītikkamitabbavatthusaṅkhātānaṃ attano ārammaṇānaṃ sambhavāpekkhattāti vuttaṃ **''visuṃ visu''**nti.

30. Appanāppattānaṃ appamaññānaṃ na kadāci somanassarahitā pavatti atthīti **''pañcama…pe… cittesu cā''**ti vuttaṃ. Vinīvaraṇāditāya mahattaṃ gatāni, mahantehi vā jhāyīhi gatāni pattānīti **mahaggatāni. Nānā hutvā**ti bhinnārammaṇattā attano ārammaṇabhūtānaṃ dukkhitasukhitasattānaṃ āpāthagamanāpekkhatāya visuṃ visuṃ hutvā. **Etthā**ti imesu kāmāvacarakusalacittesu, karuṇāmuditābhāvanākāle appanāvīthito pubbe paricayavasena upekkhāsahagatacittehipi parikammaṃ hoti, yathā taṃ paguṇaganthaṃ sajjhāyantassa kadāci aññavihitassapi sajjhāyanaṃ, yathā ca paguṇavipassanāya saṅkhāre sammasantassa kadāci paricayabalena ñāṇavippayuttacittehipi sammasananti upekkhāsahagatakāmāvacaresu karuṇāmuditānaṃ asambhavavādo kecivādo kato. Appanāvīthiyaṃ pana tāsaṃ ekantato somanassasahagatesveva sambhavo daṭṭhabbo bhinnajātikassa viya bhinnavedanassapi āsevanapaccayābhāvato.

32. **Tayo soḷasacittesū**ti sammāvācādayo tayo dhammā aṭṭhalokuttarakāmāvacarakusalavasena soḷasacittesu jāyanti.

33. Evaṃ niyatāniyatasampayogavasena vuttesu aniyatadhamme ekato dassetvā sesānaṃ niyatabhāvaṃ dīpetuṃ **''issāmaccherā''**tyādi vuttaṃ. Issāmaccherakukkuccaviratikaruṇādayo nānā kadāci jāyanti, māno ca kadāci ''seyyohamasmī''tyādivasappavattiyaṃ jāyati. Thinamiddhaṃ **tathā** kadāci akammaññatāvasappavattiyaṃ **saha** aññamaññaṃ avippayogivasena jāyatīti yojanā. Atha vā **māno cā**ti ettha **ca**-saddaṃ ''sahā''ti etthāpi yojetvā thinamiddhaṃ **tathā kadāci saha** ca sasaṅkhārikapaṭighe, diṭṭhigatavippayuttasasaṅkhārikesu ca issāmacchariyakukkuccehi, mānena ca saddhiṃ, **kadāci** taditarasasaṅkhārikacittasampayogakāle, taṃsampayogakālepi vā **nānā** ca jāyatīti yojanā daṭṭhabbā. Apare pana ācariyā ''māno ca thinamiddhañca tathā kadāci nānā kadāci saha ca jāyatī''ti ettakameva yojesuṃ.

34. **Sesā**ti yathāvuttehi ekādasahi aniyatehi itare ekacattālīsa. Keci pana ''yathāvuttehi aniyatayevāpanakehi sesā niyatayevāpanakā''ti vaṇṇenti, taṃ tesaṃ matimattaṃ, idha yevāpanakanāmena kesañci anuddhaṭattā. Kevalañhettha niyatāniyatavasena cittuppādesu yathārahaṃ labbhamānacetasikamattasandassanaṃ ācariyena kataṃ, na yevāpanakanāmena keci uddhaṭāti.

Evaṃ tāva ''phassādīsu ayaṃ dhammo ettakesu cittesu upalabbhatī''ti cittaparicchedavasena sampayogaṃ dassetvā idāni ''imasmiṃ cittuppāde ettakā cetasikā''ti cetasikarāsiparicchedavasena saṅgahaṃ dassetuṃ **''saṅgahañcā''**tyādi vuttaṃ.

Sobhanacetasikasampayoganayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sampayoganayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saṅgahanayavaṇṇanā

35. **''Chattiṃsā''**tyādi tattha tattha yathārahaṃ labbhamānakadhammavasena gaṇanasaṅgaho.

36. Paṭhamajjhāne niyuttāni cittāni, taṃ vā etesaṃ atthīti **paṭhamajjhānikacittāni**. Appamaññānaṃ sattārammaṇattā, lokuttarānañca nibbānārammaṇattā vuttaṃ **''appamaññāvajjitā''**ti. **''Tathā''**ti iminā aññasamānā, appamaññāvajjitā sobhanacetasikā ca saṅgahaṃ gacchantīti ākaḍḍhati. **Upekkhāsahagatā**ti vitakkavicārapītisukhavajjā sukhaṭṭhānaṃ paviṭṭhaupekkhāya sahagatā. **Pañcakajjhānavasenā**ti vitakkavicāre visuṃ visuṃ atikkamitvā bhāventassa nātitikkhañāṇassa vasena desitassa jhānapañcakassa vasena. Te pana ekato atikkamitvā bhāventassa tikkhañāṇassa vasena desitacatukkajjhānavasena dutiyajjhānikesu vitakkavicāravajjitānaṃ sambhavato catudhā eva saṅgaho hotīti adhippāyo.

37. **Tettiṃsadvayaṃ** catutthapañcamajjhānacittesu.

Mahaggatacittasaṅgahanayavaṇṇanā

38. **Tīsū**ti kusalavipākakiriyavasena tividhesu sīlavisuddhivasena suvisodhitakāyavacīpayogassa kevalaṃ cittasamādhānamattena mahaggatajjhānāni pavattanti, na pana kāyavacīkammānaṃ visodhanavasena, nāpi duccaritadurājīvānaṃ samucchindanapaṭippassambhanavasenāti vuttaṃ **''virativajjitā''**ti. **Paccekamevā**ti visuṃ visuṃyeva. **Pannarasasū**ti rūpāvacaravasena tīsu, āruppavasena dvādasasūti pannarasasu. **Appamaññāyo na labbhantī**ti ettha kāraṇaṃ vuttameva.

Mahaggatacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarasobhanacittasaṅgahanayavaṇṇanā

40. **Paccekamevā**ti ekekāyeva. Appamaññānaṃ hi sattārammaṇattā, viratīnañca vītakkamitabbavatthuvisayattā natthi tāsaṃ ekacittuppāde sambhavoti lokiyaviratīnaṃ ekantakusalasabhāvattā natthi abyākatesu sambhavoti vuttaṃ **''virativajjitā''**ti. Tenāha ''pañca sikkhāpadā kusalāyevā''ti (vibha. 715). Itarathā saddhāsatiādayo viya ''siyā kusalā, siyā abyākatā''ti vadeyya. Phalassa pana maggapaṭibimbabhūtattā, duccaritadurājīvānaṃ paṭippassambhanato ca na lokuttaraviratīnaṃ ekantakusalatā yuttāti tāsaṃ tattha aggahaṇaṃ. Kāmāvacaravipākānampi ekantaparittārammaṇattā, appamaññānañca sattārammaṇattā, viratīnampi ekantakusalattā vuttaṃ **''appamaññāvirativajjitā''**ti.

Nanu ca paññattādiārammaṇampi kāmāvacarakusalaṃ hotīti tassa vipākenapi kusalasadisārammaṇena bhavitabbaṃ yathā taṃ mahaggatalokuttaravipākehīti? Nayidamevaṃ, kāmataṇhādhīnassa phalabhūtattā. Yathā hi dāsiyā putto mātarā icchitaṃ kātuṃ asakkonto sāmikeneva icchiticchitaṃ karoti, evaṃ kāmataṇhāyattatāya dāsisadisassa kāmāvacarakammassa vipākabhūtaṃ cittaṃ tena gahitārammaṇaṃ aggahetvā kāmataṇhārammaṇameva gaṇhātīti. **Dvādasadhā**ti kusalavipākakiriyabhedesu paccekaṃ cattāro cattāro dukāti katvā tīsu dvādasadhā.

42. Idāni imesu paṭhamajjhānikādīhi dutiyajjhānikādīnaṃ bhedakaradhamme dassetuṃ **''anuttare jhānadhammā''**tyādi vuttaṃ. **Anuttare** citte vitakkavicārapītisukhavasena **jhānadhammā visesakā** bhedakā. **Majjhime** mahaggate appamaññā, jhānadhammā ca. **Parittesu** kāmāvacaresu viratī, ñāṇapītī ca appamaññā ca visesakā, tattha **viratī** kusalehi vipākakiriyānaṃ visesakā, **appamaññā** kusalakiriyehi vipākānaṃ, **ñāṇapītī** pana tīsu

paṭhamayugaḷādīhi dutiyayugaḷādīnanti daṭṭhabbaṃ.

Kāmāvacarasobhanacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalacittasaṅgahanayavaṇṇanā

44. **Dutiye asaṅkhārike**ti diṭṭhivippayutte asaṅkhārike lobhamānena tatheva aññasamānā, akusalasādhāraṇā ca ekūnavīsati dhammāti sambandho.

45. **Tatiye**ti upekkhāsahagatadiṭṭhisampayutte asaṅkhārike.

46. **Catutthe**ti diṭṭhivippayutte asaṅkhārike.

47. **Issāmacchariyakukkuccāni panettha paccekameva yojetabbāni** bhinnārammaṇattāyevāti adhippāyo.

50. Adhimokkhassa nicchayākārappavattito dveḷhakasabhāve vicikicchācitte sambhavo natthīti **''adhimokkhavirahitā''**ti vuttaṃ.

51. Ekūnavīsati paṭhamadutiyaasaṅkhārikesu, aṭṭhārasa tatiyacatutthaasaṅkhārikesu, vīsa pañcame asaṅkhārike, ekavīsa paṭhamadutiyasasaṅkhārikesu, vīsati tatiyacatutthasasaṅkhārikesu, dvāvīsa pañcame sasaṅkhārike, pannarasa momūhadvayeti evaṃ akusale sattadhā ṭhitāti yojanā.

52. **Sādhāraṇā**ti akusalānaṃ sabbesameva sādhāraṇabhūtā **cattāro samānā ca** chandapītiadhimokkhavajjitā aññasamānā apare dasāti ete cuddasa dhammā sabbākusalayoginoti pavuccantīti yojanā.

Akusalacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ahetukacittasaṅgahanayavaṇṇanā

54. **''Tathā''**ti iminā aññasamāne paccāmasati.

56. Manoviññāṇadhātuyā viya visiṭṭhamananakiccāyogato mananamattā dhātūti **manodhātu. Ahetukapaṭisandhiyugaḷe**ti upekkhāsantīraṇadvaye.

58. Dvādasa hasanacitte, ekādasa voṭṭhabbanasukhasantīraṇesu, dasa manodhātuttikāhetukapaṭisandhiyugaḷavasena pañcasu, satta dvipañcaviññāṇesūti aṭṭhārasāhetukesu cittuppādesu saṅgaho catubbidho hotīti yojanā.

59. **Tettiṃsavidhasaṅgaho**ti anuttare pañca, tathā mahaggate, kāmāvacarasobhane dvādasa, akusale satta, ahetuke cattāroti tettiṃsavidhasaṅgaho.

60. **Itthaṃ** yathāvuttanayena **cittāviyuttānaṃ** cetasikānaṃ cittaparicchedavasena vuttaṃ **sampayogañca** cetasikarāsiparicchedavasena vuttaṃ **saṅgahañca** ñatvā **yathāyogaṃ cittena samaṃ bhedaṃ uddise** ''sabbacittasādhāraṇā tāva satta ekūnanavuticittesu uppajjanato paccekaṃ ekūnanavutividhā, pakiṇṇakesu vitakko pañcapaññāsacittesu uppajjanato pañcapaññāsavidho''tyādinā katheyyāti attho.

Ahetukacittasaṅgahanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Cetasikaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pakiṇṇakaparicchedavaṇṇanā

1. Idāni yathāvuttānaṃ cittacetasikānaṃ vedanādivibhāgato, taṃtaṃvedanādibhedabhinnacittuppādavibhāgato ca pakiṇṇakasaṅgahaṃ dassetuṃ **''sampayuttā yathāyoga''**ntyādi āraddhaṃ. Yathāyogaṃ sampayuttā cittacetasikā dhammā **sabhāvato** attano attano sabhāvavasena ekūnanavutividhampi cittaṃ ārammaṇavijānanasabhāvasāmaññena ekavidhaṃ, sabbacittasādhāraṇo phasso phusanasabhāvena ekavidhotyādinā **tepaññāsa** honti.

2. Idāni tesaṃ dhammānaṃ yathārahaṃ vedanā…pe… vatthuto **saṅgaho nāma** vedanāsaṅgahādināmako pakiṇṇakasaṅgaho **cittuppādavaseneva** taṃtaṃvedanādibhedabhinnacittuppādānaṃ vaseneva na katthaci taṃvirahena **nīyate** upanīyate, āharīyatītyattho.

Vedanāsaṅgahavaṇṇanā

3. **Tatthā**ti tesu chasu saṅgahesu. Sukhādivedanānaṃ, taṃsahagatacittuppādānañca vibhāgavasena saṅgaho **vedanāsaṅgaho**. Dukkhato, sukhato ca aññā **adukkhamasukhā ma-**kārāgamavasena. Nanu ca ''dvemā, bhikkhave, vedanā sukhā dukkhā''ti (saṃ. ni. 4.267) vacanato dve eva vedanāti? Saccaṃ, taṃ pana anavajjapakkhikaṃ adukkhamasukhaṃ sukhavedanāyaṃ, sāvajjapakkhikañca dukkhavedanāyaṃ saṅgahetvā vuttaṃ. Yampi katthaci sutte ''yaṃ kiñci vedayitamidamettha dukkhassā''ti (saṃ. ni. 4.259) vacanaṃ, taṃ saṅkhāradukkhatāya sabbavedanānaṃ dukkhasabhāvattā vuttaṃ. Yathāha – ''saṅkhārāniccataṃ, ānanda, mayā sandhāya bhāsitaṃ saṅkhāravipariṇāmatañca yaṃ kiñcivedayitamidamettha dukkhassā''ti (saṃ. ni. 4.259; itivu. aṭṭha. 52). Tasmā tissoyeva vedanāti daṭṭhabbā. Tenāha bhagavā – ''tisso imā, bhikkhave, vedanā sukhā dukkhā adukkhamasukhā cā''ti (itivu. 52-53; saṃ. ni. 4.249-251). Evaṃ tividhāpi panetā **indriyadesanāyaṃ** ''sukhindriyaṃ dukkhindriyaṃ somanassindriyaṃ domanassindriyaṃ upekkhindriya''nti (vibha. 219) pañcadhā desitāti taṃvasenapettha vibhāgaṃ dassetuṃ **''sukhaṃ dukkha''**ntyādi vuttaṃ. Kāyikamānasikasātāsātabhedato hi sukhaṃ dukkhañca paccekaṃ dvidhā vibhajitvā ''sukhindriyaṃ somanassindriyaṃ dukkhindriyaṃ domanassindriya''nti (vibha. 219) desitā, upekkhā pana bhedābhāvato upekkhindriyanti ekadhāva. Yathā hi sukhadukkhāni aññathā kāyassa anuggahamupaghātañca karonti, aññathā manaso, nevaṃ upekkhā, tasmā sā ekadhāva desitā, tenāhu porāṇā –

> ''Kāyikaṃ mānasaṃ dukkhaṃ, sukhañcopekkhavedanā;
> Ekaṃ mānasameveti, pañcadhindriyabhedato''ti. (sa. sa. 74);

Tattha iṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ **sukhaṃ**. Aniṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ **dukkhaṃ**. Sabhāvato, parikappato vā iṭṭhānubhavanalakkhaṇaṃ **somanassaṃ**. Tathā aniṭṭhānubhavanalakkhaṇaṃ **domanassaṃ**. Majjhattānubhavanalakkhaṇā **upekkhā**.

5. **Catucattālīsa** paccekaṃ lokiyalokuttarabhedena ekādasavidhattā.

7. **Sesānī**ti sukhadukkhasomanassadomanassasahagatehi avasesāni akusalato cha, ahetukato cuddasa, kāmāvacarasobhanato dvādasa, pañcamajjhānikāni tevīsāti sabbānipi **pañcapaññāsa**.

Vedanāsaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Hetusaṅgahavaṇṇanā

10. Lobhādihetūnaṃ vibhāgavasena, taṃsampayuttavasena ca saṅgaho **hetusaṅgaho**. Hetavo nāma chabbidhā bhavantīti sambandho. Hetubhāvo pana nesaṃ sampayuttānaṃ suppatiṭṭhitabhāvasādhanasaṅkhāto mūlabhāvo. Laddhahetupaccayā hi dhammā viruḷhamūlā viya pādapā thirā honti, na ahetukā viya jalatale sevālasadisā. Evañca katvā ete mūlasadisatāya ''mūlānī''ti ca vuccanti. Apare pana ''kusalādīnaṃ kusalādibhāvasādhanaṃ hetubhāvo''ti vadanti, evaṃ sati hetūnaṃ attano kusalādibhāvasādhano añño hetu maggitabbo siyā. Atha sesasampayuttahetupaṭibaddho tesaṃ kusalādibhāvo, evampi momūhacittasampayuttassa hetuno akusalabhāvo appaṭibaddho siyā. Atha tassa sabhāvato akusalabhāvopi siyā, evaṃ sati sesahetūnampi sabhāvatova kusalādibhāvoti tesaṃ viya sampayuttadhammānampi so hetupaṭibaddho na siyā. Yadi ca hetupaṭibaddho kusalādibhāvo, tadā ahetukānaṃ abyākatabhāvo na siyāti alamatinippīḷanena. Kusalādibhāvo pana kusalākusalānaṃ yonisoayonisomanasikārappaṭibaddho. Yathāha – ''yoniso, bhikkhave, manasikaroto anuppannā ceva kusalā dhammā uppajjanti, uppannā ca kusalā dhammā abhivaḍḍhantī''tyādi (a. ni. 1.67), abyākatānaṃ pana abyākatabhāvo niranusayasantānappaṭibaddho kammappaṭibaddho avipākabhāvappaṭibaddho cāti daṭṭhabbaṃ.

16. Idāni hetūnaṃ jātibhedaṃ dassetuṃ **''lobho doso cā''**tyādi vuttaṃ.

Hetusaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kiccasaṅgahavaṇṇanā

18. Paṭisandhādīnaṃ kiccānaṃ vibhāgavasena, taṃkiccavantānañca paricchedavasena saṅgaho **kiccasaṅgaho**. Bhavato bhavassa paṭisandhānaṃ **paṭisandhikiccaṃ**. Avicchedappavattihetubhāvena bhavassa aṅgabhāvo **bhavaṅgakiccaṃ. Āvajjanakiccādīni** heṭṭhā vuttavacanatthānusārena yathārahaṃ yojetabbāni. Ārammaṇe taṃtaṃkiccasādhanavasena anekakkhattuṃ, ekakkhattuṃ vā javamānassa viya pavatti **javanakiccaṃ**. Taṃtaṃjavanaggahitārammaṇassa ārammaṇakaraṇaṃ **tadārammaṇakiccaṃ**. Nibbattabhavato parigaḷhanaṃ **cutikiccaṃ**.

19. Imāni pana kiccāni ṭhānavasena pākaṭāni hontīti taṃ dāni pabhedato dassetuṃ **''paṭisandhī''**tyādi vuttaṃ, tattha paṭisandhiyā ṭhānaṃ **paṭisandhiṭhānaṃ**. Kāmaṃ paṭisandhivinimuttaṃ ṭhānaṃ nāma natthi, sukhaggahaṇatthaṃ pana ''silāputtakassa sarīra''ntyādīsu viya abhedepi bhedaparikappanāti daṭṭhabbaṃ. Evaṃ sesesupi. Dassanādīnaṃ pañcannaṃ viññāṇānaṃ ṭhānaṃ **pañcaviññāṇaṭhānaṃ. Ādi**-saddena sampaṭicchanaṭhānādīnaṃ saṅgaho.

Tattha cutibhavaṅgānaṃ antarā **paṭisandhiṭhānaṃ**. Paṭisandhiāvajjanānaṃ, javanāvajjanānaṃ, tadārammaṇāvajjanānaṃ, voṭṭhabbanāvajjanānaṃ, kadāci javanacutīnaṃ, tadārammaṇacutīnañca antarā **bhavaṅgaṭhānaṃ**. Bhavaṅgapañcaviññāṇānaṃ, bhavaṅgajavanānañca antarā **āvajjanaṭhānaṃ**. Pañcadvārāvajjanasampaṭicchanānamantarā **pañcaviññāṇaṭhānaṃ**. Pañcaviññāṇasantīraṇānamantarā **sampaṭicchanaṭhānaṃ**. Sampaṭicchanavoṭṭhabbanānamantarā **santīraṇaṭhānaṃ**. Santīraṇajavanānaṃ, santīraṇabhavaṅgānañca antarā **voṭṭhabbanaṭhānaṃ**. Voṭṭhabbanatadārammaṇānaṃ, voṭṭhabbanabhavaṅgānaṃ, voṭṭhabbanacutīnaṃ, manodvārāvajjanatadārammaṇānaṃ, manodvārāvajjanabhavaṅgānaṃ, manodvārāvajjanacutīnañca antarā **javanaṭhānaṃ**. Javanabhavaṅgānaṃ, javanacutīnañca antarā **tadārammaṇaṭhānaṃ**. Javanapaṭisandhīnaṃ, tadārammaṇapaṭisandhīnaṃ, bhavaṅgapaṭisandhīnaṃ vā antarā **cutiṭhānaṃ** nāma.

20. **Dve upekkhāsahagatasantīraṇāni** sukhasantīraṇassa paṭisandhivasappavattibhāvābhāvatotiadhippāyo. Evañca katvā **paṭṭhāne** ''upekkhāsahagataṃ dhammaṃ paṭicca upekkhāsahagato dhammo uppajjati na hetupaccayā''ti (paṭṭhā. 4.13.179) evamāgatassa upekkhāsahagatapadassa vibhaṅge ''ahetukaṃ upekkhāsahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca dve khandhā, dve khandhe paṭicca eko khandho, ahetukapaṭisandhikkhaṇe upekkhāsahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca dve khandhā, dve khandhe paṭicca eko khandho''ti (paṭṭhā. 4.13.179) evaṃ pavattipaṭisandhivasena paṭiccanayo uddhaṭo, pītisahagatasukhasahagatapadavibhaṅge pana ''ahetukaṃ pītisahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭiccatayo khandhā…pe… dve khandhā. Ahetukaṃ sukhasahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca dve khandhā …pe… eko khandho''ti (paṭṭhā. 4.13.144, 167) pavattivaseneva uddhaṭo, na pana ''ahetukapaṭisandhikkhaṇe''tyādinā paṭisandhivasena, tasmā yathādhammasāsane avacanampi abhāvameva dīpetīti na tassa paṭisandhivasena pavatti atthi. Yattha pana labbhamānassapi kassaci avacanaṃ, tattha kāraṇaṃ upari āvi bhavissati.

25. Manodvārāvajjanassa parittārammaṇe dvattikkhattuṃ pavattamānassapi natthi javanakiccaṃ tassa ārammaṇarasānubhavanābhāvatoti vuttaṃ **''āvajjanadvayavajjitānī''**ti. Evañca katvā vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ''javanaṭṭhāne ṭhatvā''ti (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā). Itarathā ''javanaṃ hutvā''ti vattabbaṃ siyāti. **Kusalākusalaphalakiriyacittānī**ti ekavīsati lokiyalokuttarakusalāni, dvādasa akusalāni, cattāri lokuttaraphalacittāni, aṭṭhārasa tebhūmakakiriyacittāni. Ekacittakkhaṇikampi hi lokuttaramaggādikaṃ taṃsabhāvavantatāya javanakiccaṃ nāma, yathā ekekagocaravisayampi sabbaññutaññāṇaṃ sakalavisayāvabodhanasāmatthiyayogato na kadāci taṃnāmaṃ vijahatīti.

27. Evaṃ kiccabhedena vuttāneva yathāsakaṃ labbhamānakiccagaṇanavasena sampiṇḍetvā dassetuṃ **''tesu panā''**tyādi vuttaṃ.

33. Paṭisandhādayo cittuppādā **nāmakiccabhedena** paṭisandhādīnaṃ nāmānaṃ, kiccānañca bhedena, atha vā **paṭisandhādayo nāma** tannāmakā cittuppādā paṭisandhādīnaṃ kiccānaṃ bhedena cuddasa, ṭhānabhedena paṭisandhādīnaṃyeva ṭhānānaṃ bhedena dasadhā pakāsitāti yojanā. Ekakiccaṭhānadvikiccaṭhānatikiccaṭhānacatukiccaṭhānapañcakiccaṭhānāni cittāni yathākkamaṃ aṭṭhasaṭṭhi, tathā dve ca nava ca aṭṭha ca dve cāti niddiseti sambandho.

Kiccasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dvārasaṅgahavaṇṇanā

35. Dvārānaṃ, dvārappavattacittānañca paricchedavasena saṅgaho **dvārasaṅgaho**. Āvajjanādīnaṃ arūpadhammānaṃ pavattimukhabhāvato dvārāni viyāti **dvārāni**.

36. **Cakkhumevā**ti pasādacakkhumeva.

37. Āvajjanādīnaṃ manānaṃ, manoyeva vā dvāranti **manodvāraṃ. Bhavaṅga**nti āvajjanānantaraṃ bhavaṅgaṃ. Tenāhu porāṇā –

‘‘Sāvajjanaṃ bhavaṅgantu, manodvāranti vuccatī’’ti;

39. **Tatthā**ti tesu cakkhādidvāresu cakkhudvāre chacattālīsa cittāni yathārahamuppajjantīti sambandho. Pañcadvārāvajjanamekaṃ, cakkhuviññāṇādīni ubhayavipākavasena satta, voṭṭhabbanamekaṃ, kāmāvacarajavanāni ca kusalākusalanirāvajjanakiriyavasena ekūnatiṃsa, tadārammaṇāni ca aggahitaggahaṇena aṭṭhevāti **chacattālīsa. Yathāraha**nti iṭṭhādiārammaṇe yonisoayonisomanasikāraniranusayasantānādīnaṃ anurūpavasena. **Sabbathāpī**ti āvajjanāditadārammaṇapariyosānena sabbenapi pakārena kāmāvacarānevāti yojanā. Sabbathāpi catupaññāsa cittānīti vā sambandho. Sabbathāpi taṃtaṃdvārikavasena ṭhitāni aggahitaggahaṇena cakkhudvārikesu chacattālīsacittesu sotaviññāṇādīnaṃ catunnaṃ yugaḷānaṃ pakkhepena catupaññāsapītyattho.

41. Cakkhādidvāresu appavattanato, manodvārasaṅkhātabhavaṅgato ārammaṇantaraggahaṇavasena appavattito ca paṭisandhādivasena pavattāni **ekūnavīsati dvāravimuttāni**.

42. Dvipañcaviññāṇāni sakasakadvāre, chabbīsati mahaggatalokuttarajavanāni manodvāreyeva uppajjanato chattiṃsa cittāni yathārahaṃ sakasakadvārānurūpaṃ **ekadvārikacittāni**.

45. Pañcadvāresu santīraṇatadārammaṇavasena, manodvāre ca tadārammaṇavasena pavattanato **chadvārikāni ceva** paṭisandhādivasappavattiyā **dvāravimuttāni ca**.

47. Pañcadvārikāni ca chadvārikāni ca **pañcachadvārikāni**. Chadvārikāni ca tāni kadāci dvāravimuttāni cāti **chadvārikavimuttāni**. Atha vā chadvārikāni ca chadvārikavimuttāni cāti **chadvārikavimuttānī**ti ekadesasarūpekaseso daṭṭhabbo.

Dvārasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ālambaṇasaṅgahavaṇṇanā

48. Ārammaṇānaṃ sarūpato, vibhāgato, taṃvisayacittato ca saṅgaho **ālambaṇasaṅgaho**. Vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ rūpayati hadayaṅgatabhāvaṃ pakāsetīti rūpaṃ, tadeva dubbalapurisena daṇḍādi viya cittacetasikehi ālambīyati, tāni vā āgantvā ettha ramantīti ārammaṇanti **rūpārammaṇaṃ**. Saddīyatīti saddo, soyeva ārammaṇanti **saddārammaṇaṃ**. Gandhayati attano vatthuṃ sūceti ‘‘idamettha atthī’’ti pesuññaṃ karontaṃ viya hotīti gandho, soyeva ārammaṇaṃ **gandhārammaṇaṃ**. Rasanti taṃ sattā assādentīti raso, soyeva ārammaṇaṃ **rasārammaṇaṃ**. Phusīyatīti phoṭṭhabbaṃ, tadeva ārammaṇaṃ **phoṭṭhabbārammaṇaṃ**. Dhammoyeva ārammaṇaṃ **dhammārammaṇaṃ**.

49. **Tatthā**ti tesu rūpādiārammaṇesu, **rūpamevā**ti vaṇṇāyatanasaṅkhātaṃ rūpameva. **Saddādayo**ti saddāyatanādisaṅkhātā saddādayo, āpodhātuvajjitabhūtattayasaṅkhātaṃ phoṭṭhabbāyatanañca.

50. Pañcārammaṇapasādāni ṭhapetvā sesāni soḷasa **sukhumarūpāni**.

51. **Paccuppanna**nti vattamānaṃ.

52. **Chabbidhampī**ti rūpādivasena chabbidhampi. Vināsābhāvato atītādikālavasena navattabbattā nibbānaṃ, paññatti ca **kālavimuttaṃ** nāma. **Yathāraha**nti kāmāvacarajavanaabhiññāsesamahaggatādijavanānaṃ anurūpato. Kāmāvacarajavanānañhi hasituppādavajjānaṃ chabbidhampi tikālikaṃ, kālavimuttañca ārammaṇaṃ hoti. Hasituppādassa tikālikameva. Tathā hissa ekantaparittārammaṇataṃ vakkhati. Dibbacakkhādivasappavattassa pana abhiññājavanassa yathārahaṃ chabbidhampi tikālikaṃ, kālavimuttañca ārammaṇaṃ hoti. Vibhāgo panettha navamaparicchede āvi bhavissati. Sesānaṃ pana kālavimuttaṃ, atītañca yathārahamārammaṇaṃ hoti.

53. Dvāra…pe… saṅkhātānaṃ chabbidhampi ārammaṇaṃ hotīti sambandho, taṃ pana nesaṃ ārammaṇaṃ na āvajjanassa viya kenaci aggahitameva gocarabhāvaṃ gacchati, na ca pañcadvārikajavanānaṃ viya ekantapaccuppannaṃ, nāpi manodvārikajavanānaṃ viya tikālikameva, avisesena kālavimuttaṃ vā, nāpi maraṇāsannato purimabhāgajavanānaṃ viya kammakammanimittādivasena āgamasiddhivohāravinimuttanti āha **‘‘yathāsambhavaṃ…pe… sammata’’**nti. Tattha **yathāsambhava**nti taṃtaṃbhūmikapaṭisandhibhavaṅgacutīnaṃ taṃtaṃdvāraggahitādivasena sambhavānurūpato. Kāmāvacarānañhi paṭisandhibhavaṅgānaṃ tāva rūpādipañcārammaṇaṃ chadvāraggahitaṃ yathārahaṃ paccuppannamatītañca kammanimittasammatamārammaṇaṃ hoti, tathā cuticittassa atītameva. Dhammārammaṇaṃ pana tesaṃ tiṇṇannampi manodvāraggahitameva atītaṃ kammakammanimittasammataṃ, tathā rūpārammaṇaṃ ekameva manodvāraggahitaṃ ekantapaccuppannaṃ gatinimittasammatanti evaṃ kāmāvacarapaṭisandhādīnaṃ yathāsambhavaṃ chadvāraggahitaṃ paccuppannamatītañca kammakammanimittagatinimittasammatamārammaṇaṃ hoti.

Mahaggatapaṭisandhādīsu pana rūpāvacarānaṃ, paṭhamatatiyāruppānañca dhammārammaṇameva manodvāraggahitaṃ paññattibhūtaṃ kammanimittasammataṃ, tathā dutiyacatutthāruppānaṃ atītamevāti evaṃ mahaggatapaṭisandhibhavaṅgacutīnaṃ manodvāraggahitaṃ paññattibhūtaṃ, atītaṃ vā kammanimittasammatameva ārammaṇaṃ hoti.

Yebhuyyena bhavantare chadvāraggahitanti bāhullena atītānantarabhave maraṇāsannappavattachadvārikajavanehi gahitaṃ. Asaññībhavato cutānañhi paṭisandhivisayassa anantarātītabhave na kenaci dvārena gahaṇaṃ atthīti tadevettha yebhuyyaggahaṇena byabhicāritaṃ. Kevalañhi kammabaleneva tesaṃ paṭisandhiyā kammanimittādikamārammaṇaṃ upaṭṭhāti. Tathā hi **saccasaṅkhepe** asaññībhavato cutassa paṭisandhinimittaṃ pucchitvā –

‘‘Bhavantarakataṃ kammaṃ, yamokāsaṃ labhe tato;
Hoti sā sandhi teneva, upaṭṭhāpitagocare’’ti. (sa. sa. 171) –

Kevalaṃ kammabaleneva paṭisandhigocarassa upaṭṭhānaṃ vuttaṃ. Itarathā hi javanaggahitassapi ārammaṇassa kammabaleneva upaṭṭhāpiyamānattā **‘‘tenevā’’**ti sāvadhāraṇavacanassa adhippāyasuññatā āpajjeyyāti. Nanu ca tesampi paṭisandhigocaro kammabhave kenaci dvārena javanaggahito sambhavatīti? Saccaṃ sambhavati kammakammanimittasammato, gatinimittasammato pana sabbesampi maraṇakāleyeva upaṭṭhātīti kuto tassa kammabhave gahaṇasambhavo. Apicettha maraṇāsannapavattajavanehi gahitameva sandhāya ‘‘chadvāraggahita’’nti vuttaṃ, evañca katvā ācariyena imasmiṃyeva adhikāre **paramatthavinicchaye** vuttaṃ –

‘‘Maraṇāsannasattassa, yathopaṭṭhitagocaraṃ;
Chadvāresu tamārabbha, paṭisandhi bhavantare’’ti. (parama. vi. 89);

‘‘Paccuppanna’’ntyādinā anāgatassa paṭisandhigocarabhāvaṃ nivāreti. Na hi taṃ atītakammakammanimittāni viya anubhūtaṃ, nāpi

paccuppannakammanimittagatinimittāni viya āpāthagatañca hotīti, kammakammanimittādīnañca sarūpaṃ sayameva vakkhati.

54. **Tesū**ti rūpādipaccuppannādikammādiārammaṇesu viññāṇesu. Rūpādīsu ekekaṃ ārammaṇaṃ etesanti **rūpādiekekārammaṇāni**.

55. Rūpādikaṃ pañcavidhampi ārammaṇametassāti **rūpādipañcārammaṇaṃ**.

56. **Sesānī**ti dvipañcaviññāṇasampaṭicchanehi avasesāni ekādasa kāmāvacaravipākāni. **Sabbathāpi kāmāvacarārammaṇānī**ti sabbenapi chadvārikadvāravimuttachaḷārammaṇavasappavattākārena nibbattānipi ekantakāmāvacarasabhāvachaḷārammaṇagocarāni. Ettha hi vipākāni tāva santīraṇādivasena rūpādipañcārammaṇe, paṭisandhādivasena chaḷārammaṇasaṅkhāte kāmāvacarārammaṇeyeva pavattanti.

Hasanacittampi padhānasāruppaṭṭhānaṃ disvā tussantassa rūpārammaṇe, bhaṇḍabhājanaṭṭhāne mahāsaddaṃ sutvā ‘‘evarūpā loluppataṇhā me pahīnā’’ti tussantassa saddārammaṇe, gandhādīhi cetiyapūjanakāle tussantassa gandhārammaṇe, rasasampannaṃ piṇḍapātaṃ sabrahmacārīhi bhājetvā paribhuñjanakāle tussantassa rasārammaṇe, ābhisamācārikavattaparipūraṇakāle tussantassa phoṭṭhabbārammaṇe, pubbenivāsañāṇādīhi gahitakāmāvacaradhammaṃ ārabbha tussantassa dhammārammaṇeti evaṃ parittadhammapariyāpannesveva chasu ārammaṇesu pavattati.

57. Dvādasākusalaaṭṭhañāṇavippayuttajavanavasena vīsati cittāni attano jaḷabhāvato lokuttaradhamme ārabbha pavattituṃ na sakkontīti navavidhalokuttaradhamme vajjetvā tebhūmakāni, paññattiñca ārabbha pavattantīti āha **‘‘akusalāni cevā’’**tyādi. Imesu hi akusalato cattāro diṭṭhigatasampayuttacittuppādā parittadhamme ārabbha parāmasanaassādanābhinandanakāle kāmāvacarārammaṇā, tenevākārena sattavīsati mahaggatadhamme ārabbha pavattiyaṃ mahaggatārammaṇā, sammutidhamme ārabbha pavattiyaṃ paññattārammaṇā. Diṭṭhivippayuttacittuppādāpi teyeva dhamme ārabbha kevalaṃ assādanābhinandanavasena pavattiyaṃ, paṭighasampayuttā ca dussanavippaṭisāravasena, vicikicchāsahagato aniṭṭhaṅgamanavasena, uddhaccasahagato vikkhipanavasena, avūpasamavasena ca pavattiyaṃ parittamahaggatapaññattārammaṇo, kusalato cattāro, kiriyato cattāroti aṭṭha ñāṇavippayuttacittuppādā sekkhaputhujjanakhīṇāsavānaṃ asakkaccadānapaccavekkhaṇadhammassavanādīsu parittadhamme ārabbha pavattikāle kāmāvacarārammaṇā, atipaguṇajjhānapaccavekkhaṇakāle mahaggatārammaṇā, kasiṇanimittādīsu parikammādikāle paññattārammaṇāti daṭṭhabbaṃ.

58. **Arahattamaggaphalavajjitasabbārammaṇāni** sekkhaputhujjanasantānesveva pavattanato. Sekkhāpi hi ṭhapetvā lokiyacittaṃ arahato maggaphalasaṅkhātaṃ pāṭipuggalikacittaṃ jānituṃ na sakkonti anadhigatattā, tathā puthujjanādayopi sotāpannādīnaṃ, sekkhānaṃ pana attano attano maggaphalapaccavekkhaṇesu parasantānagatamaggaphalārammaṇāya abhiññāya parikammakāle, abhiññācitteneva maggaphalānaṃ paricchindanakāle ca attano attano samānānaṃ, heṭṭhimānañca maggaphaladhamme ārabbha kusalajavanānaṃ pavatti atthīti arahattamaggaphalasseva paṭikkhepo kato. Kāmāvacaramahaggatapaññattinibbānāni pana sekkhaputhujjanānaṃ sakkaccadānapaccavekkhaṇadhammassavanasaṅkhārasammasanakasiṇaparikammādīsu taṃtadārammaṇikābhiññānaṃ parikammakāle, gotrabhuvodānakāle, dibbacakkhādīhi rūpavijānanādikāle ca kusalajavanānaṃ gocarabhāvaṃ gacchanti.

59. **Sabbathāpi sabbārammaṇānī**ti kāmāvacaramahaggatasabbalokuttarapaññattivasena sabbathāpi sabbārammaṇāni, na pana akusalādayo viya sappadesasabbārammaṇānītyattho. Kiriyajavanānañhi sabbaññutaññāṇādivasappavattiyaṃ, voṭṭhabbanassa ca taṃtaṃpurecārikavasappavattiyaṃ na ca kiñci agocaraṃ nāma atthi.

60. Paṭhamatatiyāruppārammaṇattā **āruppesu dutiyacatutthāni mahaggatārammaṇāni**.

61. **Sesāni…pe… paññattārammaṇānī**ti pannarasa rūpāvacarāni, paṭhamatatiyāruppāni cāti ekavīsati kasiṇādipaññattīsu pavattanato paññattārammaṇāni.

63. Tevīsatikāmāvacaravipākapañcadvārāvajjanahasanavasena pañcavīsati cittāni **parittamhi** kāmāvacarārammaṇe yeva bhavanti. Kāmāvacarañhi mahaggatādayo upādāya mandānubhāvatāya parisamantato attaṃ khaṇḍitaṃ viyāti **parittaṃ**. ‘‘Cha cittāni mahaggateyevā’’tyādinā sabbattha sāvadhāraṇayojanā daṭṭhabbā.

Ālambaṇasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vatthusaṅgahavaṇṇanā

64. Vatthuvibhāgato, tabbatthukacittaparicchedavasena ca saṅgaho **vatthusaṅgaho**. Vasanti etesu cittacetasikā tannissayattāti **vatthūni**.

65. **Tāni kāmaloke sabbānipi labbhanti** paripuṇṇindriyassa tattheva upalabbhanato. **Pi**-saddena pana andhabadhirādivasena kesañci asambhavaṃ dīpeti.

66. **Ghānādittayaṃ natthi** brahmānaṃ kāmavirāgabhāvanāvasena gandharasaphoṭṭhabbesu virattatāya tabbisayappasādesupi virāgasabhāvato. Buddhadassanadhammassavanādiatthaṃ pana cakkhusotesu avirattabhāvato cakkhādidvayaṃ tattha upalabbhati.

67. **Arūpaloke sabbānipi** cha vatthūni na **saṃvijjanti** arūpīnaṃ rūpavirāgabhāvanābalena tattha sabbena sabbaṃ rūpappavattiyā abhāvato.

68. Pañcaviññāṇāneva nissattanijjīvaṭṭhena dhātuyoti **pañcaviññāṇadhātuyo**.

69. Mananamattā dhātu **manodhātu**.

70. Manoyeva visiṭṭhavijānanakiccayogato viññāṇaṃ nissattanijjīvaṭṭhena dhātu cāti **manoviññāṇadhātu**. Manaso viññāṇadhātūti vā **manoviññāṇadhātu**. Sā hi manatoyeva anantarapaccayato sambhūyamanasoyeva anantarapaccayabhūtāti manaso sambandhinī hoti. Santīraṇattayassa, aṭṭhamahāvipākānaṃ, paṭighadvayassa, paṭhamamaggassa, hasituppādassa, pannarasarūpāvacarānañca vasena pavattā yathāvuttamanodhātupañcaviññāṇadhātūhi avasesā manoviññāṇadhātu saṅkhātā ca tiṃsa dhammā na kevalaṃ manodhātuyeva, tathā hadayaṃ nissāyeva pavattantīti sambandho.

Santīraṇamahāvipākāni hi ekādasa dvārābhāvato, kiccābhāvato ca āruppe na uppajjanti. Paṭighassa anīvaraṇāvatthassa abhāvato taṃsahagataṃ cittadvayaṃ rūpalokepi natthi, pageva āruppe. Paṭhamamaggopi paratoghosapaccayābhāve sāvakānaṃ anuppajjanato, buddhapaccekabuddhānañca manussalokato aññattha anibbattanato, hasanacittañca kāyābhāvato, rūpāvacarāni arūpīnaṃ rūpavirāgabhāvanāvasena tadārammaṇesu jhānesupi virattabhāvato arūpabhave na uppajjantīti sabbānipi etāni tettiṃsa cittāni hadayaṃ nissāyeva pavattanti.

71. Pañcarūpāvacarakusalato avasesāni dvādasa lokiyakusalāni, paṭighadvayato avasesāni dasa akusalāni, pañcadvārāvajjanahasanarūpāvacarakiriyehi avasesāni terasa kiriyacittāni, paṭhamamaggato avasesāni satta anuttarāni cāti imesaṃ vasena dvecattālīsavidhā manoviññāṇadhātusaṅkhātā dhammā pañcavokārabhavavasena **hadayaṃ nissāya vā,** catuvokārabhavavasena **anissāyavā** pavattanti.

73. **Kāme** bhave chavatthuṃ nissitā satta viññāṇadhātuyo, **rūpe** bhave tivatthuṃ nissitā ghānaviññāṇādittayavajjitā catubbidhā viññāṇadhātuyo, **āruppe** bhave anissitā ekā manoviññāṇadhātu matāti yojanā.

74. Kāmāvacaravipākapañcadvārāvajjanapaṭighadvayahasanavasena sattavīsati kāmāvacarāni, pannarasa rūpāvacarāni, paṭhamamaggoti **tecattālīsa** nissāyeva jāyare, tatoyeva avasesā āruppavipākavajjitā **dvecattālīsa** nissāya ca anissāya ca jāyare, **pākāruppā** cattāro anissitāyevāti sambandho.

Vatthusaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Pakiṇṇakaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Vīthiparicchedavaṇṇanā

1. **Iccevaṃ** yathāvuttanayena **cittuppādānaṃ** catunnaṃ khandhānaṃ **uttaraṃ** vedanāsaṅgahādivibhāgato uttamaṃ pabhedasaṅgahaṃ katvā puna kāmāvacarādīnaṃ tiṇṇaṃ bhūmīnaṃ, dvihetukādipuggalānañca bhedena lakkhitaṃ ''idaṃ ettakehi paraṃ, imassa anantaraṃ ettakāni cittānī''ti evaṃ pubbāparacittehi niyāmitaṃ paṭisandhipavattīsu cittuppādānaṃ **pavattisaṅgahaṃ nāma** tannāmakaṃ saṅgahaṃ yathāsambhavato samāsena pavakkhāmīti yojanā.

2. Vatthudvārārammaṇasaṅgahā heṭṭhā kathitāpi paripuṇṇaṃ katvā pavattisaṅgahaṃ dassetuṃ puna nikkhittā.

3. Visayānaṃ dvāresu, visayesu ca cittānaṃ pavatti **visayappavatti**.

4. **Tatthā**ti tesu chasu chakkesu.

Vīthichakkavaṇṇanā

6. ''Cakkhudvāre pavattā vīthi cittaparamparā cakkhudvāravīthī''tyādinā dvāravasena, ''cakkhuviññāṇasambandhinī vīthi tena saha ekārammaṇaekadvārikatāya sahacaraṇabhāvato cakkhuviññāṇavīthī''tyādinā viññāṇavasena vā vīthīnaṃ nāma yojanā kātabbāti dassetuṃ **''cakkhudvāravīthī''**tyādi vuttaṃ.

Vīthichakkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vīthibhedavaṇṇanā

7. **''Atimahanta''**ntyādīsu ekacittakkhaṇātītaṃ hutvā āpāthāgataṃ soḷasacittakkhaṇāyukaṃ **atimahantaṃ** nāma. Dviticittakkhaṇātītaṃ hutvā pannarasacuddasacittakkhaṇāyukaṃ **mahantaṃ** nāma. Catucittakkhaṇato paṭṭhāya yāva navacittakkhaṇātītaṃ hutvā terasacittakkhaṇato paṭṭhāya yāva aṭṭhacittakkhaṇāyutaṃ **parittaṃ** nāma. Dasacittakkhaṇato paṭṭhāya yāva pannarasacittakkhaṇātītaṃ hutvā sattacittakkhaṇato paṭṭhāya yāva dvicittakkhaṇāyukaṃ **atiparittaṃ** nāma. Evañca katvā vakkhati ''ekacittakkhaṇātītānī''tyādi. **Vibhūtaṃ** pākaṭaṃ. **Avibhūtaṃ** apākaṭaṃ.

Vīthibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcadvāravīthivaṇṇanā

8. **Katha**nti kena pakārena atimahantādivasena visayavavatthānanti pucchitvā cittakkhaṇavasena taṃ pakāsetuṃ **''uppādaṭhitī''**tyādi āraddhaṃ. Uppajjanaṃ **uppādo,** attapaṭilābho. Bhañjanaṃ **bhaṅgo,** sarūpavināso. Ubhinnaṃ vemajjhe bhaṅgābhimukhappavatti **ṭhiti** nāma. Keci pana cittassa ṭhitikkhaṇaṃ paṭisedhenti. Ayañhi nesaṃ adhippāyo – **cittayamake** (vibha. mūlaṭī. 20 pakiṇṇakakathāvaṇṇanā; yama. 2.cittayamaka.81, 102) ''uppannaṃ uppajjamāna''nti evamādipadānaṃ vibhaṅge ''bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ, no ca uppajjamānaṃ, uppādakkhaṇe uppannañceva uppajjamānañcā''tyādinā (yama. 2.cittayamaka.81, 102) bhaṅguppādāva kathitā, na ṭhitikkhaṇo. Yadi ca cittassa ṭhitikkhaṇopi atthi, ''ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe cā''ti vattabbaṃ siyā. Atha mataṃ ''uppādo paññāyati, vayo paññāyati, ṭhitassa aññathattaṃ paññāyatīti (a. ni. 3.47) suttantapāṭhato ṭhitikkhaṇo atthī''ti, tatthapi ekasmiṃ dhamme aññathattassa anuppajjanato, paññāṇavacanato ca pabandhaṭhitiyeva adhippetā, na ca khaṇaṭhiti, na ca abhidhamme labbhamānassa avacane kāraṇaṃ atthi, tasmā yathādhammasāsane avacanampi abhāvameva dīpetīti. Tattha vuccate yatheva hi ekadhammādhārabhāvepi uppādabhaṅgānaṃ añño uppādakkhaṇo, añño bhaṅgakkhaṇoti uppādāvatthāya bhinnā bhaṅgāvatthā icchitā. Itarathā hi ''aññoyeva dhammo uppajjati, añño nirujjhatī''ti āpajjeyya, evameva uppādabhaṅgāvatthāhi bhinnā bhaṅgābhimukhāvatthāpi icchitabbā, sā ṭhiti nāma. **Pāḷiyaṃ** pana veneyyajjhāsayānurodhato nayadassanavasena sā na vuttā. Abhidhammadesanāpi hi kadāci veneyyajjhāsayānurodhena pavattati, yathā rūpassa uppādo upacayo santatīti dvidhā bhinditvā desito, **sutte ca** ''tīṇimāni, bhikkhave, saṅkhatassa saṅkhatalakkhaṇāni. Katamāni tīṇi? Uppādo paññāyati, vayo paññāyati, ṭhitassa aññathattaṃ paññāyatī''ti evaṃ saṅkhatadhammasseva lakkhaṇadassanatthaṃ uppādādīnaṃ vuttattā na sakkā pabandhassa paññattisabhāvassa asaṅkhatassa ṭhiti tattha vuttāti viññātuṃ. Upasaggassa ca dhātvattheyeva pavattanato ''paññāyatī''ti etassa viññāyatīti attho. Tasmā na ettāvatā cittassa ṭhitikkhaṇo paṭibāhituṃ yuttoti suvuttametaṃ ''uppādaṭhitibhaṅgavasenā''ti. Evañca katvā vuttaṃ **aṭṭhakathāya**mpi ''ekekassa uppādaṭhitibhaṅgavasena tayo tayo khaṇā''ti (vibha. aṭṭha. 26 pakiṇṇakakathā).

9. Arūpaṃ lahupariṇāmaṃ, rūpaṃ garupariṇāmaṃ gāhakagāhetabbabhāvassa taṃtaṃkhaṇavasena uppajjanatoti āha **''tānī''**tyādi. **Tānī**ti tādisāni. Sattarasannaṃ cittānaṃ khaṇāni viya khaṇāni **sattarasacittakkhaṇāni,** tāni cittakkhaṇāni sattarasāti vā sambandho. Visuṃ visuṃ pana ekapaññāsa cittakkhaṇāni honti. **Rūpadhammāna**nti viññattilakkhaṇarūpavajjānaṃ rūpadhammānaṃ. Viññattidvayañhi ekacittakkhaṇāyukaṃ. Tathā hi taṃ cittānuparivattidhammesu vuttaṃ. Lakkhaṇarūpesu ca jāti ceva aniccatā ca cittassa uppādabhaṅgakkhaṇehi samānāyukā, jaratā pana ekūnapaññāsacittakkhaṇāyukā. Evañca katvā vadanti –

> ''Taṃ sattarasacittāyu, vinā viññattilakkhaṇa''nti (sa. sa. 60);

Keci (vibha. mūlaṭī. 20) pana **''paṭiccasamuppādaṭṭhakathāyaṃ** 'ettāvatā ekādasa cittakkhaṇā atītā honti, athāvasesapañcacittakkhaṇāyuke'ti (visuddhi. 2.623; vibha. aṭṭha. 227) vacanato soḷasacittakkhaṇāni rūpadhammānamāyū. Uppajjamānameva hi rūpaṃ bhavaṅgacalanassa paccayo hotī''ti

vadanti, tayidamasāraṃ ‘‘paṭisandhicittena sahuppannaṃ kammajarūpaṃ tato paṭṭhāya sattarasamena saddhiṃ nirujjhati, paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe uppannaṃ aṭṭhārasamassa uppādakkhaṇe nirujjhatī’’tyādinā (vibha. aṭṭha. 26 pakiṇṇakakathā) **aṭṭhakathāya**meva sattarasacittakkhaṇassa āgatattā. Yattha pana soḷasacittakkhaṇāneva paññāyanti, tattha cittappavattiyā paccayabhāvayogyakkhaṇavasena nayo nīto. Heṭṭhimakoṭiyā hi ekacittakkhaṇampi atikkantasseva rūpassa āpāthāgamanasāmatthiyanti alamativitthārena.

10. Ekacittassa khaṇaṃ viya khaṇaṃ ekacittakkhaṇaṃ, taṃ atītaṃ etesaṃ, etāni vā taṃ atītānīti **ekacittakkhaṇātītāni. Āpāthamāgacchantī**ti rūpasaddārammaṇāni sakasakaṭṭhāne ṭhatvāva gocarabhāvaṃ gacchantīti ābhogānurūpaṃ anekakalāpagatāni āpāthaṃ āgacchanti, sesāni pana ghānādinissayesu allīnāneva viññāṇuppattikāraṇānīti ekekakalāpagatānipi. Ekekakalāpagatāpi hi pasādā viññāṇassa ādhārabhāvaṃ gacchanti, te pana bhavaṅgacalanassa anantarapaccayabhūtena bhavaṅgena saddhiṃ uppannā. ‘‘Āvajjanena saddhiṃ uppannā’’ti apare.

Dvikkhattuṃ bhavaṅge caliteti visadisaviññāṇuppattihetubhāvasaṅkhātabhavaṅgacalanavasena purimaggahitārammaṇasmiṃyeva dvikkhattuṃ bhavaṅge pavatte. Pañcasu hi pasādesu yogyadesāvatthānavasena ārammaṇe ghaṭṭite pasādaghaṭṭanānubhāvena bhavaṅgasantati vocchijjamānā sahasā anocchijjitvā yathā vegena dhāvanto ṭhātukāmopi puriso ekadvipadavāre atikkamitvāva tiṭṭhati, evaṃ dvikkhattuṃ uppajjitvāva occhijjati. Tattha paṭhamacittaṃ bhavaṅgasantatiṃ cālentaṃ viya uppajjatīti **bhavaṅgacalanaṃ,** dutiyaṃ tassa occhijjanākārena uppajjanato **bhavaṅgupacchedo**ti voharanti. Idha pana avisesena vuttaṃ ‘‘dvikkhattuṃ bhavaṅge calite’’ti.

Nanu ca rūpādinā pasāde ghaṭṭite tannissitasseva calanaṃ yuttaṃ, kathaṃ pana hadayavatthunissitassa bhavaṅgassāti? Santativasena ekābaddhattā. Yathā hi bheriyā ekasmiṃ tale ṭhitasakkharāya makkhikāya nisinnāya aparasmiṃ tale daṇḍādinā pahaṭe anukkamena bhericammavarattādīnaṃ calanena sakkharāya calitāya makkhikāya uppatitvā gamanaṃ hoti, evameva rūpādinā pasāde ghaṭṭite tannissayesu mahābhūtesu calitesu anukkamena taṃsambandhānaṃ sesarūpānampi calanena hadayavatthumhi calite tannissitassa bhavaṅgassa calanākārena pavatti hoti. Vuttañca –

‘‘Ghaṭṭite aññavatthumhi, aññanissitakampanaṃ;
Ekābaddhena hotīti, sakkharopamayā vade’’ti. (sa. sa. 176);

Bhavaṅgasotanti bhavaṅgappavāhaṃ. **Āvajjanta**nti ‘‘kiṃ nāmeta’’nti vadantaṃ viya ābhogaṃ kurumānaṃ. **Passanta**nti paccakkhato pekkhantaṃ. Nanu ca ‘‘cakkhunā rūpaṃ disvā’’ti (dī. ni. 1.213; a. ni. 3.62; vibha. 517) vacanato cakkhundriyameva dassanakiccaṃ sādeti, na viññāṇanti? Nayidamevaṃ, rūpassa andhabhāvena rūpadassane asamatthabhāvato. Yadi ca taṃ rūpaṃ passati, tathā sati aññaviññāṇasamaṅginopi rūpadassanappasaṅgo siyā. Yadi evaṃ viññāṇassa taṃ kiccaṃ sādheti, viññāṇassa appaṭibandhattā antaritarūpassapi dassanaṃ siyā. Hotu antaritassapi dassanaṃ, yassa phalikāditirohitassa ālokapaṭibandho natthi, yassa pana kuṭṭādiantaritassa alokapaṭibandho atthi. Tattha paccayābhāvato viññāṇaṃ nuppajjatīti na tassa cakkhuviññāṇena gahaṇaṃ hoti. ‘‘Cakkhunā’’ti panettha tena dvārena karaṇabhūtenāti adhippāyo. Atha vā nissitakiriyā nissayappaṭibaddhā vuttā yathā ‘‘mañcā ukkuṭṭhiṃ karontī’’ti.

Sampaṭicchantanti tameva rūpaṃ paṭiggaṇhantaṃ viya. **Santīrayamāna**nti tameva rūpaṃ vīmaṃsantaṃ viya. **Vavatthapenta**nti tameva rūpaṃ suṭṭhu sallakkhentaṃ viya. Yonisomanasikārādivasena laddho paccayo etenāti **laddhapaccayaṃ**. Yaṃ kiñci javananti sambandho. Mucchāmaraṇāsannakālesu ca chappañcapi javanāni pavattantīti āha **‘‘yebhuyyenā’’**ti. **Javanānubandhānī**ti paṭisotagāmināvaṃ nadīsoto viya kiñci kālaṃ javanaṃ anugatāni. Tassa javanassa ārammaṇaṃ ārammaṇametesanti tadārammaṇāni ‘‘brahmassaro’’tyādīsu viya majjhepadalopavasena, tadārammaṇāni ca tāni pākāni cāti **tadārammaṇapākāni. Yathāraha**nti ārammaṇajavanasattānurūpaṃ. Tathā pavattiṃ pana sayameva pakāsayissati, **bhavaṅgapāto**ti vīthicittavasena appavattitvā cittassa bhavaṅgapāto viya, bhavaṅgavasena uppattīti vuttaṃ hoti. Ettha ca vīthicittappavattiyā sukhaggahaṇatthaṃ ambopamādikaṃ āharanti, tatridaṃ ambopamāmattaṃ (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) – eko kira puriso phalitambarukkhamūle sasīsaṃ pārupitvā niddāyanto āsanne patitassa ekassa ambaphalassa saddena pabujjhitvā sīsato vatthaṃ apanetvā cakkhuṃ ummīletvā disvā ca taṃ gahetvā madditvā upasiṅghitvā pakkabhāvaṃ ñatvā paribhuñjitvā mukhagataṃ saha semhena ajjhoharitvā puna tattheva niddāyati. Tattha purisassa niddāyanakālo viya bhavaṅgakālo, phalassa patitakālo viya ārammaṇassa pasādaghaṭṭanakālo, tassa saddena pabuddhakālo viya āvajjanakālo, ummīletvā olokitakālo viya cakkhuviññāṇappavattikālo, gahitakālo viya sampaṭicchanakālo, maddanakālo viya santīraṇakālo, upasiṅghanakālo viya voṭṭhabbanakālo, paribhogakālo viya javanakālo, mukhagataṃ saha semhena ajjhoharaṇakālo viya tadārammaṇakālo, puna niddāyanakālo viya puna bhavaṅgakālo.

Imāya ca upamāya kiṃ dīpitaṃ hoti? Ārammaṇassa pasādaghaṭṭanameva kiccaṃ, āvajjanassa visayābhujanameva, cakkhuviññāṇassa dassanamattameva, sampaṭicchanādīnañca paṭiggaṇhanādimattameva, javanasseva pana ārammaṇarasānubhavanaṃ, tadārammaṇassa ca tena anubhūtasseva anubhavananti evaṃ kiccavasena dhammānaṃ aññamaññaṃ asaṃkiṇṇatā dīpitā hoti. Evaṃ pavattamānaṃ pana cittaṃ ‘‘āvajjanaṃ nāma hutvā bhavaṅgānantaraṃ hoti, tvaṃ dassanādīsu aññataraṃ hutvā āvajjanānantara’’ntyādinā niyuñjake kārake asatipi utubījaniyāmādi (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) viya cittaniyāmavaseneva pavattatīti veditabbaṃ.

11. Ettāvatā sattarasa cittakkhaṇāni paripūrentīti sambandho.

12. **Appahontātītaka**nti appahontaṃ hutvā atītaṃ. **Natthi tadārammaṇuppādo**ti cuddasacittakkhaṇāyuke tāva ārammaṇassa niruddhattāva tadārammaṇaṃ nuppajjati. Na hi ekavīthiyaṃ kesuci paccuppannārammaṇesu kānici atītārammaṇāni honti. Pannarasacittakkhaṇāyukesupi javanuppattito paraṃ ekameva cittakkhaṇaṃ avasiṭṭhanti dvikkhattuṃ tadārammaṇuppattiyā appahonakabhāvato natthi dutiyatadārammaṇassa uppattīti paṭhamampi nuppajjati. Dvikkhattumeva hi tadārammaṇuppatti **pāḷiyaṃ** niyamitā cittappavattigaṇanāyaṃ sabbavāresu ‘‘tadārammaṇāni dve’’ti (vibha. aṭṭha. 227) dvinnameva cittavārānaṃ āgatattā. Yaṃ pana **paramatthavinicchaye** vuttaṃ –

‘‘Sakiṃ dve vā tadālambaṃ, sakimāvajjanādayo’’ti (parama. vi. 116), taṃ majjhimabhāṇakamatānusārena vuttanti daṭṭhabbaṃ. Yasmā pana majjhimabhāṇakānaṃ vādo heṭṭhā vuttapāḷiyā asaṃsandanato **sammohavinodanīyaṃ** (vibha. aṭṭha. 227) paṭikkhittova, tasmā ācariyenapi attanā anadhippetattāyeva idha ceva nāmarūpaparicchede ca sakiṃ tadārammaṇuppatti na vuttā.

13. Voṭṭhabbanuppādato paraṃ chacittakkhaṇāvasiṭṭhāyukampi ārammaṇaṃ appāyukabhāvena paridubbalattā javanuppattiyā paccayo na hoti. Javanañhi uppajjamānaṃ niyamena sattacittakkhaṇāyukeyeva uppajjatīti adhippāyenāha **‘‘javanampi anuppajjitvā’’**ti. Hetumhi cāyaṃ tvāpaccayo, javanassapi anuppattiyāti attho. Itarathā hi aparakālakiriyāya samānakattukatā na labbhatīti. **Dvattikkhattu**nti dvikkhattuṃ vā tikkhattuṃ vā. Keci pana ‘‘tikkhattu’nti idaṃ vacanasiliṭṭhatāmattappayojana’’nti vadanti, taṃ pana tesaṃ abhinivesamattaṃ. Na hi ‘‘dvikkhattuṃ voṭṭhabbanameva parivattatī’’ti vuttepi vacanassa asiliṭṭhabhāvo atthi, na ca tikkhattuṃ pavattiyā bādhakaṃ kiñci vacanaṃ aṭṭhakathādīsu atthi. Evañca katvā tattha tattha sīhaḷasaṃvaṇṇanākārāpi ‘‘dvikkhattuṃ vā tikkhattuṃ vā’’icceva vaṇṇenti. **Voṭṭhabbanameva parivattatī**ti voṭṭhabbanameva punappunaṃ uppajjati. Taṃ pana appatvā antarā cakkhuviññāṇādīsu ṭhatvā cittappavattiyā nivattanaṃ natthi.

Ānandācariyo panettha (dha. sa. mūlaṭī. 498 vipākuddhārakathāvaṇṇanā) ‘‘āvajjanā kusalākusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.417) āvajjanāya kusalākusalānaṃ anantarapaccayabhāvassa vuttattā voṭṭhabbanāvajjanānañca atthantarābhāvato sati uppattiyaṃ voṭṭhabbanaṃ kāmāvacarakusalākusalakiriyajavanānaṃ ekantato anantarapaccayabhāveneva pavatteyya, no aññathāti mucchākālādīsu mandībhūtavegatāya javanapāripūriyā parittārammaṇaṃ niyamitabbaṃ, na voṭṭhabbanassa dvattikkhattuṃ pavattiyāti dīpeti. Kiñcāpi evaṃ dīpeti, tihetukavipākāni pana anantarapaccayabhāvena vuttāneva. Khīṇāsavānaṃ cutivasena pavattāni na kassaci anantarapaccayabhāvaṃ gacchantīti tāni viya voṭṭhabbanampi

paccayavekallato kusalākusalādīnaṃ anantarapaccayo na hotīti na na sakkā vattuṃ, tasmā **aṭṭhakathāsu** āgatanayenevettha parittārammaṇaṃ niyamitanti.

14. **Natthi vīthicittuppādo** uparimakoṭiyā sattacittakkhaṇāyukassapi dvattikkhattuṃ voṭṭhabbanuppattiyā appahonakabhāvato vīthicittānaṃ uppādo natthi, bhavaṅgapātova hotīti adhippāyo. Bhavaṅgacalanamevāti avadhāraṇaphalaṃ dassetuṃ ''natthi vīthicittuppādo''ti vuttaṃ. Apare pana ''natthi bhavaṅgupacchedo''ti avadhāraṇaphalaṃ dassenti, taṃ pana vīthicittuppādābhāvavacaneneva siddhaṃ. Sati hi vīthicittuppāde bhavaṅgaṃ upacchijjati. Bhavaṅgupacchedanāmena pana heṭṭhāpi visuṃ avuttattā idha avisesena vuttaṃ.

15. Sabbaso vīthicittuppattiyā abhāvato pacchimavārovidhamoghavāravasena vutto, aññattha (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) pana dutiyatatiyavārāpi tadārammaṇajavanehi suññattā ''moghavārā''ti vuttā. **Ārammaṇabhūtā**ti visayabhūtā, paccayabhūtā ca. Paccayopi hi ''ārammaṇa''nti vuccati ''na lacchati māro otāraṃ, na lacchati māro ārammaṇa''ntyādīsu (dī. ni. 3.80) viya. Tenevettha moghavārassapi ārammaṇabhūtā visayappavattīti siddhaṃ. Atiparittārammaṇañhi moghavārapaññāpanassa paccayo hoti. Itarathā hi bhavaṅgacalanassa sakasakagocareyeva pavattanato pacchimavārassa atiparittārammaṇe pavatti natthīti ''catunnaṃ vārānaṃ ārammaṇabhūtā''ti vacanaṃ durupapādanaṃ siyāti.

16. Pañcadvāre **yathārahaṃ** taṃtaṃdvārānurūpaṃ, taṃtaṃpaccayānurūpaṃ, taṃtaṃārammaṇādianurūpañca uppajjamānāni vīthicittāni āvajjanadassanādisampaṭicchanasantīraṇavoṭṭhabbanajavanatadārammaṇavasena avisesato **satteva** honti. **Cittuppādā** cittānaṃ visuṃ visuṃ uppattivasena uppajjamānacittāniyeva vā **catuddasa** āvajjanādipañcakasattajavanatadārammaṇadvayavasena. Vitthārā pana **catupaññāsa** sabbesameva kāmāvacarānaṃ yathāsambhavaṃ tattha uppajjanato,

Etthāti visayappavattisaṅgahe.

Pañcadvāravīthivaṇṇanā niṭṭhitā.

Manodvāravīthi

Parittajavanavāravaṇṇanā

17. Manodvārikacittānaṃ atītānāgatampi ārammaṇaṃ hotīti tesaṃ atimahantādivasena visayavavatthānaṃ kātuṃ na sakkāti vibhūtāvibhūtavasenevetaṃ niyametuṃ **''yadi vibhūtamārammaṇa''**ntyādi vuttaṃ.

19. **Etthā**ti manodvāre. **Ekacattālīsa** pañcadvārāveṇikānaṃ dvipañcaviññāṇamanodhātuttayavasena terasacittānaṃ tattha appavattanato.

Parittajavanavāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Appanājavanavāravaṇṇanā

20. **Vibhūtāvibhūtabhedo natthi** ārammaṇassa vibhūtakāleyeva appanāsambhavato.

21. Tattha hi chabbīsatimahaggatalokuttarajavanesu yaṃ kiñci javanaṃ appanāvīthimotaratīti sambandho. Parikammopacārānulomagotrabhunāmena yathākkamaṃ uppajjitvā niruddeti yojanā. Paṭhamacittañhi appanāya parikammattā paṭisaṅkhārakabhūtattā **parikammaṃ**. Dutiyaṃ samīpacārittā **upacāraṃ**. Nāccāsannopi hi nātidūrappavatti samīpacārī nāma hoti, appanaṃ upecca caratīti vā **upacāraṃ**. Tatiyaṃ pubbabhāge parikammānaṃ, upariappanāya ca anukūlattā **anulomaṃ**. Catutthaṃ parittagottassa, puthujjanagottassa ca abhibhavanato, mahaggatagottassa, lokuttaragottassa ca bhāvanato vaḍḍhanato **gotrabhu,** imāni cattāri nāmāni catukkhattuṃ pavattiyaṃ anavasesato labbhanti, tikkhattuṃ pavattiyaṃ pana upacārānulomagotrabhunāmeneva labbhanti. **Aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.804) pana purimānaṃ tiṇṇaṃ, dvinnaṃ vā avisesenapi parikammādināmaṃ vuttaṃ, catukkhattuṃ, tikkhattumeva vā pañcamaṃ, catutthaṃ vā uppajjitabbaappanānurūpatoti adhippāyo. Parikammādināmānaṃ anavasesato labbhamānavāradassanatthaṃ **''catukkhattu''**nti ādito vuttaṃ, gaṇanapaṭipāṭivasena pana **''pañcamaṃ vā''**ti osāne vuttaṃ.

Yathārahanti khippābhiññadandhābhiññānurūpaṃ. Khippābhiññassa hi tikkhattuṃ pavattakāmāvacarajavanānantaraṃ catutthaṃ appanācittamuppajjati. Dandhābhiññassa catukkhattuṃ pavattajavanānantaraṃ pañcamaṃ appanā uppajjati, yasmā pana aladdhāsevanaṃ anulomaṃ gotrabhuṃ uppādetuṃ na sakkoti, laddhāsevanampi ca chaṭṭhaṃ sattamaṃ bhavaṅgassa āsannabhāvena papātāsannapuriso viya appanāvasena patiṭṭhātuṃ na sakkoti, tasmā catutthato oraṃ, pañcamato paraṃ vā appanā na hotīti daṭṭhabbaṃ. **Yathābhinīhāravasenā**ti rūpārūpalokuttaramaggaphalānurūpasamathavipassanābhāvanācittābhinīharaṇānurūpato, appanāya vīthi **appanāvīthi**. ''Tato paraṃ bhavaṅgapātova hotī''ti ettakeyeva vutte catutthaṃ, pañcamaṃ vā otiṇṇaappanāto paraṃ bhavaṅgapātova hoti, na maggānantaraṃ phalacittaṃ, samāpattivīthiyañca jhānaphalacittāni punappunanti gaṇheyyunti puna **''appanāvasāne''**ti vuttaṃ. Nikāyantariyā kira lokiyappanāsu paṭhamakappanāto paraṃ sattamajavanapūraṇatthaṃ dvattikkhattuṃ kāmāvacarajavanānampi pavattiṃ vaṇṇentīti tesaṃ matinisedhanatthaṃ **''bhavaṅgapātovā''**ti sāvadhāraṇaṃ vuttaṃ.

22. **Tatthā**ti tesu aṭṭhañāṇasampayuttakāmāvacarajavanesu, tesu ca chabbīsatimahaggatalokuttarajavanesu. **Tatthā**ti vā tasmiṃ appanāvāre. **Somanassasahagatajavanānantara**nti somanassasahagatānaṃ catunnaṃ kusalakiriyajavanānaṃ anantaraṃ. **Somanassasahagatāvā**ti catukkajjhānassa, sukkhavipassakādīnaṃ maggaphalassa ca vasena somanassasahagatāva, na pana upekkhāsahagatā bhinnavedanānaṃ aññamaññaṃ āsevanapaccayabhāvassa anuddhaṭattā. **Pāṭikaṅkhitabbā**ti pasaṃsitabbā, icchitabbāti vuttaṃ hoti. **Tatthāpī**ti tasmiṃ ekavedanajavanavārepi. **Kusalajavanānantara**nti catubbidhañāṇasampayuttakusalajavanānantaraṃ kusalajavanamappeti, na kiriyajavanaṃ bhinnasantāne nibbattanato. Heṭṭhimañca phalattayamappeti samāpattivīthiyantyadhippāyo.

23. **Sukhapuññamhā** somanassasahagatatihetukakusaladvayato paraṃ aggaphalavipākakiriyavajjitalokiyalokuttaracatukkajjhānajavanavasena **dvattiṃsa, upekkhakā** tihetukakusaladvayato paraṃ tatheva pañcamajjhānāni **dvādasa, sukhitakriyato** tihetukadvayato paraṃ kiriyajjhānacatukkassa, aggaphalacatukkassa ca vasena **aṭṭha, upekkhakā** tihetukadvayato paraṃ upekkhāsahagatarūpārūpakiriyapañcakassa, aggaphalassa ca vasena **cha** appanā sambhonti.

24. **Etthā**ti vīthisaṅgahādhikāre.

Appanājavanavāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Manodvāravīthivaṇṇanā niṭṭhitā.

Appanājavanavāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Tadārammaṇaniyamavaṇṇanā

25. **Sabbatthāpī**ti pañcadvāramanodvārepi.

26. **Iṭṭhe**ti iṭṭhamajjhatte. Atiiṭṭhārammaṇañhi visuṃ vakkhati. Kusalavipākāni pañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇatadārammaṇānīti sambandho. Iṭṭhamajjhatte santīraṇatadārammaṇāni upekkhāsahagatānevāti āha **''atiiṭṭhe pana somanassasahagatānevā''**ti. Vipākassa hi kammānubhāvato pavattamānassa ādāse mukhanimittaṃ viya nibbikappatāya pakappetvā gahaṇābhāvato yathārammaṇameva vedanāyogo hoti, kusalākusalānaṃ pana appahīnavipallāsesu santānesu pavattiyā atiiṭṭhepi iṭṭhamajjhattaaniṭṭhākārato, aniṭṭhepi iṭṭhaiṭṭhamajjhattākārato gahaṇaṃ hoti. Tathā hi assaddhādīnaṃ buddhādīsu atiiṭṭhārammaṇesupi upekkhājavanaṃ hoti, titthiyādīnañca domanassajavanaṃ, gambhīrapakatikādīnañca paṭikkūlārammaṇe upekkhājavanaṃ, sunakhādīnañca tattha somanassajavanaṃ, purimapacchābhāgappavattāni pana vipākāni yathāvatthukāneva. Apica asucidassane sumanāyamānānaṃ sunakhādīnanti. Cakkhuviññāṇādīnaṃ pana atiiṭṭhāniṭṭhesu pavattamānānampi upekkhāsahagatabhāve kāraṇaṃ heṭṭhā kathitameva.

27. **Tatthāpī**ti tadārammaṇesupi. **Somanassasahagatakiriyajavanāvasāne**ti sahetukāhetukasukhasahagatakiriyapañcakāvasāne. Khīṇāsavānaṃ cittavipallāsābhāvena kiriyajavanānipi yathārammaṇameva pavattantīti vuttaṃ **''somanassasahagatakiriyajavanāvasāne''**tyādi. Keci pana ācariyā **''paṭṭhāne** (dha. sa. mūlaṭī. 498 vipākuddhārakathāvaṇṇanā) 'kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī'ti (paṭṭhā. 3.1.98) kusalākusalānamevānantaraṃ tadārammaṇaṃ vuttanti natthi kiriyajavanānantaraṃ tadārammaṇuppādo''ti vadanti. Tattha vuccate – yadi abyākatānantarampi tadārammaṇaṃ vucceyya. Parittārammaṇe voṭṭhabbanānantarampi tassa pavattiṃ maññeyyunti kiriyajavanānantaraṃ tadārammaṇaṃ na vuttaṃ, na pana alabbhanato. Labbhamānassapi hi kenaci adhippāyena katthaci avacanaṃ dissati, yathā taṃ **dhammasaṅgahe** labbhamānampi hadayavatthu desanābhedaparihāratthaṃ na vuttanti.

28. **Domanassa…pe… upekkhāsahagatāneva bhavanti,** na somanassasahagatāni aññamaññaṃ viruddhasabhāvattā. Teneva hi **paṭṭhāne** domanassānantaraṃ somanassaṃ, tadanantarañca domanassaṃ anuddhaṭaṃ. Tathā hi ''sukhāya vedanāya sampayutto dhammo sukhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa anantarapaccayena paccayo''tyādinā (paṭṭhā. 1.2.45) sukhadukkhavedanāya sampayuttā dhammā attano attano samānavedanāsampayuttānaṃ adukkhamasukhavedanāya sampayuttakānañca anantarapaccayabhāvena dvīsu dvīsu vāresu vuttā, adukkhamasukhavedanāya sampayuttakā pana samānavedanāsampayuttānaṃ, itaravedanādvayasampayuttānañca dhammānaṃ anantarapaccayabhāvena tīsu vāresūti evaṃ vedanāttike satteva anantarapaccayavārā vuttā. Yadi ca domanassānantaraṃ somanassaṃ, somanassānantaraṃ vā domanassaṃ uppajjeyya, sukhadukkhavedanāsampayuttānampi aññamaññaṃ anantarapaccayavasena dve vāre vaḍḍhetvā nava vārā vattabbā siyuṃ, na panevaṃ vuttā. Tasmā na tesaṃ tadanantaraṃ uppatti atthi. Ettha ca ''somanassasahagatakiriyajavanāvasāne''tyādinā ayampi niyamo anuññāto –

''Parittakusalādosa-pāpasātakriyājavā;
Pañcasvekaṃ tadālambaṃ, sukhitesu yathārahaṃ.

''Pāpākāmasubhā ceva, sopekkhā ca kriyājavā;
Sopekkhesu tadālambaṃ, chasvekamanurūpato''ti.

Ayañhi javanena tadārammaṇaniyamo abyabhicārī. ''Ñāṇasampayuttajavanato ñāṇasampayuttatadārammaṇa''ntyādinayappavatto pana anekantiko. Yebhuyyena hi akusalajavanesu paricitassa kadāci kusalajavanesu javitesu, kusalajavanesu vā paricitassa kadāci akusalajavanesu javitesu akusalānantaraṃ pavattaparicayena tihetukajavanatopi paraṃ ahetukatadārammaṇaṃ hoti, tathā kusalānantaraṃ pavattaparicayena akusalajavanato paraṃ tihetukatadārammaṇampi, paṭisandhinibbattakakammato pana aññakammena tadārammaṇappavattiyaṃ vattabbameva natthi. Tathā ca vuttaṃ **paṭṭhāne** ''ahetuke khandhe aniccato dukkhato anattato vipassanti, kusalākusale niruddhe ahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjati, kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjatī''ti (paṭṭhā. 3.1.98).

Tasmāti yasmā domanassajavanāvasāne upekkhāsahagatāneva honti. Tasmā domanassasahagatajavanāvasāne upekkhāsahagatasantīraṇaṃ uppajjatīti sambandho. 'Somanassapaṭisandhikassā'ti imināva bhavaṅgapātābhāvo dīpitova hoti domanassānantaraṃ somanassābhāvatoti taṃ avatvā tadārammaṇābhāvameva parikappento āha **''yadi tadārammaṇasambhavo natthī''**ti. Somanassapaṭisandhikassa titthiyādino buddhādiatiiṭṭhārammaṇe pi paṭihatacittassa domanassajavane javite vuttanayena somanassatadārammaṇassa atiiṭṭhārammaṇe ca upekkhāsahagatatadārammaṇassa anuppajjanato, kenaci vā asappāyena parihīnalokiyajjhānaṃ ārabbha ''paṇītadhammo me naṭṭho''ti vippaṭisāraṃ janentassa domanassajavane sati akāmāvacarārammaṇe tadārammaṇābhāvato yadi tadārammaṇassa uppattisambhavo natthīti adhippāyo.

Paricitapubbanti pubbe paricitaṃ, tasmiṃ bhave yebhuyyena gahitapubbaṃ. **Upekkhāsahagatasantīraṇaṃ uppajjati** nirāvajjanampi. Yathā taṃ nirodhā vuṭṭhahantassa phalacittantyadhippāyo. Yathāhu –

''Nirāvajjaṃ kathaṃ cittaṃ, hoti netañhi sammataṃ;
Niyamo na vināvajjaṃ, nirodhā phaladassanā''ti.

Kena pana kiccena idaṃ cittaṃ pavattatīti? Tadārammaṇakiccena tāva na pavattati javanārammaṇassa aggahaṇato, nāpi santīraṇakiccena yathāsampaṭicchitassa santīraṇavasena appavattanato, paṭisandhicutīsu vattabbameva natthi, pārisesato pana bhavassa aṅgabhāvato bhavaṅgakiccenāti yuttaṃ siyā. **Ācariyadhammapālattherenapi** (dha. sa. anuṭī. 498 vipākuddhārakathāvaṇṇanā) hi ayamattho dassitova. Yaṃ pana paṭisandhibhavaṅgānaṃ dhammato, ārammaṇato ca samānataṃ vakkhati, taṃ yebhuyyatoti daṭṭhabbaṃ. Na hi idamekaṃ ṭhānaṃ vajjetvā paṭisandhibhavaṅgānaṃ visadisatā atthi. **Tamanantaritvā**ti taṃ attano anantaraṃ abyavahitaṃ katvā, tadanantarantyattho.

29. **Kāmāvacara…pe… icchantī**ti ettha kāmāvacarajavanāvasāneyeva tadārammaṇaṃ icchanti kāmataṇhānidānakammanibbattattā. Na hi taṃ kāmataṇhāhetukena kammunā janitaṃ atammasabhāvassa rūpārūpāvacaralokuttarajavanassa anantaraṃ uppajjati. Kiṃkāraṇā? Ajanakattā, janakasamānattābhāvato ca. Yathā hi gehato bahi nikkhamitukāmo bālako janakaṃ, taṃsadisaṃ vā aṅguliyaṃ gahetvā nikkhamati, nāññaṃ rājapurisādiṃ, evaṃ bhavaṅgavisayato aññattha pavattamānaṃ tadārammaṇaṃ janakaṃ kāmāvacarakusalākusalaṃ, taṃsadisaṃ vā kāmāvacarakiriyajavanaṃ anubandhati, na pana tassa visadisāni mahaggatalokuttarajavanāni. Tathā kāmāvacarasattānameva tadārammaṇaṃ icchanti, na brahmānaṃ tadārammaṇūpanissayassa kāmāvacarapaṭisandhibījassābhāvato. Tathā kāmāvacaradhammesveva ārammaṇabhūtesu icchanti. Na itaresu aparicitattā. Yathā hi so bālako janakaṃ, taṃsadisaṃ vā anugacchantopi araññādiaparicitaṭṭhānaṃ gacchantaṃ ananubandhitvā pamukhaṅgaṇādimhi paricitaṭṭhāneyeva anubandhati, evamidampi rūpāvacarādiaparicitārammaṇaṃ ārabbha pavattantaṃ nānubandhati. Apica kāmataṇhāyattakammajanitattāpi etaṃ kāmataṇhārammaṇesu parittadhammesveva pavattatīti vuttovāyamattho. Honti cettha –

''Janakaṃ taṃsamānaṃ vā, javanaṃ anubandhati;
Na tu aññaṃ tadālambaṃ, bāladārakalīlayā.

‘‘Bījassābhāvato natthi, brahmānampi imassa hi;
Paṭisandhimano bījaṃ, kāmāvacarasaññitaṃ.

‘‘Ṭhāne pariciteyeva, taṃ idaṃ bālako viya;
Anuyātīti nāññattha, hoti taṇhāvasena vā’’ti.

Nanu ca ‘‘kāmāvacarapaṭisandhibījābhāvato’’ti vuttaṃ, tathā ca cakkhuviññāṇādīnampi abhāvo āpajjatīti? Nāpajjati indriyappavattiānubhāvato, dvāravīthibhede cittaniyamato ca.

Tadārammaṇaniyamavaṇṇanā niṭṭhitā.

Javananiyamavaṇṇanā

32. **Mandappavattiya**nti maraṇāsannakāle vatthudubbalatāya mandībhūtavegattā mandaṃ hutvā pavattiyaṃ. **Maraṇakālādīsū**ti **ādi**-saddena mucchākālaṃ saṅgaṇhāti.

33. **Bhagavato…pe… vadantī**ti bhagavato yamakapāṭihāriyakālādīsu udakakkhandhaaggikkhandhappavattanādiatthaṃ visuṃ visuṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya jhānadhamme visuṃ visuṃ āvajjentassa āvajjanavasitāya matthakappattiyā āvajjanatapparova cittābhinīhāro hotīti yathāvajjitajhānaṅgārammaṇāni cattāri, pañcavā paccavekkhaṇajavanacittāni pavattantīti vadanti (visuddhi. 1.78) **aṭṭhakathācariyā**. ‘‘Bhagavato’’ti ca idaṃ nidassanamattaṃ aññesampi dhammasenāpatiādīnaṃ evarūpe accāyikakāle aparipuṇṇajavanānaṃ pavattanato. Tathā ca vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘ayañca matthakappattā vasitā bhagavato yamakapāṭihāriyakāle aññesaṃ vā evarūpe kāle’’ti (visuddhi. 1.78). **‘‘Cattāri pañca vā’’**ti ca panetaṃ tikkhindriyamudindriyavasena gahetabbanti **ācariyadhammapālattherena** (visuddhi. mahā. 1.78) vuttaṃ, tasmā bhagavato cattāri, aññesaṃ pañcapīti yuttaṃ viya dissati.

34. **Ādikammikassā**ti ādito katayogakammassa. Paṭhamaṃ nibbattā appanā **paṭhamakappanā**. Abhiññājavanānampi ‘‘paṭhamakappanāyā’’ti adhikāro siyāti āha **‘‘sabbadāpī’’**ti, paṭhamuppattikāle, ciṇṇavasīkāle ca pañcābhiññājavanāni ekavārameva javantītyattho.

35. Maggāyeva uppajjanato **magguppādā. Yathāraha**nti pañcamaṃ vā catutthaṃ vā uppannamaggānurūpaṃ. Sattajavanaparamattā hi ekāvajjanavīthiyā catutthaṃ uppannamaggato paraṃ tīti phalacittāni, pañcamaṃ uppannamaggato paraṃ dve vā honti.

36. **Nirodhasamāpattikāle**ti nirodhassa pubbabhāge. **Catutthāruppajavana**nti kusalakiriyānaṃ aññataraṃ nevasaññānāsaññāyatanajavanaṃ. Anāgāmikhīṇāsavāyeva nirodhasamāpattiṃ samāpajjanti, na sotāpannasakadāminoti vuttaṃ **‘‘anāgāmiphalaṃ vā arahattaphalaṃ vā’’**ti. Vibhattivipallāso cettha daṭṭhabbo ‘‘anāgāmiphale vā arahattaphale vā’’ti. Tenāha **‘‘niruddhe’’**ti. **Yathāraha**nti taṃtaṃpuggalānurūpaṃ.

38. **Sabbatthāpi samāpattivīthiya**nti sakalāyapi jhānasamāpattivīthiyaṃ, phalasamāpattivīthiyañca.

39. **Parittāni** javanāni sattakkhattuṃ matāni ukkaṃsakoṭiyā. Maggābhiññā pana **sakiṃ** ekavārameva matā. **Avasesāni** abhiññāmaggavajjitāni mahaggatalokuttarajavanāni bahūnipi labbhanti samāpattivīthiyaṃ ahorattampi pavattanato. **Api**-saddena lokiyajjhānāni paṭhamakappanāyaṃ, antimaphaladvayañca nirodhānantaraṃ ekavāraṃ, phalacittāni maggānantaraṃ dvattikkhattumpīti sampiṇḍeti.

Javananiyamavaṇṇanā niṭṭhitā.

Puggalabhedavaṇṇanā

40. Idāni duhetukāhetukāpāyikāhetukatihetukavasena catubbidhānaṃ puthujjanānaṃ, maggaṭṭhaphalaṭṭhavasena aṭṭhavidhānaṃ ariyānanti dvādasannaṃ puggalānaṃ uppajjanakavīthicittaparicchedadassanatthaṃ paṭhamaṃ tāva tesaṃ vajjitabbacittāni dassetumāha **‘‘duhetukānamahetukānañcā’’**tyādi. Paṭisandhiviññāṇasahagatālobhādosavasena dve hetū imesanti **dvihetukā**. Tādisānaṃ hetūnaṃ abhāvato **ahetukā**. Ma-kāro padasandhikaro. **Appanājavanāni na labbhanti** vipākāvaraṇasabbhāvato. Dvihetukāhetukapaṭisandhi hi ‘‘vipākāvaraṇa’’nti vuccati. Appanājavanābhāvatoyeva arahattaṃ natthīti **kiriyajavanāni na labbhanti**.

41. ‘‘Sahetukaṃ (paṭṭhā. 3.1.102) bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo’’ti pāṭhato ahetukānampi nānākammena dvihetukatadārammaṇaṃ sambhavati, dvihetukānaṃ vattabbameva natthi. Mūlasandhiyā pana jaḷabhāvato ubhinnampi natthi tihetukatadārammaṇanti āha **‘‘tathā ñāṇasampayuttavipākāni cā’’**ti. Ācariya**jotipālattherena** pana ‘‘sahetukaṃ bhavaṅga’’nti avisesena vuttattā ahetukānampi tihetukatadārammaṇaṃ vatvā idha ñāṇasampayuttavipākābhāvavacanassa parihāsavasena ‘‘so eva pucchitabbo, yo tassa kattā’’ti vuttaṃ, taṃ pana parihāsavasena vuttampi ācariyaṃ pucchitvāva vijānanatthaṃ vuttavacanaṃ viya ṭhitaṃ. Tathā hi ācariyenevettha kāraṇaṃ **paramatthavinicchaye** vuttaṃ –

‘‘Ñāṇapākā na vattanti, jaḷattā mūlasandhiyā’’ti; (Parama. vi. 271);

Apare pana ‘‘yathā ahetukānaṃ sahetukatadārammaṇaṃ hoti, evaṃ dvihetukānaṃ tihetukatadārammaṇampī’’ti vaṇṇenti, tesaṃ matānurodhena ca idhāpi ñāṇasampayuttavipākapaṭikkhepo ahetukeyeva sandhāyāti vadanti. Tattha pana pamāṇapāṭhābhāvato ācariyena ubhinnampi sādhāraṇavasena ñāṇasampayuttavipākābhāve kāraṇaṃ vatvā samakameva cittaparicchedassa dassitattā tesaṃ vacanaṃ vīmaṃsitvā sampaṭicchitabbaṃ. Ahetukāpekkhāya cettha ‘‘sugatiya’’nti vacanaṃ, taṃ pana atthato anuññātadvihetukavipākānaṃ tattheva sambhavadassanaparaṃ. Tenāha **‘‘duggatiyaṃ panā’’**tyādi.

43. **Tihetukesū**ti paṭisandhiviññāṇasahagatālobhādosāmohavasena tihetukesu puthujjādīsū navavidhapuggalesu.

45. **Diṭṭhī…pe… sekkhāna**nti sikkhāya aparipūrakāritāya sikkhanasīlatāya ‘‘sekkhā’’ti laddhanāmānaṃ sotāpannasakadāgāmīnaṃ puggalānaṃ paṭhamamaggeneva sakkāyadiṭṭhivicikicchānaṃ pahīnattā taṃsahagatajavanāni ceva **ca**-saddena ākaḍḍhitāni khīṇāsavāveṇikāni kiriyajavanāni ca na labbhanti.

46. **Paṭighajavanāni cā**ti domanassajavanāni ceva diṭṭhisampayuttavicikicchāsahagatakiriyajavanāni ca.

47. **Lokuttara…pe… samuppajjantī**ti catunnaṃ maggānaṃ ekacittakkhaṇikabhāvena puggalantaresu asambhavato, heṭṭhimaheṭṭhimānañca uparūparisamāpattiyā anadhigatattā, uparūparipuggalānañca asamugghāṭitakammakilesanirodhena puthujjanehi viya sotāpannānaṃ sotāpannādīhi puggalantarabhāvūpagamanena paṭippassaddhattā ca aṭṭhapi lokuttarajavanāni yathāsakaṃ maggaphalaṭṭhānaṃ ariyānameva samuppajjanti.

48. Idāni tesaṃ tesaṃ puggalānaṃ yathāpaṭikkhittajavanāni vajjetvā pārisesato labbhamānajavanāni sampiṇḍetvā dassetuṃ **''asekkhāna''**ntyādi vuttaṃ. Tividhasikkhāya paripūrakāribhāvato **asekkhānaṃ** khīṇāsavānaṃ tettiṃsavidhakusalākusalassa, heṭṭhimaphalattayassa, vīthimuttānañca navamahaggatavipākānaṃ vasena pañcacattālīsavajjitāni sesāni tevīsatikaāmāvacaravipākavīsatikiriyaarahattaphalavasena **catucattālīsa** vīthicittāni **sambhavā** yathālābhaṃ kāmabhave ṭhitānaṃ vasena uddise.

Sekkhānaṃ aṭṭhārasakiriyajavanadiṭṭhivicikicchāsahagatapañcakaaggaphalamahaggatavipākavasena tettiṃsa vajjetvā tevīsatikāmāvacaravipākaāvajjanadvayaekavīsatikusalasattākusalaheṭṭhimaphalattayavasena **chappaññāsa** vīthicittāni yathāsambhavaṃ uddise avisesato. Visesato pana sotāpannasakadāgāmīnaṃ ekapaññāsa, anāgāmīnaṃ ekūnapaññāsa, avasesānaṃ catunnaṃ puthujjanānaṃ aṭṭhārasakiriyajavanasabbalokuttaramahaggatavipākavasena pañcatiṃsa vajjetvā avasesāni kāmāvacaravipākaāvajjanadvayalokiyakusalākusalavasena **catupaññāsa** vīthicittāni yathāsambhavato uddise avisesato. Visesato pana tihetukānaṃ catupaññāseva labbhanti, dvihetukāhetukānaṃ ñāṇasampayuttavipākaappanājavanavajjitāni ekacattālīsa, āpāyikānaṃ tāneva dvihetukavipākavajjitāni sattatiṃsa vīthicittānīti daṭṭhabbaṃ.

Puggalānaṃ vasena cittappavattibhedo **puggalabhedo**.

Puggalabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhūmivibhāgavaṇṇanā

49. **Sabbānipi vīthicittāni upalabbhanti** channaṃ dvārānaṃ, sabbesañca puggalānaṃ tattha sambhavato. **Yathāraha**nti taṃtaṃbhavānurūpaṃ, taṃtaṃpuggalānurūpañca.

52. Tyādinā ghānaviññāṇādīnampi paṭikkhepo hessatīti rūpāvacarabhūmiyaṃ paṭighajavanatadārammaṇāneva paṭikkhittāni. Sabbatthāpīti kāmabhave, rūpabhave, arūpabhave ca.

54. **Kāma**bhave yathārahaṃ vīthimuttavajjāni **asīti vīthicittāni,** rūpabhave paṭighadvayaaṭṭhatadārammaṇaghānādiviññāṇachakkavīthimuttakavasena pañcavīsati vajjetvā sesāni āvajjanadvayanavaahetukavipākatepaññāsajavanavasena **catusaṭṭhi, arūpe** bhave tevīsatikāmāvacaravipākapaṭhamamaggapañcadasarūpāvacarapaṭighadvayaāruppavipākakiriyamanodhātuhasanavasena sattacattālīsa vajjetvā sesāni chabbīsati parittajavanaaṭṭhaāruppajavanasattalokuttarajavanamanodvārāvajjanavasena **dvecattālīsa** cittāni **labbhare** upalabbhanti.

Keci pana ''rūpabhave aniṭṭhārammaṇābhāvato idhāgatānaṃyeva brahmānaṃ akusalavipākasambhavoti tāni parihāpetvā pañcaparittavipākehi saddhiṃ rūpabhave saṭṭhiyeva vīthicittānī''ti vadanti. Idha pana tattha ṭhatvāpi imaṃ lokaṃ passantānaṃ aniṭṭhārammaṇassa asambhavo na sakkā vattunti tehi saddhiṃyeva tattha catusaṭṭhi vuttāni. Evañca katvā vuttaṃ **dhammānusāraṇiyaṃ** ''yadā brahmāno kāmāvacaraṃ aniṭṭhārammaṇaṃ ālambanti, tadā taṃ sugatiyampi akusalavipākacakkhusotaviññāṇamanodhātusantīraṇānaṃ uppatti sambhavatī''ti.

Bhūmivasena vibhāgo **bhūmivibhāgo**.

Bhūmivibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

55. **Yathāsambhava**nti taṃtaṃdvāresu, taṃtaṃbhavesu vā sambhavānurūpato. **Yāvatāyuka**nti paṭisandhito paraṃ bhavanikantivasena pavattamanodvārikacittavīthito paṭṭhāya cuticittāvasānaṃ, tato pubbe pavattabhavaṅgāvasānaṃ vā abbocchinnā asati nirodhasamāpattiyanti adhippāyo.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Vīthiparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Vīthimuttaparicchedavaṇṇanā

1. Ettāvatā vīthisaṅgahaṃ dassetvā idāni vīthimuttasaṅgahaṃ dassetumārabhanto āha **''vīthicittavaseneva''**ntyādi. **Evaṃ** yathāvuttanayena vīthicittavasena pavattiyaṃ paṭisandhito aparabhāge cutipariyosānaṃ pavattisaṅgaho nāma saṅgaho udīrito, idāni tadanantaraṃ **sandhiyaṃ** paṭisandhikāle, tadāsannatāya taṃgahaṇeneva gahitacutikāle ca pavattisaṅgaho vuccatīti yojanā.

Bhūmicatukkavaṇṇanā

3. Puññasammatā ayā yebhuyyena apagatoti apāyo, soyeva bhūmi bhavanti ettha sattāti **apāyabhūmi**. Anekavidhasampattiadhiṭṭhānatāya sobhanā gantabbato upapajjitabbato gatīti sugati, kāmataṇhāsahacaritā sugati kāmasugati, sāyeva bhūmīti **kāmasugatibhūmi**. Evaṃ sesesupi.

4. Ayato sukhato niggatoti **nirayo**. Tiro añcitāti tiracchānā, tesaṃ yoni **tiracchānayoni**. Yavanti tāya sattā amissitāpi samānajātitāya missitā viya hontīti **yoni**. Sā pana atthato khandhānaṃ pavattiviseso. Pakaṭṭhena sukhato itā gatāti petā, nijjhāmataṇhikādibhedānaṃ petānaṃ visayo **pettivisayo**. Ettha pana tiracchānayonipettivisayaggahaṇena khandhānaṃyeva gahaṇaṃ tesaṃ tādisassa paricchinnokāsassa abhāvato. Yattha vā te araññapabbatapādādike nibaddhavāsaṃ vasanti, tādisassa ṭhānassa vasena okāsopi gahetabbo. Na suranti issariyakīḷādīhi na dibbantīti **asurā,** petāsurā. Itare pana na surā surappaṭipakkhāti asurā, idha ca petāsurānameva gahaṇaṃ itaresaṃ tāvatiṃsesu gahaṇassa icchitattā. Tathā hi vuttaṃ ācariyena –

''Tāvatiṃsesu devesu, vepacittāsurā gatā''ti; (Nāma. pari. 438);

5. Satisūrabhāvabrahmacariyayogyatādiguṇehi ukkaṭṭhamanatāya mano ussannaṃ etesanti **manussā**. Tathā hi paramasatinepakkādippattā buddhādayopi manussabhūtāyeva. Jambudīpavāsino cettha nippariyāyato manussā. Tehi pana samānarūpāditāya saddhiṃ parittadīpavāsīhi itaramahādīpavāsinopi ''manussā''ti vuccanti. Lokiyā pana ''manuno ādikhattiyassa apaccaṃ puttāti manussā''ti vadanti. Manussānaṃ nivāsabhūtā bhūmi idha **manussā**. Evaṃ sesesupi.

Catūsu mahārājesu bhatti etesaṃ, catunnaṃ vā mahārājānaṃ nivāsaṭṭhānabhūte cātumahārāje bhavāti **cātumahārājikā**. Māghena māṇavena saddhiṃ tettiṃsa sahapuññakārino ettha nibbattāti taṃsahacaritaṭṭhānaṃ tettiṃsaṃ, tadeva tāvatiṃsaṃ, taṃnivāso etesanti **tāvatiṃsā**ti vadanti. Yasmā pana ''sahassaṃ cātumahārājikānaṃ sahassaṃ tāvatiṃsāna''nti (a. ni. 3.81) vacanato sesacakkavāḷesupi chakāmāvacaradevalokā atthi, tasmā nāmamattameva etaṃ tassa devalokassāti gahetabbaṃ. Dukkhato yātā apayātāti **yāmā**. Attano sirisampattiyā tusaṃ pītiṃ itā gatāti **tusitā**. Nimmāne rati etesanti **nimmānaratino**. Paranimmitesu bhogesu attano vasaṃ vattentīti **paranimmitavasavattino**.

7. Mahābrahmānaṃ paricārikattā tesaṃ parisati bhavāti **brahmapārisajjā**. Tesaṃ purohitaṭṭhāne ṭhitattā **brahmapurohitā**. Tehi tehi jhānādīhi guṇavisesehi brūhitā parivuddhāti brahmāno, vaṇṇavantatāya ceva dīghāyukatādīhi ca brahmapārisajjādīhi mahantā brahmānoti **mahābrahmāno**. Tayopete paṇītaratanapabhāvabhāsitasamānatalavāsino.

8. Uparimehi parittā ābhā etesanti **parittābhā**. Appamāṇā ābhā etesanti **appamāṇābhā**. Valāhakato vijju viya ito cito ca ābhā sarati nissarati etesaṃ sappītikajjhānanibbattakkhandhasantānattāti **ābhassarā**. Daṇḍadīpikāya vā acci viya etesaṃ sarīrato ābhā chijjitvā chijjitvā patantī viya sarati nissaratīti **ābhassarā**. Yathāvuttāya vā pabhāya ābhāsanasīlāti **ābhassarā**. Etepi tayo paṇītaratanapabhāvabhāsitekatalavāsino.

9. Subhāti ekagghanā acalā sarīrābhā vuccati, sā uparibrahmehi parittā etesanti **parittasubhā**. Appamāṇā subhā etesanti **appamāṇasubhā**. Pabhāsamudayasaṅkhātehi subhehi kiṇṇā ākiṇṇāti **subhakiṇhā**. ''Subhākiṇṇā''ti ca vattabbe ā-saddassa rassattaṃ, antimaṇa-kārassa ca ha-kāraṃ katvā ''subhakiṇhā''ti vuttaṃ. Etepi paṇītaratanapabhāvabhāsitekatalavāsino.

10. Jhānappabhāvanibbattaṃ vipulaṃ phalametesanti **vehapphalā**. Saññāvirāgabhāvanānibbattarūpasantatimattattā natthi saññā, taṃmukhena vuttāvasesā arūpakkhandhā ca etesanti asaññā. Teyeva sattāti **asaññasattā**. Etepi paṇītaratanapabhāvabhāsitekatalavāsino. Suddhānaṃ anāgāmiarahantānameva āvāsāti suddhāvāsā. Anunayapaṭighābhāvato vā suddho āvāso etesanti suddhāvāsā, tesaṃ nivāsabhūmipi **suddhāvāsā**.

11. Imesu pana paṭhamatalavāsino appakena kālena attano ṭhānaṃ na vijahantīti **avihā**. Dutiyatalavāsino na kenaci tappantīti **atappā**. Tatiyatalavāsino paramasundararūpattā sukhena dissantīti **sudassā**. Catutthatalavāsino suparisuddhadassanattā sukhena passantīti **sudassino**. Pañcamatalavāsino pana ukkaṭṭhasampattikattā natthi etesaṃ kaniṭṭhabhāvoti **akaniṭṭhā**.

12. Ākāsānañcāyatane pavattā paṭhamāruppavipākabhūtacatukkhandhā eva, tehi paricchinnaokāso vā **ākāsānañcāyatanabhūmi**. Evaṃ sesesupi.

13. Puthujjanā, sotāpannā ca sakadāgāmino cāpi puggalā suddhāvāsesu sabbathā na labbhantīti sambandho. Puthujjanādīnañca paṭikkhepena anāgāmiarahantānameva tattha lābho vutto hoti.

14. **Sesaṭṭhānesū**ti suddhāvāsaapāyaasaññivajjitesu sesaṭṭhānesu ariyā, anariyāpi ca labbhanti.

Bhūmicatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭisandhicatukkavaṇṇanā

16. **Okkantikkhaṇe**ti paṭisandhikkhaṇe.

17. Jātiyā andho **jaccandho**. Kiñcāpi jātikkhaṇe aṇḍajajalābujā sabbepi acakkhukāva. Tathāpi cakkhādiuppajjanārahakālepi cakkhuppattivibandhakakammappaṭibāhitasāmatthiyena dinnapaṭisandhinā, itarenapi vā kammena anuppādetabbacakkhuko satto **jaccandho** nāma. Apare pana ''jaccandhoti pasūtiyaṃyeva andho, mātukucchiyaṃ andho hutvā nikkhantoti attho, tena duhetukatihetukānaṃ mātukucchiyaṃ cakkhussa avipajjanaṃ siddha''nti vadanti. **Jaccandhādīna**nti ettha **ādi**ggahaṇena jaccabadhirajaccamūgajaccajaḷajaccummattakapaṇḍakaubhatobyañjanakanapuṃsakamammādīnaṃ saṅgaho. Apare pana ''ekacce ahetukapaṭisandhikā avikalindriyā hutvā thokaṃ vicāraṇapakatikā honti, tādisānampi ādisaddena saṅgaho''ti vadanti. Bhummadeve sitā nissitā taggatikattāti **bhummassitā**. Sukhasamussayato vinipātāti **vinipātikā**.

18. **Sabbatthāpi kāmasugatiya**nti devamanussavasena sattavidhāyapi kāmasugatiyaṃ.

21. **Tesū**ti yathāvuttapaṭisandhiyuttesu puggalesu, apāyādīsu vā. **Āyuppamāṇagaṇanāya niyamo natthi** kesañci cirāyukattā, kesañci ciratarāyukattā ca. Tathācāhu –

''Āpāyikamanussāyu-
Paricchedo na vijjati;
Tathā hi kālo mandhātā,
Yakkhā keci cirāyuno''ti. –

Apāyesu hi kammameva pamāṇaṃ, tattha nibbattānaṃ yāva kammaṃ nakhīyati. Tāva cavanābhāvato, tathā bhummadevānaṃ. Tesupi hi nibbattā keci sattāhādikālaṃ tiṭṭhanti, keci kappamattampi, tathā manussānampi kadāci tesampi asaṅkhyeyyāyukattā kadāci dasavassāyukattā. ''Yo ciraṃ jīvati, so vassasataṃ jīvati, appaṃ vā bhiyyo (dī. ni. 2.7; saṃ. ni. 1.145; a. ni. 7.74), dutiyaṃ vassasataṃ na pāpuṇātī''ti idaṃ pana ajjatanakālike sandhāya vuttaṃ.

22. **Dibbāni pañcavassasatānī**ti manussānaṃ paññāsa vassāni ekadinaṃ, tadanurūpato māsasaṃvacchare paricchinditvā dibbappamāṇāni pañcavassasatāni āyuppamāṇaṃ hoti. Vuttampi cetaṃ –

''Yāni paññāsa vassāni, manussānaṃ dino tahiṃ;
Tiṃsarattidivo māso, māsā dvādasa saṃvaccharaṃ;
Tena saṃvaccharenāyu, dibbaṃ pañcasataṃ mata''nti.

Manussagaṇanāyāti manussānaṃ saṃvaccharagaṇanāya. **Tato catugguṇa**nti cātumahārājikānaṃ paññāsamānussakavassaparimitaṃ divasaṃ, dibbāni ca pañcavassasatāni diguṇaṃ katvā dibbavassasahassāni tāvatiṃsānaṃ sambhavatīti evaṃ divasasaṃvaccharadiguṇavasena catugguṇaṃ, taṃ pana dibbagaṇanāya vassasahassaṃ, manussagaṇanāya saṭṭhivassasatasahassādhikatikoṭippamāṇaṃ hoti. **Tato catugguṇaṃ yāmāna**nti tāvatiṃsānamāyuppamāṇato vuttanayena catugguṇaṃ, dibbagaṇanāya dvisahassaṃ, manussagaṇanāya cattālīsavassasatasahassādhikā cuddasa vassakoṭiyo honti. **Tato catugguṇaṃ tusitāna**nti dibbāni cattāri vassasahassāni, manussagaṇanāya saṭṭhivassasatasahassādhikā sattapaññāsa vassakoṭiyo. **Tato catugguṇaṃ nimmānaratīna**nti dibbāni aṭṭhavassasahassāni, manussagaṇanāya dve vassakoṭisatāni cattālīsavassasatasahassādhikā tiṃsa vassakoṭiyo ca. **Tato catugguṇaṃ paranimmitavasavattīna**nti dibbāni soḷasa vassasahassāni.

23. Manussagaṇanam pana sayameva dassento āha **''navasatañcā''**tyādi. Vassānaṃ sambandhi navasataṃ ekavīsa koṭiyo, tathā saṭṭhi ca vassasatasahassāni vasavattīsu āyuppamāṇanti sambandho.

25. **Dutiyajjhānabhūmiya**nti catukkanayavasena vuttaṃ. Tato paraṃ pavattiyaṃ, cavanakāle ca tathārūpameva bhavaṅgacutivasena pavattitvā nirujjhatīti yojanā.

29. **Tesūti** tāhi gahitapaṭisandhikesu brahmesu. **Kappassāti** asaṅkhyeyyakappassa. Na hi brahmapārisajjādīnaṃ tiṇṇaṃ mahākappavasena āyuparicchedo sambhavati ekakappepi tesaṃ avināsābhāvena paripuṇṇakappe asambhavato. Tathā hesa (visuddhi. 2.409) loko sattavāresu agginā vinassati, aṭṭhame vāre udakena, puna sattavāresu agginā, aṭṭhame vāre udakenāti evaṃ aṭṭhasu aṭṭhakesu paripuṇṇesu pacchime vāre vātena vinassati. Tattha paṭhamajjhānatalaṃ upādāya agginā, dutiyatatiyajjhānatalaṃ upādāya udakena, catutthajjhānatalaṃ upādāya vātena vinassati. Vuttampi cetaṃ –

‘‘Satta sattagginā vārā, aṭṭhame aṭṭhame dakā;
Catusaṭṭhi yadā puṇṇā, eko vāyuvaro siyā.

‘‘Agginābhassarā heṭṭhā, āpena subhakiṇhato;
Vehapphalato vātena, evaṃ loko vinassatī’’ti. –

Tasmā tiṇṇampi paṭhamajjhānatalānaṃ ekakappepi avināsābhāvato sakalakappe tesaṃ sambhavo natthīti asaṅkhyeyyakappavasena tesaṃ āyuparicchedo daṭṭhabbo. Dutiyajjhānāditalato paṭṭhāya pana paripuṇṇassa mahākappassa vasena, na asaṅkhyeyyakappavasena. **Asaṅkhyeyyakappoti** ca yojanāyāmavitthārato setasāsaparāsito vassasatavassasatasaccayena ekekabījassa haraṇena sāsaparāsino parikkhayepi akkhayasabhāvassa mahākappassa catutthabhāgo. So pana sattharogadubbhikkhānaṃ aññatarasaṃvaṭṭena bahūsu vināsamupagatesu avasiṭṭhasattasantānappavattakusalakammānubhāvena dasavassato paṭṭhāya anukkamena asaṅkhyeyyāyukappamāṇesu sattesu puna asaddhammasamādānavasena kamena parihāyitvā dasavassāyukesu jātesu rogādīnaṃ aññatarasaṃvaṭṭena sattānaṃ vināsappattiyāva ‘‘ayameko antarakappo’’ti evaṃ paricchinnassa antarakappassa vasena catusaṭṭhiantarakappappamāṇo hoti, ‘‘vīsatiantarakappappamāṇo’’ti ca vadanti.

45. Ākāsānañcāyatanaṃ upagacchantīti **ākāsānañcāyatanūpagā**.

49. **Ekamevāti** bhūmito, jātito, sampayuttadhammato, saṅkhārato ca samānameva. **Ekajātiyanti** ekasmiṃ bhave.

Paṭisandhicatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kammacatukkavaṇṇanā

50. Idāni kammacatukkaṃ catūhākārehi dassetuṃ **‘‘janaka’’**ntyādi āraddhaṃ, janayatīti **janakaṃ**. Upatthambhetīti **upatthambhakaṃ**. Upagantvā pīḷetīti **upapīḷakaṃ**. Upagantvā ghātetīti **upaghātakaṃ**.

Tattha paṭisandhipavattīsu vipākakaṭattārūpānaṃ nibbattakā kusalākusalacetanā **janakaṃ** nāma. Sayaṃ vipākaṃ nibbattetuṃ asakkontampi kammantarassa ciraṭaravipākanibbattane paccayabhūtaṃ, vipākasseva vā sukhadukkhabhūtassa vicchedapaccayānuppattiyā, upabrūhanapaccayuppattiyā ca janakasāmatthiyānurūpaṃ cirataraррavattipaccayabhūtaṃ kusalākusalakammaṃ **upatthambhakaṃ** nāma. Kammantarajanitavipākassa byādhidhātusamatādinimittavibādhanena ciratarappavattivinibandhakaṃ yaṃ kiñci kammaṃ **upapīḷakaṃ** nāma. Dubbalassa pana kammassa janakasāmatthiyaṃ upahacca vicchedakapaccayuppādanena tassa vipākaṃ paṭibāhitvā sayaṃ vipākanibbattakakammaṃ **upaghātakaṃ** nāma.

Janakopaghātakānañhi ayaṃ viseso – janakaṃ kammantarassa vipākaṃ anupacchinditvāva vipākaṃ janeti, upaghātakaṃ upacchedanapubbakanti idaṃ tāva aṭṭhakathāsu (visuddhi. 2.687; a. ni. aṭṭha. 2.3.34) sanniṭṭhānaṃ. Apare pana ācariyā ‘‘upapīḷakakammaṃ bahvābādhatādipaccayopasaṃhārena kammantarassa vipākaṃ antarantarā vibādhati. Upaghātakaṃ pana taṃ sabbaso upacchinditvā aññassa okāsaṃ deti, na pana sayaṃ vipākanibbattakaṃ. Evañhi janakato imassa viseso supākaṭo’’ti vadanti. **Kiccavasenāti** jananaupatthambhanaupapīḷanaupacchedanakiccavasena.

51. **Garukanti** mahāsāvajjaṃ, mahānubhāvañca aññena kammena paṭibāhituṃ asakkuṇeyyakammaṃ. **Āsannanti** maraṇakāle anussaritaṃ, tadā katañca. **Āciṇṇanti** abhiṇhaso kataṃ, ekavāraṃ katvāpi vā abhiṇhaso samāsevitaṃ. **Kaṭattākammanti** garukādibhāvaṃ asampattaṃ katamattatoyeva kammanti vattabbakammaṃ.

Tattha kusalaṃ vā hotu akusalaṃ vā, garukāgarukesu yaṃ garukaṃ akusalapakkhe mātughātakādikammaṃ, kusalapakkhe mahaggatakammaṃ vā, tadeva paṭhamaṃ vipaccati satipi āsannādikamme parittaṃ udakaṃ ottharitvā gacchanto mahogho viya. Tathā hi taṃ ‘‘garuka’’nti vuccati. Tasmiṃ asati dūrāsannesu yaṃ āsannaṃ maraṇakāle anussaritaṃ, tadeva paṭhamaṃ vipaccati, āsannakāle kate vattabbameva natthi. Tasmimpi asati āciṇṇānāciṇṇesu ca yaṃ āciṇṇaṃ susīlyaṃ vā, dussīlyaṃ vā, tadeva paṭhamaṃ vipaccati. Kaṭattākammaṃ pana laddhāsevanaṃ purimānaṃ abhāvena paṭisandhiṃ ākaḍḍhatīti garukaṃ sabbapaṭhamaṃ vipaccati. Garuke asati āsannaṃ, tasmimpi asati āciṇṇaṃ, tasmimpi asati kaṭattākammaṃ. Tenāha **‘‘pākadānapariyāyenā’’**ti, vipākadānānukkamenātyattho. **Abhidhammāvatārādīsu** pana āsannato āciṇṇaṃ paṭhamaṃ vipaccantaṃ katvā vuttaṃ. Yathā pana gogaṇaparipuṇṇassa vajassa dvāre vivaṭe aparabhāge dammagavabalavagavesu santesupi yo vajadvārassa āsanno hoti, antamaso dubbalajaraggavopi, soyeva paṭhamataraṃ nikkhamati, evaṃ garukato aññesu kusalākusalesu santesupi maraṇakālassa āsannattā āsannameva paṭhamaṃ vipākaṃ detīti idha taṃ paṭhamaṃ vuttaṃ.

52. Diṭṭhadhammo paccakkhabhūto paccuppanno attabhāvo, tattha veditabbaṃ vipākānubhavanavasenāti **diṭṭhadhammavedanīyaṃ**. Diṭṭhadhammato anantaraṃ upapajjitvā veditabbaṃ **upapajjavedanīyaṃ**. Apare apare diṭṭhadhammato aññasmiṃ yattha katthaci attabhāve veditabbaṃ kammaṃ **aparāpariyavedanīyaṃ**. Ahosi eva kammaṃ, na tassa vipāko ahosi, atthi, bhavissati cāti evaṃ vattabbakammaṃ **ahosikammaṃ**.

Tattha paṭipakkhehi anabhibhūtatāya, paccayavisesena paṭiladdhavisesatāya ca balavabhāvappattā tādisassa pubbābhisaṅkhārassa vasena sātisayā hutvā tasmiṃyeva attabhāve phaladāyinī paṭhamajavanacetanā **diṭṭhadhammavedanīyaṃ** nāma. Sā hi vuttappakārena balavajanasantāne guṇavisesayuttesu upakārānupakāravasappavattiyā, āsevanālābhena appavipākatāya ca itaradvayaṃ viya pavattasantānuparamāpekkhaṃ, okāsalābhāpekkhañca kammaṃ na hotīti idheva pupphamattaṃ viya pavattivipākamattaṃ ahetukaphalaṃ deti. Atthasādhikā pana sattamajavanacetanā sanniṭṭhāpakacetanābhūtā vuttanayena paṭiladdhavisesā anantarattabhāve vipākadāyinī **upapajjavedanīyaṃ** nāma. Sā ca paṭisandhiṃ datvāva pavattivipākaṃ deti. Paṭisandhiyā pana adinnāya pavattivipākaṃ detīti natthi. Cuti anantarañhi upapajjavedanīyassa okāso. Paṭisandhiyā pana dinnāya jātisatepi pavattivipākaṃ detīti ācariyā. Yathāvuttakaāraṇavirahato diṭṭhadhammavedanīyādibhāvaṃ asampattā ādipariyosānacetanānaṃ majjhe pavattā pañca cetanā vipākadānasabhāvassa anupacchinnattā yadā kadāci okāsalābhe sati paṭisandhipavattīsu vipākaṃ abhinipphādentī **aparāpariyavedaniyaṃ** nāma. Sakasakakālātītaṃ pana purimakammadvayaṃ, tatiyampi ca saṃsārappavattiyā vocchinnāya **ahosikammaṃ** nāma.

Pākakālavasenāti paccuppanne, tadanantare, yadā kadācīti evaṃ purimānaṃ tiṇṇaṃ yathāparicchinnakālavasena, itarassa taṃkālābhāvavasena ca. Ahosikammassa hi kālātikkamatova taṃ vohāro.

53. **Pākaṭhānavasenāti** paṭisandhiyā vipaccanabhūmivasena.

54. Idāni akusalādikammānaṃ kāyakammadvārādivasena pavattiṃ, taṃniddesamukhena ca tesaṃ pāṇātipātādivasena dasavidhādibhedañca dassetuṃ **‘‘tattha akusala’’**ntyādi āraddhaṃ. Kāyadvāre pavattaṃ kammaṃ **kāyakammaṃ**. Evaṃ **vacīkammādīni**.

55. Pāṇassa saṇikaṃ patituṃ adatvā atīva pātanaṃ **pāṇātipāto**. Kāyavācāhi adinnassa ādānaṃ **adinnādānaṃ**. Methunavītikkamasaṅkhātesu kāmesu micchā caraṇaṃ **kāmesu micchācāro**.

Tattha pāṇoti vohārato satto, paramatthato jīvitindriyaṃ. Tasmiṃ pāṇe pāṇasaññino jīvitindriyupacchedakappayogasamuṭṭhāpikā vadhakacetanā **pāṇātipāto**. Parabhaṇḍe tathāsaññino tadādāyakappayogasamuṭṭhāpikā theyyacetanā **adinnādānaṃ**. Asaddhammasevanavasena kāyadvārappavattā agantabbaṭṭhānavītikkamacetanā **kāmesumicchācāro** nāma. Surāpānampi ettheva saṅgayhatīti vadanti rasasaṅkhātesu kāmesu micchācārabhāvato. **Kāyaviññattisaṅkhāte kāyadvāre**ti kāyena adhippāyaviññāpanato, sayañca kāyena viññeyyattā kāyaviññattisaṅkhāte abhikkamādijanakacittajavāyodhātvādhikakalāpassa vikārabhūte santhambhanādīnaṃ sahakārīkāraṇabhūte copanakāyabhāvato, kammānaṃ pavattimukhabhāvato ca kāyadvārasaṅkhāte kammadvāre.

Kiñcāpi hi taṃtaṃkammasahagatacittuppādeneva sā viññatti janīyati. Tathāpi tassā tathā pavattamānāya taṃsamuṭṭhāpakakammassa kāyakammādivohāro hotīti sā tasseva pavattimukhabhāvena vattuṃ labbhati. ''Kāyadvāre vuttito''ti ettakeyeva vutte ''yadi evaṃ kammadvāravavatthānaṃ na siyā. Kāyadvāre hi pavattaṃ 'kāyakamma'nti vuccati, kāyakammassa ca pavattimukhabhūtaṃ 'kāyadvāra'nti. Pāṇātipātādikaṃ pana vācāya āṇāpentassa kāyakammaṃ vacīdvārepi pavattatīti dvārena kammavavatthānaṃ na siyā, tathā musāvādādiṃ kāyavikārena karontassa vacīkammaṃ kāyadvārepi pavattatīti kammena dvāravavatthānampi na siyā''ti ayaṃ codanā paccupaṭṭheyyāti bāhullavuttiyā vavatthānaṃ dassetuṃ **''bāhullavuttito''**ti vuttaṃ. Kāyakammañhi kāyadvāreyeva bahulaṃ pavattati, appaṃ vacīdvāre, tasmā kāyadvāreyeva bahulaṃ pavattanato kāyakammabhāvo siddho vanacarakādīnaṃ vanacarakādibhāvo viya. Tathā kāyakammameva yebhuyyena kāyadvāre pavattati, na itarāni, tasmā kāyakammassa yebhuyyena ettheva pavattanato kāyakammadvārabhāvo siddho brāhmaṇagāmādīnaṃ brāhmaṇagāmādibhāvo viyāti natthi kammadvāravavatthāne koci vibandhoti ayametthādhippāyo.

56. Musāti abhūtaṃ vatthu, taṃ tacchato vadanti etenāti **musāvādo**. Pisati sāmaggiṃ sañcuṇṇeti vikkhipati, piyabhāvaṃ suññaṃ karotīti vā **pisuṇā**. Attānampi parampi pharusaṃ karoti, kakaco viya kharasamphassāti vā **pharusā**. Saṃ sukhaṃ, hitañca phalati visarati vināsetīti samphaṃ, attano, paresañca anupakāraṃ yaṃ kiñci, taṃ palapati etenāti **samphappalāpo**.

Tattha abhūtaṃ vatthuṃ bhūtato paraṃ viññāpetukāmassa tathā viññāpanappayogasamuṭṭhāpikā cetanā **musāvādo**. So parassa atthabhedakarova kammapatho hoti, itaro kammameva. Paresaṃ bhedakāmatāya, attappiyakāmatāya vā parabhedakaravacīpayogasamuṭṭhāpikā saṃkiliṭṭhacetanā **pisuṇavācā,** sāpi dvīsu bhinnesuyeva kammapatho. Parassa mammacchedakaravacīpayogasamuṭṭhāpikā ekantapharusacetanā **pharusavācā**. Na hi cittasaṇhatāya sati pharusavācā nāma hoti. Sītāharaṇādianatthaviññāpanappayogasamuṭṭhāpikā saṃkiliṭṭhacetanā **samphappalāpo,** so pana parehi tasmiṃ anatthe gahiteyeva kammapatho. **Vacīviññattisaṅkhāte vacīdvāre**ti vācāya adhippāyaṃ viññāpeti, sayañca vācāya viññāyatīti vacīviññattisaṅkhāte vacībhedakarappayogasamuṭṭhāpakacittasamuṭṭhānapathavīdhātvādhikakalāpassa vikārabhūte copanavācābhāvato, kammānaṃ pavattimukhabhāvato ca vacīdvārasaṅkhāte kammadvāre. **Bāhullavuttito**ti idaṃ vuttanayameva.

57. Parasampattiṃ abhimukhaṃ jhāyati lobhavasena cintetīti **abhijjhā**. Byāpajjati hitasukhaṃ etenāti **byāpādo**. Micchā viparītato passatīti **micchādiṭṭhi**.

Tattha ''aho vata idaṃ mama siyā''ti evaṃ parabhaṇḍābhijjhāyanaṃ **abhijjhā,** sā parabhaṇḍassa attano nāmaneneva kammapatho hoti. ''Aho vatāyaṃ satto vinasseyyā''ti evaṃ manopadoso **byāpādo**. ''Natthi dinna''ntyādinā nayena viparītadassanaṃ **micchādiṭṭhi**. Ettha pana natthikaahetukaakiriyadiṭṭhīhiyeva kammapathabhedo. Imesaṃ pana aṅgādivavatthānavasena papañco tattha tattha (dī. ni. aṭṭha. 1.8; dha. sa. aṭṭha. 1 akusalakammapathakathā; pārā. aṭṭha. 2.172) āgatanayena daṭṭhabbo. **Aññatrāpi viññattiyā**ti kāyavacīviññattiṃ vināpi, taṃ asamuṭṭhāpetvāpītyattho. Viññattisamuṭṭhāpakacittasampayuttā cettha abhijjhādayo cetanāpakkhikāva honti.

58. **Dosamūlena jāyantī**ti sahajātādipaccayena dosasaṅkhātamūlena, dosamūlakacittena vā jāyanti, na lobhamūlādīhi. Hasamānāpi hi rājāno dosacitteneva pāṇavadhaṃ āṇāpenti, tathā pharusavācābyāpādesupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. Micchādassanassa abhinivisitabbavatthūsu lobhapubbaṅgamameva abhinivisanato āha **''micchādiṭṭhi ca lobhamūlenā''**ti. **Sesāni cattāripi dvīhi mūlehi sambhavantī**ti yo tāva abhimataṃ vatthuṃ, anabhimataṃ vā attabandhuparittāṇādippayojanaṃ sandhāya harati, tassa adinnādānaṃ lobhamūlena hoti. Veraniyyātanatthaṃ harantassa dosamūlena. Nītipāṭhakappamāṇato duṭṭhaniggahaṇatthaṃ parasantakaṃ harantānaṃ rājūnaṃ, brāhmaṇānañca ''sabbamidaṃ brāhmaṇānaṃ rājūhi dinnaṃ, tesaṃ pana sabbadubbalabhāvena aññe paribhuñjanti, attasantakameva brāhmaṇā paribhuñjantī''tyādīni vatvā sakasaññāya evaṃ yaṃ kiñci harantānaṃ, kammaphalasambandhāpavādīnañca mohamūlena. Evaṃ musāvādādīsupi yathārahaṃ yojetabbaṃ.

63. Chasu ārammaṇesu tividhakammavasena uppajjamānampetaṃ tividhaniyamena uppajjatīti āha **''tathā dānasīlabhāvanāvasenā''**ti. Dasadhā niddisiyamānānaṃ hi dvinnaṃ, puna dvinnaṃ, tiṇṇañca yathākkamaṃ dānādīsu tīsveva saṅgaho. Kāraṇaṃ panettha parato vakkhāma. Chaḷārammaṇesu pana tividhakammadvāresu ca nesaṃ pavattiyojanā **aṭṭhakathā**dīsu (dha. sa. aṭṭha. 156-159) āgatanayena gahetabbā.

65. Dīyati etenāti **dānaṃ,** pariccāgacetanā. Evaṃ sesesupi. Sīlatīti **sīlaṃ,** kāyavacīkammāni samādahati, sammā ṭhapetītyattho, sīlayati vā upadhāretīti **sīlaṃ**, upadhāraṇaṃ panettha kusalānaṃ adhiṭṭhānabhāvo. Tathā hi vuttaṃ ''sīle patiṭṭhāyā''tyādi (saṃ. ni. 1.23, 192). Bhāveti kusale dhamme āsevati vaḍḍheti etāyāti **bhāvanā**. Apacāyati pūjāvasena sāmīciṃ karoti etenāti **apacāyanaṃ**. Taṃtaṃkiccakaraṇe byāvaṭassa bhāvo **veyyāvaccaṃ**. Attano santāne nibbattā patti dīyati etenāti **pattidānaṃ**. Pattiṃ anumodati etāyāti **pattānumodanā**. Dhammaṃ suṇanti etenāti **dhammassavanaṃ**. Dhammaṃ desenti etāyāti **dhammadesanā**. Diṭṭhiyā ujukaraṇaṃ **diṭṭhijukammaṃ**.

Tattha sānusayasantānavato paresaṃ pūjānuggahakāmatāya attano vijjamānavatthupariccajanavasappavattacetanā **dānaṃ** nāma, dānavatthupariyesanavasena, dinnassa somanassacittena anussaraṇavasena ca pavattā pubbapacchābhāgacetanā ettheva samodhānaṃ gacchanti. Evaṃ sesesupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. Niccasīlādivasena pañca, aṭṭha, dasa vā sīlāni samādiyantassa, paripūrentassa, asamādiyitvāpi sampattakāyavacīduccaritato viramantassa, pabbajantassa, upasampadamāḷake saṃvaraṃ samādiyantassa, catupārisuddhisīlaṃ paripūrentassa ca pavattacetanā **sīlaṃ** nāma. Cattālīsāya kammaṭṭhānesu, khandhādīsu ca bhūmīsu parikammasammasanavasappavattā appanaṃ appattā gotrabhupariyosānacetanā **bhāvanā** nāma, niravajjavijjādipariyāpuṇanacetanāpi ettheva samodhānaṃ gacchati.

Vayasā, guṇehi ca jeṭṭhānaṃ cīvarādīsu paccāsārahitena asaṃkiliṭṭhajjhāsayena paccuṭṭhānaāsanābhinīhārādividhinā bahumānakaraṇacetanā **apacāyanaṃ** nāma. Tesameva, gilānānañca yathāvuttajjhāsayena taṃtaṃkiccakaraṇacetanā **veyyāvaccaṃ** nāma. Attano santāne nibbattassa puññassa parehi sādhāraṇabhāvaṃ paccāsīsanacetanā **pattidānaṃ** nāma. Parehi dinnassa, adinnassapi vā puññassa maccheramalavinissaṭena cittena abbhānumodanacetanā **pattānumodanā** nāma. Evamimaṃ dhammaṃ sutvā tattha vuttanayena paṭipajjanto ''lokiyalokuttaraguṇavisesassa bhāgī bhavissāmi, bahussuto vā hutvā paresaṃ dhammadesanādīhi anuggaṇhissāmī''ti evaṃ attano, paresaṃ vā hitapharaṇavasappavattena asaṃkiliṭṭhajjhāsayena hitūpadesasavanacetanā **dhammassavanaṃ** nāma, niravajjavijjādisavanacetanāpi ettheva saṅgayhati. Lābhasakkārādinirapekkhatāya yoniso manasi karoto hitūpadesacetanā **dhammadesanā** nāma, niravajjavijjādiupadisanacetanāpi ettheva saṅgahaṃ gacchati. ''Atthi dinna''ntyādinayappavattasammādassanavasena diṭṭhiyā ujukaraṇaṃ **diṭṭhijukammaṃ** nāma.

Yadi evaṃ ñāṇavippayuttacittuppādassa diṭṭhijukammapuññakiriyabhāvo na labbhatīti? No na labbhati purimapacchimacetanānampi taṃtaṃpuññakiriyāsveva saṅgaṇhanato. Kiñcāpi hi ujukaraṇavelāyaṃ ñāṇasampayuttameva cittaṃ hoti, purimapacchābhāge pana ñāṇavippayuttampi

sambhavatīti tassapi diṭṭhijukammabhāvo upapajjatīti alamatippapañcena.

Imesu pana dasasu pattidānānumodanā dāne saṅgahaṃ gacchanti taṃsabhāvattā. Dānampi hi issāmaccherānaṃ paṭipakkhaṃ, etepi. Tasmā samānappaṭipakkhatāya ekalakkhaṇattā te dānamayapuññakiriyavatthumhi saṅgayhanti. Apacāyanaveyyāvaccāsīlamayapuññeva saṅgayhanti cārittasīlabhāvato. Desanāsavanadiṭṭhijukā pana kusaladhammāsevanabhāvato bhāvanāmaye saṅgahaṃ gacchantīti (dī. ni. ṭī. 3.305) ācariya**dhammapālattherena** vuttaṃ. Apare pana ''desento, suṇanto ca desanānusārena ñāṇaṃ pesetvā lakkhaṇāni paṭivijjha paṭivijjha deseti, suṇāti ca, tāni ca desanāsavanāni paṭivedhamevāharantīti desanāsavanābhāvanāmaye saṅgahaṃ gacchantī''ti vadanti. Dhammadānasabhāvato desanā dānamaye saṅgahaṃ gacchatītipi sakkā vattuṃ. Tathā hi vuttaṃ ''sabbadānaṃ dhammadānaṃ jinātī''ti (dha. pa. 354). Tathā diṭṭhijukammaṃ sabbatthāpi sabbesaṃ niyamanalakkhaṇattā. Dānādīsu hi yaṃ kiñci ''atthi dinna''ntyādinayappavattāya sammādiṭṭhiyā visodhitaṃ mahapphalaṃ hoti mahānisaṃsaṃ, evañca katvā **dīghanikāyaṭṭhakathāyaṃ** (dī. ni. aṭṭha. 3.305; dha. sa. aṭṭha. 156-159 puññākiriyavatthādikathā) ''diṭṭhijukammaṃ sabbesaṃ niyamalakkhaṇa''nti vuttaṃ. Evaṃ dānasīlabhāvanāvasena tīsu itaresaṃ saṅgaṇhanato saṅkhepato tividhameva puññakiriyavatthu hotīti daṭṭhabbaṃ, tathā ceva ācariyena heṭṭhā dassitaṃ.

67. **Manokammameva** viññattisamuṭṭhāpakattābhāvena kāyadvārādīsu appavattanato. **Tañca** rūpāvacarakusalaṃ **bhāvanāmayaṃ** dānādivasena appavattanato. **Appanāppattaṃ** pubbabhāgappavattānaṃ kāmāvacarabhāvato. **Jhānaṅgabhedenā**ti paṭipadādibhedato anekavidhattepi aṅgātikkamavasena nibbattajjhānaṅgabhedato pañcavidhaṃ hoti.

68. **Ārammaṇabhedenā**ti kasiṇugghāṭimākāsaṃ, ākāsavisayaṃ mano, tadabhāvo, tadālambaṃ viññāṇanti catubbidhanti imesaṃ catunnaṃ ārammaṇānaṃ bhedena.

69. **Etthā**ti imesu pākaṭṭhānavasena catubbidhesu kammesu. **Uddhaccarahita**nti uddhaccasahagatacetanārahitaṃ ekādasavidhaṃ akusalakammaṃ. Kiṃ panettha kāraṇaṃ adhimokkhavirahena sabbadubbalampi vicikicchāsahagataṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhati, adhimokkhasampayogena tato balavantampi uddhaccasahagataṃ nākaḍḍhatīti? Paṭisandhidānasabhāvābhāvato. Balavaṃ ākaḍḍhati, dubbalaṃ nākaḍḍhatīti hi ayaṃ vicāraṇā paṭisandhidānasabhāvesuyeva. Yassa pana paṭisandhidānasabhāvoyeva natthi, na tassa balavabhāvo paṭisandhiākaḍḍhane kāraṇaṃ.

Kathaṃ panetaṃ viññātabbaṃ uddhaccasahagatassa paṭisandhidānasabhāvo natthīti? Dassanenapahātabbesu anāgatattā. Tividhā hi akusalā dassanena pahātabbā, bhāvanāya pahātabbā, siyā dassanena pahātabbā, siyā bhāvanāya pahātabbāti. Tattha diṭṭhisahagatavicikicchāsahagatacittuppādā dassanena pahātabbā nāma paṭhamaṃ nibbānadassanavasena ''dassana''nti laddhanāmena sotāpattimaggena pahātabbattā. Uddhaccasahagatacittuppādo bhāvanāya pahātabbo nāma aggamaggena pahātabbattā. Uparimaggattayañhi paṭhamamaggena diṭṭhanibbāne bhāvanāvasena pavattanato ''bhāvanā''ti vuccati. Diṭṭhivippayuttadomanassasahagatacittuppādā pana siyā dassanena pahātabbā, siyā bhāvanāya pahātabbā tesaṃ apāyanibbattakāvatthāya paṭhamamaggena, sesabahalābahalāvatthāya uparimaggehi pahīyamānattā. Tattha siyā dassanena pahātabbampi dassanena pahātabbasāmaññena idha ''dassanena pahātabba''nti voharanti.

Yadi ca uddhaccasahagataṃ paṭisandhiṃ dadeyya, tadā akusalapaṭisandhiyā sugatiyaṃ asambhavato apāyesveva dadeyya. Apāyagamanīyañca avassaṃ dassanena pahātabbaṃ siyā. Itarathā apāyagamanīyassa appahīnattā sekkhānaṃ apāyuppatti āpajjati, na ca panetaṃ yuttaṃ ''catūhapāyehi ca vippamutto (khu. pā. 6.11; su. ni. 234), avinipātadhammo''ti (pārā. 21; saṃ. ni. 5.998) ādivacanehi saha virujjhanato. Sati ca panetassa dassanena pahātabbabhāve ''siyā dassanena pahātabbā''ti imassa vibhaṅge vattabbaṃ siyā, na ca panetaṃ vuttanti. Atha siyā ''apāyagāminiyo rāgo doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā''ti evaṃ dassanena pahātabbesu vuttattā uddhaccasahagatacetanāya tattha saṅgaho sakkā vattunti. Taṃ na, tassa ekantato bhāvanāya pahātabbabhāvena vuttattā. Vuttañhetaṃ – ''katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādo''ti (dha. sa. 1406), tasmā dassanena pahātabbesu avacanaṃ imassa paṭisandhidānābhāvaṃ sādheti. Nanu ca **paṭisambhidāvibhaṅge** –

> ''Yasmiṃ samaye akusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti upekkhāsahagataṃ uddhaccasampayuttaṃ rūpārammaṇaṃ vā…pe… dhammārammaṇaṃ vā, yaṃ yaṃ vā panārabbha tasmiṃ samaye phasso hoti…pe… avikkhepo hoti, ime dhammā akusalā. Imesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tesaṃ vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā''ti (vibha. 730-731) –

Evaṃ uddhaccasahagatacittuppādaṃ uddharitvā tassa vipākopi uddhaṭoti kathamassa paṭisandhidānābhāvo sampaṭicchitabboti? Nāyaṃ paṭisandhidānaṃ sandhāya uddhaṭo. Atha kho pavattivipākaṃ sandhāya. **Paṭṭhāne** pana –

> ''Sahajātā dassanena pahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ kammapaccayena paccayo, nānākkhaṇikā dassanena pahātabbā cetanā vipākānaṃ khandhānaṃ, kaṭattā ca rūpānaṃ kammapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 2.8.89) –

Dassanena pahātabbacetanāya eva sahajātanānākkhaṇikakammapaccayabhāvaṃ uddharitvā ''sahajātā bhāvanāya pahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ kammapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 2.8.89) bhāvanāya pahātabbacetanāya sahajātakammapaccayabhāvova uddhaṭo, na pana nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo, na ca nānākkhaṇikakammapaccayaṃ vinā paṭisandhiākaḍḍhanaṃ atthi, tasmā natthi tassa sabbathāpi paṭisandhidānanti. Yaṃ paneke vadanti ''uddhaccacetanā ubhayavipākampi na deti paṭṭhāne nānākkhaṇikakammapaccayabhāvassa anuddhaṭattā''ti, taṃ tesaṃ matimattaṃ **paṭisambhidāvibhaṅge** uddhaccasahagatānampi pavattivipākassa uddhaṭattā, **paṭṭhāne** ca paṭisandhivipākabhāvameva sandhāya nānākkhaṇikakammapaccayabhāvassa anuddhaṭattā. Yadi hi pavattivipākaṃ sandhāya nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo vucceyya, tadā paṭisandhivipākampissa maññeyyunti labbhamānassapi pavattivipākassa vasena nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo na vutto, tasmā na sakkā tassa pavattivipākaṃ nivāretuṃ. Tenāha **''pavattiyaṃ panā''**tyādi. **Ācariyabuddhamittā**dayo pana atthi uddhaccasahagataṃ bhāvanāya pahātabbampi. Atthi na bhāvanāya pahātabbampi, tesu bhāvanāya pahātabbaṃ sekkhasantānappavattaṃ, itaraṃ puthujjanasantānappavattaṃ, phaladānañca puthujjanasantānappavattasseva na itarassāti evaṃ uddhaccasahagataṃ dvidhā vibhajitvā ekassa ubhayavipākadānaṃ, ekassa sabbathāpi vipākābhāvaṃ vaṇṇenti. Yo panettha tesaṃ vinicchayo, yañca tassa nirākaraṇaṃ, yañca sabbathāpi vipākābhāvavādīnaṃ matapaṭikkhepanaṃ idha avuttaṃ, taṃ sabbaṃ **paramatthamañjūsādīsu,** visesato ca abhidhammatthavikāsiniyā nāma **abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāyaṃ** vuttanayena veditabbaṃ.

Sabbatthāpi kāmaloketi sugatiduggativasena sabbasmimpi kāmaloke. **Yathāraha**nti dvārārammaṇānurūpaṃ. Apāyesupi yaṃ nāgasupaṇṇādīnaṃ mahāsampattivisayaṃ vipākaviññāṇaṃ, yañca nirayavāsīnaṃ mahāmoggallānattheradassanādīsu uppajjati vipākaviññāṇaṃ, taṃ kusalakammasseva phalaṃ. Na hi akusalassa iṭṭhavipāko sambhavati. Vuttañhetaṃ ''aṭṭhānametaṃ, bhikkhave, anavakāso, yaṃ akusalassa kammassa iṭṭho kanto vipāko saṃvijjatī''ti (ma. ni. 3.131; a. ni. 1.284-286; vibha. 809), tasmā kusalakammaṃ apāyesupi ahetukavipākāni janeti. Aññabhūmikassa ca kammassa aññabhūmikavipākābhāvato kāmavirāgabhāvanāya kāmataṇhāvisayaviññāṇuppādanāyogato ekantasadisavipākattā ca mahaggatānuttarakusalānaṃ rūpāvacarakammena ahetukavipākuppattiyā abhāvato rūpalokepi yathārahaṃ rūpādivisayāni tāni abhinipphādetīti vuttaṃ ''sabbatthāpi kāmaloke''tyādi.

71. Evaṃ pana vipaccantaṃ kammaṃ soḷasakadvādasakaaṭṭhakavasena tidhā vipaccatīti dassetuṃ **''tatthāpi''**tyādi vuttaṃ. **Tatthāpī**ti evaṃ vipaccamānepi kusalakamme. **Ukkaṭṭha**nti kusalaparivāralābhato, pacchā āsevanappavattiyā vā visiṭṭhaṃ. Yañhi kammaṃ attano pavattikāle purimapacchābhāgappavattehi kusalakammehi parivāritaṃ, pacchā vā āsevanalābhena samudāciṇṇaṃ. Taṃ **ukkaṭṭhaṃ**. Yaṃ pana karaṇakāle akusalakammehi parivāritaṃ, pacchā vā ''dukkaṭametaṃ mayā''ti vippaṭisāruppādanena paribhāvitaṃ, taṃ **omaka**nti daṭṭhabbaṃ.

Paṭisandhinti ekameva paṭisandhiṃ. Na hi ekena kammena anekāsu jātīsu paṭisandhi hoti, pavattivipāko pana jātisatepi jātisahassepi hoti. Yathāha ''tiracchānagate dānaṃ datvā sataguṇā dakkhiṇā pāṭikaṅkhitabbā''ti (ma. ni. 3.379). Yasmā panettha ñāṇaṃ jaccandhādivipattinimittassa mohassa, sabbākusalasseva vā paṭipakkhaṃ, tasmā taṃsampayuttaṃ kammaṃ jaccandhādivipattipaccayaṃ na hotīti tihetukaṃ atidubbalampi samānaṃ duhetukapaṭisandhimeva ākaḍḍhati, nāhetukaṃ. Duhetukañca kammaṃ ñāṇasampayogābhāvato ñāṇaphaluppādane asamatthaṃ, yathā taṃ alobhasampayogābhāvato alobhaphaluppādane asamatthaṃ akusalakammanti taṃ atiukkaṭṭhampi samānaṃ duhetukameva paṭisandhiṃ ākaḍḍhati, na tihetukanti vuttaṃ **''tihetukamomakaṃ duhetukamukkaṭṭhañcā''**tyādi.

Ettha siyā – yathā **paṭisambhidāmagge** ''gatisampattiyā ñāṇasampayutte aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hotī''ti (paṭi. ma. 1.231) kusalassa kammassa javanakkhaṇe tiṇṇaṃ, nikantikkhaṇe dvinnaṃ, paṭisandhikkhaṇe tiṇṇañca hetūnaṃ vasena aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā ñāṇasampayuttūpapatti, tathā ''gatisampattiyā ñāṇavippayutte channaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hotī''ti (paṭi. ma. 1.233) javanakkhaṇe dvinnaṃ, nikantikkhaṇe dvinnaṃ, paṭisandhikkhaṇe dvinnañca hetūnaṃ vasena channaṃ hetūnaṃ paccayā ñāṇavippayuttūpapatti vuttā, evaṃ ''gatisampattiyā ñāṇavippayutte sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hotī''ti tihetukakammena duhetukapaṭisandhiyā avuttattā natthi tihetukassa duhetukapaṭisandhiākaḍḍhananti? Nayidamevaṃ duhetukomakakammena ahetukapaṭisandhiyā viya tihetukomakakammena sāmatthiyānurūpato duhetukapaṭisandhiyāva dātabbattā, kammasarikkhakavipākadassanatthaṃ pana **mahātherena** sāvaseso pāṭho kato. Itarathā ''catunnaṃ hetūnaṃ paccayā''ti vacanābhāvato duhetukakammena ahetukūpapattiyāpiabhāvo āpajjati, tasmā yathā sugatiyaṃ jaccandhabadhirādivipattiyā ahetukūpapattiṃ vajjetvā gatisampattiyā sahetukūpapattidassanatthaṃ duhetukūpapatti eva uddhaṭā, na ahetukūpapatti, evaṃ kammasarikkhakavipākadassanatthaṃ tihetukakammena tihetukūpapatti eva uddhaṭā, na duhetukūpapatti, na pana alabbhanatoti daṭṭhabbaṃ.

74. Evaṃ ekāya cetanāya soḷasa vipākāni ettheva dvādasakamaggo ahetukaṭṭhakampīti pavattassa **tipiṭakacūḷanāgatthera**vādassa vasena vipākappavattiṃ dassetvā idāni ekāya cetanāya dvādasa vipākāni ettheva dasakamaggo ahetukaṭṭhakampīti āgatassa **moravāpīvāsīmahādhammarakkhitatthera**vādassapi vasena dassetuṃ **asaṅkhāraṃ sasaṅkhāravipākānī''**tyādi vuttaṃ. Yathā mukhe calite ādāsatale mukhanimittaṃ calati, evaṃ asaṅkhārakusalassa asaṅkhāravipākova hoti, na sasaṅkhāroti evaṃ āgamanatova saṅkhārabhedoti ayametthādhippāyo. Yasmā pana vipākassa saṅkhārabhedo paccayavasena icchito, na kammavasena, tasmā esa kecivādo kato.

Tesanti tesaṃ evaṃvādīnaṃ. **Yathākkama**nti tihetukukkaṭṭhādīnaṃ anukkamena. **Dvādasa vipākānī**ti tihetukukkaṭṭhaasaṅkhārikasasaṅkhārikakammassa vasena yathākkamaṃ sasaṅkhārikacatukkavajjitāni, asaṅkhārikacatukkavajjitāni ca **dvādasa vipākāni,** tathā tihetukomakassa, duhetukukkaṭṭhassa ca kammassa vasena duhetukasasaṅkhāradvayavajjitāni, duhetukāsaṅkhāradvayavajjitāni ca **dasa vipākāni,** duhetukomakassa vasena duhetukadvayavajjitāni ca **aṭṭha vipākāni** yathāvuttassa ''tihetukamukkaṭṭha''ntyādinā vuttanayassa **anusārena** anussaraṇena **yathāsambhavaṃ** tassa tassa sambhavānurūpato uddise.

75. Parito attaṃ khaṇḍitaṃ viya appānubhāvanti **parittaṃ**. Pakaṭṭhabhāvaṃ nītanti **paṇītaṃ,** ubhinnaṃ majjhe bhavaṃ **majjhimaṃ**. Tattha ''paṭiladdhamattaṃ anāsevitaṃ paritta''nti avisesatova **aṭṭhakathāyaṃ** vuttaṃ, tathā ''nātisubhāvitaṃ aparipuṇṇavasībhāvaṃ majjhimaṃ. Ativiya subhāvitaṃ pana sabbaso paripuṇṇavasībhāvaṃ paṇīta''nti. **Ācariyena** panettha parittampi īsakaṃ laddhāsevanamevādhippetanti dissati. Tathā hānena **nāmarūpaparicchede** –

> ''Samānāsevane laddhe, vijjamāne mahabbale;
> Aladdhā tādisaṃ hetuṃ, abhiññā na vipaccatī''ti. (nāma. pari. 474);

Samānabhūmikatova āsevanalābhena balavabhāvato mahaggatadhammānaṃ vipākadānaṃ vatvā tadabhāvato abhiññāya avipaccanaṃ vuttaṃ. Hīnehi chandacittavīriyavīmaṃsāhi nibbattitaṃ vā **parittaṃ**. Majjhimehi chandādīhi **majjhimaṃ**. Paṇītehi **paṇīta**nti alamatippapañcena.

84. **Pañcamajjhānaṃ bhāvetvā**ti abhiññābhāvaṃ asampattaṃ pañcamajjhānaṃ tividhampi bhāvetvā. Abhiññābhāvappattassa pana avipākabhāvo ''aladdhā tādisa''ntyādinā (nāma. pari. 474) **ācariyena** sādhito. **Mūlaṭīkākārā**dayo pana aññathāpi taṃ sādhenti. Taṃ pana saṅkhepato, tattha tattha vitthārato ca **abhidhammatthavikāsiniyaṃ** vuttanayena daṭṭhabbaṃ. **Saññāvirāgaṃ bhāvetvā**ti ''saññā rogo, saññā gaṇḍo''tyādinā, ''dhī cittaṃ dhibbataṃ citta''ntyādinā vā nayena arūpappavattiyā ādīnavadassanena tadabhāve ca paṇītabhāvasanniṭṭhānena vāyokasiṇe kesañci matena paricchinnākāsakasiṇe vā bhāvanābalena tena paṭilabhitabbabhāve arūpassa anibbattisabhāvāpādanavasena arūpavirāgabhāvanaṃ bhāvetvā aññasattesu uppajjanti kammakiriyavādino titthiyā evātyadhippāyo. Te pana yena iriyāpathena idha maranti. Teneva tattha nibbattantīti daṭṭhabbaṃ.

86. **Anāgāmino pana suddhāvāsesu uppajjantī**ti anāgāminoyeva ariyā puthujjanādikāle, pacchāpi vā pañcamajjhānaṃ tividhampi bhāvetvā saddhādiindriyavemattatānukkamena pañcasu suddhāvāsesu uppajjanti.

87. Yathākkamaṃ bhāvetvā yathākkamaṃ āruppesu uppajjantīti yojanā **yathākkama**nti ca paṭhamāruppādianukkamena. Sabbampi cetaṃ tassa tasseva jhānassa āveṇikabhūmivasena vuttaṃ. Nikantiyā pana sati puthujjanādayo yathāladdhajjhānassa bhūmibhūtesu suddhāvāsavajjitesu yattha katthaci nibbattanti, tathā kāmabhavepi kāmāvacarakammabalena. 'Ijjhati, bhikkhave, sīlavato cetopaṇidhi visuddhattā'ti (a. ni. 8.35) hi vuttaṃ. Anāgāmino pana kāmarāgassa sabbaso pahīnattā kāmabhavesu nikantiṃ na uppādentīti kāmalokavajjite yathāladdhajjhānabhūmibhūte yattha katthaci nibbattanti. Suddhāvāsesu hi anāgāminoyeva nibbattantīti niyamo atthi. Te pana aññattha na nibbattantīti niyamo natthi. Evañca katvā vuttaṃ **ācariyena** –

> ''Suddhāvāsesvanāgāmi-puggalāvopapajjare;
> Kāmadhātumhi jāyanti, anāgāmivivajjitā''ti. (parama. vi. 205);

Sukkhavipassakāpi panete maraṇakāle ekanteneva samāpattiṃ nibbattenti samādhimhi paripūrakārībhāvatoti daṭṭhabbaṃ. ''Itthiyopi pana ariyā vā anariyā vā aṭṭhasamāpattilābhiniyo brahmapārisajjesuyeva nibbattantī''ti **aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 809; a. ni. aṭṭha. 1.1.279 ādayo; ma. ni. aṭṭha. 3.130) vuttaṃ. Apicettha vehapphalaakaniṭṭhacatutthāruppabhavānaṃ seṭṭhabhavabhāvato tattha nibbattā ariyā aññattha nuppajjanti, tathā avasesesu uparūpari brahmalokesu nibbattā heṭṭhimaheṭṭhimesu. Vuttañhetaṃ **ācariyena** –

> ''Vehapphale akaniṭṭhe, bhavagge ca patiṭṭhitā;
> Na punāññattha jāyanti, sabbe ariyapuggalā;
> Brahmalokagatā heṭṭhā, ariyā nopapajjare''ti. (nāma. pari. 452-453);

Kammacatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cutipaṭisandhikkamavaṇṇanā

89. **''Āyukkhayenā''**tyādīsu satipi kammānubhāve taṃtaṃgatīsu yathāparicchinnassa āyuno parikkhayena maraṇaṃ **āyukkhayamaraṇaṃ**. Satipi tattha tattha paricchinnāyusese gatikālādipaccayasāmaggiyañca taṃtaṃbhavasādhakassa kammuno pariniṭṭhitavipākattā maraṇaṃ **kammakkhayamaraṇaṃ**. Āyukammānaṃ samakameva parikkhīṇattā maraṇaṃ **ubhayakkhayamaraṇaṃ**. Satipi tasmiṃ duvime purimabhavasiddhassa

kassaci upacchedakakammuno balena satthaharaṇādīhi upakkamehi upacchijjamānasantānānaṃ, guṇamahantesu vā katena kenaci upakkamena āyūhitaupacchedakakammunā paṭibāhitasāmatthiyassa kammassa taṃtaṃattabhāvappavattane asamatthabhāvato dusimārakalāburājādīnaṃ viya taṅkhaṇeyeva ṭhānācāvanavasena pavattamaraṇaṃ **upacchedakamaraṇaṃ** nāma. Idaṃ pana nerayikānaṃ uttarakuruvāsīnaṃ kesañci devānañca na hoti. Tenāhu –

‘‘Upakkamena vā kesañcupacchedakakammunā’’ti. (sa. sa. 62);

Maraṇassa uppatti pavatti **maraṇuppatti**.

90. **Maraṇakāle**ti maraṇāsannakāle. **Yathāraha**nti taṃtaṃgatīsu uppajjanakasattānurūpaṃ, katthaci pana anuppajjamānassa khīṇāsavassa yathopaṭṭhitaṃ nāmarūpadhammādikameva cutipariyosānānaṃ gocarabhāvaṃ gacchati, na kammakammanimittādayo. **Upaladdhapubba**nti cetiyadassanādivasena pubbe **upaladdhaṃ. Upakaraṇabhūta**nti pupphādivasena upakaraṇabhūtaṃ. **Upalabhitabba**nti anubhavitabbaṃ. **Upabhogabhūta**nti accharāvimānakapparukkhanirayaggiādikaṃ upabhuñjitabbaṃ. Accharāvimānakapparukkhamātukucchiādigataṃ hi rūpāyatanaṃ sugatinimittaṃ. Nirayagginirayapālādigataṃ duggatinimittaṃ. Gatiyā nimittaṃ **gatinimittaṃ**.

Kammabalenāti paṭisandhinibbattakassa kusalākusalakammassa ānubhāvena. **Channaṃ dvārāna**nti vakkhamānanayena yathāsambhavaṃ channaṃ upapattidvārānaṃ, yadi kusalakammaṃ vipaccati, tadā parisuddhaṃ kusalacittaṃ pavattati, atha akusalakammaṃ, tadā upakkiliṭṭhaṃ akusalacittanti āha **‘‘vipaccamānaka…pe… kiliṭṭhaṃ vā’’**ti. Tenāha bhagavā ‘‘nimittassādagadhitaṃ vā, bhikkhave, viññāṇaṃ tiṭṭhamānaṃ tiṭṭhati, anubyañjanassādagadhitaṃ vā, tasmiṃ ce samaye kālaṃ karoti, ṭhānametaṃ vijjati, yaṃ dvinnaṃ gatīnaṃ aññataraṃ gatiṃ upapajjeyya nirayaṃ vā tiracchānayoniṃ vā’’ti (saṃ. ni. 4.235). **Tatthoṇataṃ vā**ti tasmiṃ upapajjitabbabhave oṇataṃ viya, tatthoṇataṃ evāti vā padacchedo. **‘‘Bāhullenā’’**ti ettha adhippāyo ‘‘yebhuyyena bhavantare’’ti ettha vuttanayena daṭṭhabbo. Atha vā ‘‘yathāraha’’nti iminā va so sakkā saṅgahetunti **‘‘bāhullenā’’**ti iminā sahasā occhijjamānajīvitānaṃ saṇikaṃ marantānaṃ viya na abhikkhaṇamevāti dīpitanti viññāyati. **Abhinavakaraṇavasenā**ti taṅkhaṇe kariyamānaṃ viya attānaṃ abhinavakaraṇavasena.

91. **Paccāsannamaraṇassā**ti ekavīthippamāṇāyukavasena, tato vā kiñci adhikāyukavasena samāsannamaraṇassa. **Vīthicittāvasāne**ti tadārammaṇapariyosānānaṃ, javanapariyosānānaṃ vā vīthicittānaṃ avasāne. Tattha ‘‘kāmabhavato cavitvā tattheva uppajjamānānaṃ tadārammaṇapariyosānāni, sesānaṃ javanapariyosānānī’’ti **dhammānusāraṇiyaṃ** vuttaṃ. **Bhavaṅgakkhayevā**ti yadi ekajavanavīthito adhikatarāyuseso siyā, tadā bhavaṅgāvasāne vā uppajjitvā nirujjhati. Atha ekacittakkhaṇāyuseso siyā, tadā vīthicittāvasāne, tañca atītakammādivisayameva. **‘‘Tassānantaramevā’’**ti iminā antarābhavavādimataṃ paṭikkhipati.

Yathārahanti kammakaraṇakālassa, vipākadānakālassa ca anurūpavasena. Atha vā vipaccamānakakammānurūpaṃ anusayavasena, javanasahajātavasena vā pavattianurūpatotyattho. Nanu ca ‘‘avijjānusayaparikkhittenā’’tyādi vuttaṃ. Javanasahajātānañca kathaṃ anusayabhāvoti? Nāyaṃ doso anusayasadisatāya tāsampi anusayavohārabhāvato. Itarathā akusalakammasahajātānaṃ bhavataṇhāsahajātānaṃ vā cutiāsannajavanasahajātānañca saṅgaho na siyā. Avijjāva appahīnaṭṭhena anusayanato pavattanato anusayo, tena parikkhittena parivāritena. Taṇhānusayova mūlaṃ padhānaṃ sahakārīkāraṇabhūtaṃ imassāti **taṇhānusayamūlako. Saṅkhārenā**ti kusalākusalakammena kammasahajātaphassādidhammasamudāyena cutiāsannajavanasahajātena vā, tena janiyamānaṃ. Avijjāya hi paṭicchannādīnavavisaye taṇhā nāmeti, khipanakasaṅkhārasammatā yathāvuttasaṅkhārā khipanti, yathāhu –

‘‘Avijjātaṇhāsaṅkhāra-sahajehi apāyinaṃ;
Visayādīnavacchādinamanakkhipakehi tu.

‘‘Appahīnehi sesānaṃ, chādanaṃ namanampi ca;
Khipakā pana saṅkhārā, kusalāva bhavantihā’’ti. (sa. sa. 164-165);

Sampayuttehi pariggayhamānanti attanā sampayuttehi phassādīhi dhammehi sampayuttapaccayādinā parivāretvā gayhamānaṃ, **sahajātānamadhiṭṭhānabhāvena pubbaṅgamabhūta**nti attanā sahajātānaṃ patiṭṭhānabhāvena padhānabhūtaṃ. ‘‘Manopubbaṅgamā dhammā’’ti (dha. pa. 1-2) hi vuttaṃ. **Bhavantarapaṭisandhānavasenā**ti purimabhavantarassa, pacchimabhavantarassa ca aññamaññaṃ ekābaddhaṃ viya paṭisandahanavasena uppajjamānameva patiṭṭhāti, na ito gantvātyadhippāyo. Na hi purimabhavapariyāpanno koci dhammo bhavantaraṃ saṅkamati, nāpi purimabhavapariyāpannahetūhi vinā uppajjati paṭighosapadīpamuddā viyāti alamatippapañcena.

92. Mandaṃ hutvā pavattāni **mandappavattāni**. Paccuppannārammaṇesu āpāthagatesu manodvāre gatinimittavasena, pañcadvāre kammanimittavasenātyadhippāyo. **Paṭisandhibhavaṅgānampi paccuppannārammaṇatā labbhatī**ti manodvāre tāva paṭisandhiyā catunnaṃ bhavaṅgānañca, pañcadvāre pana paṭisandhiyāva paccuppannārammaṇabhāvo labbhati. Tathā hi kassaci manodvāre āpāthamāgataṃ paccuppannaṃ gatinimittaṃ ārabbha uppannāya tadārammaṇapariyosānāya cittavīthiyā anantaraṃ cuticitte uppanne tadanantaraṃ pañcacittakkhaṇāyuke ārammaṇe pavattāya paṭisandhiyā catunnaṃ bhavaṅgānaṃ, pañcadvāre ca ñātakādīhi upaṭṭhāpitesu deyyadhammesu vaṇṇādike ārabbha yathārahaṃ pavattāya cittavīthiyā cuticittassa ca anantaraṃ ekacittakkhaṇāyuke ārammaṇe pavattāya paṭisandhiyā paccuppannārammaṇe pavatti upalabbhatīti ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **visuddhimagge**(visuddhi. 2.620 ādayo) **vibhaṅgaṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 227) vā saṅkhārapaccayāviññāṇapadavaṇṇanāyaṃ vuttanayena daṭṭhabbo. **Chadvāraggahita**nti kammanimittaṃ chadvāraggahitaṃ, gatinimittaṃ chaṭṭhadvāraggahitanti yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. Apare pana avisesato vaṇṇenti. **Saccasaṅkhepe**pi tenevādhippāyena idaṃ vuttaṃ –

‘‘Pañcadvāre siyā sandhi, vinā kammaṃ dvigocare’’ti; (Sa. sa. 173);

Aṭṭhakathāyaṃ (visuddhi. 2.624-625; vibha. aṭṭha. 227) pana ‘‘gatinimittaṃ manodvāre āpāthamāgacchatī’’ti vuttattā, tadārammaṇāya ca pañcadvārikapaṭisandhiyā adassitattā, **mūlaṭīkā**dīsu ca ‘‘kammabalena upaṭṭhāpitaṃ vaṇṇāyatanaṃ supinaṃ passantassa viya dibbacakkhussa viya ca manodvāreyeva gocarabhāvaṃ gacchatī’’ti (visuddhi. mahā. 2.623) niyametvā vuttattā tesaṃ vacanaṃ na sampaṭicchanti ācariyā. ‘‘Paccuppannañcā’’ti ettha gatinimittaṃ tāva paccuppannārammaṇaṃ yujjati, kammanimittaṃ pana paṭisandhijanakakammasseva nimittabhūtaṃ adhippetanti kathaṃ tassa cutiāsannajavanehi gahitassa paccuppannabhāvo sambhavati. Na hi tadeva ārammaṇupaṭṭhāpakaṃ, tadeva paṭisandhijanakaṃ bhaveyya upacitabhāvābhāvato anassāditattā ca. ‘‘Katattā upacitattā’’ti (dha. sa. 431) hi vacanato punappunaṃ laddhāsevanameva kammaṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhati. **Paṭisambhidāmagge** (paṭi. ma. 1.232) ca nikantikkhaṇe dvinnaṃ hetūnaṃ paccayāpi sahetukapaṭisandhiyā vuttattākatūpacitampi kammaṃ taṇhāya assāditameva vipākaṃ abhinipphādeti, tadā ca paṭisandhiyā samānavīthiyaṃ viya pavattamānāni cutiāsannajavanāni kathaṃ punappunaṃ laddhāsevanāni siyuṃ, kathañca tāni tadā kaṇhāya parāmaṭṭhāni. Apica paccuppannaṃ kammanimittaṃ cutiāsannappavattānaṃ pañcadvārikajavanānaṃ ārammaṇaṃ hoti. ‘‘Pañcadvārikakammañca paṭisandhinimittakaṃ na hoti paridubbalabhāvato’’ti **aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.620; vibha. aṭṭha. 227) vuttanti saccametaṃ. Ñātakādīhi upaṭṭhāpitesu pana pupphādīsu sannihitesveva maraṇasambhavato tattha vaṇṇādikaṃ ārabbha cutiāsannavīthito purimabhāgappavattānaṃ paṭisandhijananasamatthānaṃ manodvārikajavanānaṃ ārammaṇabhūtena saha samānattā tadekasantatipatitaṃ cutiāsannajavanaggahitampi paccuppannaṃ vaṇṇādikaṃ kammanimittabhāvena vuttaṃ. Evañca katvā vuttaṃ **ānandācariyena** ‘‘pañcadvāre ca āpāthamāgacchantaṃ paccuppannaṃ kammanimittaṃ āsannakatakammārammaṇasantatiyaṃ uppannaṃ, taṃsadisañca daṭṭhabba’’nti (vibha. mūlaṭī. 227; visuddhi. mahā. 2.623).

94. **Yathārahan**ti dutiyacatutthapaṭhamatatiyānaṃ paṭisandhīnaṃ anurūpato.

98. Āruppacutiyā paraṃ heṭṭhimāruppavajjitā āruppapaṭisandhiyo honti uparūpariarūpīnaṃ heṭṭhimaheṭṭhimakammassa anāyūhanato, upacārajjhānassa pana balavabhāvato tassa vipākabhūtā kāmatihetukā paṭisandhiyo honti. Rūpāvacaracutiyā paraṃ ahetukarahitā upacārajjhānānubhāveneva duhetukatihetukapaṭisandhiyo siyuṃ, kāmatihetumhā cutito paraṃ sabbā eva kāmarūpārūpabhavapariyāpannā yathārahaṃ ahetukādipaṭisandhiyo siyuṃ. Itaro duhetukāhetukacutito paraṃ kāmesveva bhavesu tihetukādipaṭisandhiyo siyuṃ.

Cutipaṭisandhikkamavaṇṇanā niṭṭhitā.

99. Paṭisandhiyā nirodhassa anantarato **paṭisandhinirodhānantarato. Tadeva citta**nti taṃsadisatāya tabbohārappavattattā tadeva cittaṃ yathā ''tāniyeva osadhānī''ti. **Asati vīthicittuppāde**ti antarantarā vīthicittānaṃ uppāde asati, cuticittaṃ hutvā nirujjhati tadeva cittanti sambandho.

101. **Parivattantā pavattanti** yāva vaṭṭamūlasamucchedātyadhippāyo.

102. Yathā **iha** bhavepaṭisandhi ceva bhavaṅgañca vīthiyo ca cuti ca, tathā puna bhavantare paṭisandhibhavaṅganti evamādikā ayaṃ cittasantati parivattatīti yojanā. Keci pana imasmiṃ paricchede vīthimuttasaṅgahasseva dassitattā paṭisandhibhavaṅgacutīnameva idha gahaṇaṃ yuttantyādhippāyena ''paṭisandhibhavaṅgavīthiyo''ti imassa paṭisandhibhavaṅgappavāhāti atthaṃ vadanti, taṃ tesaṃ matimattaṃ pavattisaṅgahadassanāvasāne tattha saṅgahitānaṃ sabbesameva nigamanassa adhippetattā. Evañhi sati ''paṭisaṅkhāya panetamaddhuva''nti ettha sabbesameva eta-saddena parāmasanaṃ suṭṭhu upapannaṃ hoti. **Etaṃ** yathāvuttaṃ vaṭṭapavattaṃ **addhuvaṃ** aniccaṃ palokadhammaṃ **paṭisaṅkhāya** paccavekkhitvā **budhā** paṇḍitā **cirāya** cirakālaṃ subbatā hutvā **accutaṃ** dhuvaṃ acavanadhammaṃ **padaṃ** nibbānaṃ **adhigantvā** maggaphalañāṇena sacchikatvā tatoyeva suṭṭhu samucchinnasinehabandhanā **samaṃ** nirupadhisesanibbānadhātuṃ **essanti** pāpuṇissanti.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Vīthimuttaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Rūpaparicchedavaṇṇanā

1. Evaṃ tāva cittacetasikavasena duvidhaṃ abhidhammatthaṃ dassetvā idāni rūpaṃ, tadanantarañca nibbānaṃ dassetumārabhanto āha **''ettāvatā''**tyādi. **Sappabhedappavattikā** uddesaniddesapaṭiniddesavasena tīhi paricchedehi vuttappabhedavanto, pavattipaṭisandhivasena dvīhi paricchedehi vuttappavattivanto ca **cittacetasikā dhammā ettāvatā** pañcahi paricchedehi vibhattā **hi** yasmā, idāni yathānuppattaṃ rūpaṃ pavuccatīti yojanā.

2. Idāni yathāpaṭiññātarūpavibhāgatthaṃ mātikaṃ ṭhapetuṃ **''samuddesā''**tyādi vuttaṃ. Saṅkhepato uddisanaṃ **samuddeso**. Ekavidhādivasena vibhajanaṃ **vibhāgo,** samuṭṭhāti etasmā phalanti **samuṭṭhānaṃ,** kammādayo rūpajanakapaccayā. Cakkhudasakādayo **kalāpā. Pavattikkamato ce**ti bhavakālasattabhedena rūpānaṃ uppattikkamato.

Rūpasamuddesavaṇṇanā

3. Upādinnānupādinnasantānesu sasambhāradhātuvasena mahantā hutvā bhūtā pātubhūtāti **mahābhūtā** (dha. sa. aṭṭha. 584). Athavā anekavidhaabbhutavisesadassanena, anekābhūtadassanena vā mahantāni abbhutāni, abhūtāni vā etesūti mahābhūtā, māyākārādayo. Tehi samānā sayaṃ anīlādisabhāvāneva nīlādiupādāyarūpadassanāditoti **mahābhūtā**. Manāpavaṇṇasaṇṭhānādīhi vā sattānaṃ vañcikā yakkhiniādayo viya manāpaitthipurisarūpadassanādinā sattānaṃ vañcakattā mahantāni abhūtāni etesūti **mahābhūtā**. Vuttampi hetaṃ –

''Mahantā pātubhūtāti, mahābhūtasamāti vā;
Vañcakattā abhūtena, 'mahābhūtā'ti sammatā''ti. (abhidha. 626);

Atha vā mahantapātubhāvato mahantāni bhavanti etesu upādārūpāni, bhūtāni cāti **mahābhūtāni**. Mahābhūte upādāya pavattaṃ rūpaṃ **upādāyarūpaṃ**. Yadi evaṃ ''ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca tato mahābhūtā''tyādivacanato (paṭṭhā. 1.1.53) ekekamahābhūtā sesamahābhūtānaṃ nissayā hontīti tesampi upādāyarūpatāpasaṅgoti? Nayidamevaṃ upādāyeva pavattarūpānaṃ taṃsamaññāsiddhito. Yañhi mahābhūte upādiyati, sayañca aññehi upādīyati. Na taṃ upādāyarūpaṃ. Yaṃ pana upādīyateva, na kenaci upādīyati, tadeva upādāyarūpanti natthi bhūtānaṃ tabbohārappasaṅgo. Apica catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyarūpanti upādāyarūpalakkhaṇanti natthi tayo upādāya pavattānaṃ upādāyarūpatāti.

4. Pathanaṭṭhena pathavī, tarupabbatādīnaṃ pakatipathavī viya sahajātarūpānaṃ patiṭṭhānabhāvena pakkhāyati, upaṭṭhātīti vuttaṃ hoti, pathavī eva dhātu salakkhaṇadhāraṇādito nissattanijjīvaṭṭhena sarīraselāvayavadhātusadisattā cāti **pathavīdhātu**. Āpeti sahajātarūpāni pattharati, āpāyati vā brūheti vaḍḍhetīti **āpo**. Tejeti paripāceti, niseti vā tikkhabhāvena sesabhūtattayaṃ usmāpetīti **tejo**. Vāyati desantaruppattihetubhāvena bhūtasaṅghātaṃ pāpetīti **vāyo**. Catassopi panetā yathākkamaṃ kathinattadavattauṇhattavitthambhanattalakkhaṇāti daṭṭhabbaṃ.

5. Cakkhādīnaṃ vacanattho heṭṭhā kathitova. **Pasādarūpaṃ nāma** catunnaṃ mahābhūtānaṃ pasannabhāvahetukattā. Taṃ pana yathākkamaṃ daṭṭhukāmatāsotukāmatāghāyitukāmatāsāyitukāmatāphusitukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇaṃ. Tattha cakkhu tāva majjhe kaṇhamaṇḍalassa ūkāsirappamāṇe abhimukhe ṭhitānaṃ sarīrasaṇṭhānuppattipadese telamiva picupaṭalāni sattakkhipaṭalāni byāpetvā dhāraṇanahāpanamaṇḍanabījanakiccāhi catūhi dhātīhi viya khattiyakumāro sandhāraṇabandhanaparipācanasamudīraṇakiccāhi catūhi dhātūhi katūpakāraṃ utucittāhārehi upatthambhiyamānaṃ āyunā paripāliyamānaṃ vaṇṇādīhi parivāritaṃ yathāyogaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ vatthudvārabhāvaṃ sadhentaṃ pavattati, itaraṃ ''sasambhāracakkhū''ti vuccati. Evaṃ sotādayopi yathākkamaṃ sotabilabbhantare aṅgulivedhanākāraṃ upacitatanutambalomaṃ, nāsikabbhantare ajapadasaṇṭhānaṃ, jivhāmajjhe uppaladalaggasaṇṭhānaṃ padesaṃ abhibyāpetvā pavattanti, itaraṃ pana ṭhapetvā kammajatejassa patiṭṭhānaṭṭhānaṃ kesaggalomagganakhaggasukkhacammāni ca avasesaṃ sakalasarīraṃ pharitvā pavattati. Evaṃ santepi itarehi tassa saṅkaro na hoti bhinnanissayalakkhaṇattā. Ekanissayānipi hi rūparasādīni lakkhaṇabhedato asaṃkiṇṇāti kiṃ pana bhinnanissayā pasādā.

6. Āpodhātuyā sukhumabhāvena phusituṃ asakkuṇeyyattā vuttaṃ **''āpodhātu vivajjitaṃ bhūtattayasaṅkhāta''**nti. Kiñcāpi hi sītatā phusitvā gayhati, sā pana tejoyeva. Mande hi uṇhatte sītabuddhi sītatāsaṅkhātassa kassaci guṇassa abhāvato. Tayidaṃ sītabuddhiyā anavaṭṭhitabhāvato viññāyati pārāpāre viya. Tathā hi ghammakāle ātape ṭhatvā chāyaṃ paviṭṭhānaṃ sītabuddhi hoti, tattheva cirakālaṃ ṭhitānaṃ uṇhabuddhi. Yadi ca āpodhātu sītatā siyā, uṇhabhāvena saha ekasmiṃ kalāpe upalabbheyya, na cevaṃ upalabbhati, tasmā viññāyati ''na āpodhātu sītatā''ti. Ye pana ''davatā āpodhātu, sā ca phusitvā gayhatī''ti vadanti, te vattabbā ''davatā nāma phusitvā gayhatīti idaṃ āyasmantānaṃ abhimānamattaṃ saṇṭhāne viyā''ti. Vuttañhetaṃ porāṇehi –

''Davatāsahavuttīni, tīṇi bhūtāni samphusaṃ;

Davataṃ samphusāmīti, lokoyamabhimaññati.

‘‘Bhūte phusitvā saṇṭhānaṃ, manasā gaṇhato yathā;
Paccakkhato phusāmīti, viññeyyā davatā tathā’’ti.

Gocararūpaṃ nāma pañcaviññāṇavisayabhāvato. Gāvo indriyāni caranti etthāti gocaranti hi ārammaṇassetaṃ nāmaṃ. Taṃ panetaṃ pañcavidhampi yathākkamaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ gocarabhāvalakkhaṇaṃ, cakkhādipaṭihananalakkhaṇaṃ vā.

7. Itthiyā bhāvo **itthattaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 632). Purisassa bhāvo **purisattaṃ**. Tattha itthiliṅganimittakuttākappahetubhāvalakkhaṇaṃ itthattaṃ, purisaliṅgādihetubhāvalakkhaṇaṃ purisattaṃ. Tattha itthīnaṃ aṅgajātaṃ **itthiliṅgaṃ**. Sarādhippāyā **itthinimittaṃ** ‘‘itthī’’ti sañjānanassa paccayabhāvato. Avisadaṭhānagamananisajjādi **itthikuttaṃ**. Itthisaṇṭhānaṃ **itthākappo**. Purisaliṅgādīnipi vuttanayena daṭṭhabbāni. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana aññathā itthiliṅgādīni vaṇṇitāni. Taṃ pana evaṃ saṅgahetvā vadanti –

‘‘Liṅgaṃ hatthādisaṇṭhānaṃ, nimittaṃ mihitādikaṃ;
Kuttaṃ suppādinā kīḷā, ākappo gamanādika’’nti.

Bhāvarūpaṃ nāma bhavati etena itthādiabhidhānaṃ, buddhi cāti katvā. Taṃ panetaṃ kāyindriyaṃ viya sakalasarīraṃ pharitvā tiṭṭhati.

8. Hadayameva manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ nissayattā vatthu cāti **hadayavatthu**. Tathā hi taṃ dhātudvayanissayabhāvalakkhaṇaṃ, tañca hadayakosabbhantare aḍḍhapasatamattaṃ lohitaṃ nissāya pavattati. **Rūpakaṇḍe** avuttassapi panetassa āgamato, yuttito ca atthibhāvo daṭṭhabbo. Tattha, taṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca vattanti ‘‘yaṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manoviññāṇadhātuyā ca taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ nissayapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.8) evamāgataṃ paṭṭhānavacanaṃ āgamo. Yutti panevaṃ daṭṭhabbā –

‘‘Nipphannabhūtikādhārā, dve dhātū kāmarūpinaṃ;
Rūpānubandhavuttittā, cakkhuviññāṇādayo viya.

‘‘Cakkhādinissitānetā, tassaññādhārabhāvato;
Nāpi rūpādike tesaṃ, bahiddhāpi pavattito.

‘‘Na cāpi jīvitaṃ tassa, kiccantaraniyuttito;
Na ca bhāvadvayaṃ tasmiṃ, asantepi pavattito.

‘‘Tasmā tadaññaṃ vatthu taṃ, bhūtikanti vijāniyaṃ;
Vatthālambadukānantu, desanābhedato idaṃ;
Dhammasaṅgaṇipāṭhasmiṃ, na akkhātaṃ mahesinā’’ti.

9. Jīvanti tenāti jīvitaṃ, tadeva kammajarūpaparipālane ādhipaccayogato indriyanti **jīvitindriyaṃ**. Tathā hetaṃ kammajarūpaparipālanalakkhaṇaṃ. Yathāsakaṃ khaṇamattaṭṭhāyīnampi hi sahajātānaṃ pavattihetubhāveneva anupālakaṃ. Na hi tesaṃ kammaṃyeva ṭhitikāraṇaṃ hoti āhārajādīnaṃ āhārādi viya kammassa taṅkhaṇābhāvato. Idaṃ pana saha pācanagginā anavasesaupādinnakāyaṃ byāpetvā pavattati.

10. Kabaḷaṃ katvā ajjhoharīyatīti **kabaḷīkāro āhāro,** idañca savatthukaṃ katvā āhāraṃ dassetuṃ vuttaṃ. Sendriyakāyopatthambhanahetubhūtā pana aṅgamaṅgānusārī rasaharasaṅkhātā ajjhoharitabbāhārasinehabhūtā ojā idha āhārarūpaṃ nāma. Tathā hetaṃ sendriyakāyopatthambhanahetubhāvalakkhaṇaṃ, ojaṭṭhamakarūpāharaṇalakkhaṇaṃ vā.

11. Kakkhaḷattādinā attano attano sabhāvena upalabbhanato **sabhāvarūpaṃ nāma**. Uppādādīhi, aniccatādīhi vā lakkhaṇehi sahitanti **salakkhaṇaṃ**. Paricchedādibhāvaṃ vinā attano sabhāveneva kammādīhi paccayehi nipphannattā **nippharūpaṃ nāma**. Ruppanasabhāvo rūpaṃ, tena yuttampi rūpaṃ, yathā ‘‘arisaso, nīluppala’’nti, svāyaṃ rūpa-saddo ruḷhiyā ataṃsabhāvepi pavattatīti aparena rūpa-saddena visesetvā **‘‘rūparūpa’’**nti vuttaṃ yathā ‘‘dukkhadukkha’’nti. Paricchedādibhāvaṃ atikkamitvā sabhāveneva upalabbhanato lakkhaṇattayāropanena sammasituṃ arahattā **sammasanarūpaṃ**.

12. Na kassatīti akāso. Akāsoyeva ākāso, nijjīvaṭṭhena dhātu cāti **ākāsadhātu**. Cakkhudasakādiekekakalāpagatarūpānaṃ kalāpantarehi asaṃkiṇṇabhāvāpādanavasena paricchedakaṃ, tehi vā paricchijjamānaṃ, tesaṃ paricchedamattaṃ vā rūpaṃ **paricchedarūpaṃ**. Tañhi taṃ taṃ rūpakalāpaṃ paricchindantaṃ viya hoti. Vijjamānepi ca kalāpantarabhūtehi kalāpantarabhūtānaṃ samphuṭṭhabhāve taṃtaṃrūpavivittatā rūpapariyanto ākāso. Yesañca so paricchedo, tehi sayaṃ asamphuṭṭhoyeva. Aññathā paricchinnatā na siyā tesaṃ rūpānaṃ byāpībhāvāpattito. Abyāpitā hi asamphuṭṭhatā. Tenāha bhagavā ‘‘asamphuṭṭhaṃ catūhi mahābhūtehī’’ti (dha. sa. 637).

13. Calamānakāyena adhippāyaṃ viññāpeti, sayañca tena viññāyatīti **kāyaviññatti**. Saviññāṇakasaddasaṅkhātavācāya adhippāyaṃ viññāpeti, sayañca tāya viññāyatīti **vacīviññatti**. Tattha abhikkamādijanakacittasamuṭṭhānavāyodhātuyā sahajātarūpasanthambhanasandhāraṇacalitesu sahakārīkāraṇabhūto phandamānakāyaphandanataṃhetukavāyodhātuvinimutto mahantaṃ pāsāṇaṃ ukkhipantassa sabbathāmena gahaṇakāle ussāhanavikāro viya rūpakāyassa pariphandanapaccayabhāvena upalabbhamāno vikāro kāyaviññatti. Sā hi phandamānakāyena adhippāyaṃ viññāpeti. Na hi viññattivikārarahitesu rukkhacalanādīsu ‘‘idamesa kāretī’’ti adhippāyaggahaṇaṃ diṭṭhanti. Hatthacalanādīsu ca phandamānakāyaggahaṇānantaraṃ aviññāyamānantarehi manodvārajavanehi gayhamānattā sayañca kāyena viññāyati.

Kathaṃ pana viññattivasena hatthacalanādayo hontīti? Vuccate – ekāvajjanavīthiyaṃ sattasu javanesu sattamajavanasamuṭṭhānavāyodhātu viññattivikārasahitāva paṭhamajavanādisamuṭṭhānāhi vāyodhātūhi laddhopatthambhā desantaruppattihetubhāvena calayati cittajaṃ, purimajavanādisambhūtā pana santhambhanasandhāraṇamattakarā tassa upakārāya hontīti. Yathā hi sattahi yugehi ākaḍḍhitabbasakaṭe sattamayugayuttāyeva goṇā heṭṭhā chasu yugesu yuttagoṇehi laddhūpatthambhā sakaṭaṃ cālenti, paṭhamayugādiyuttā pana upatthambhanasandhāraṇamattameva sādhentā tesaṃ upakārāya honti, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ.

Desantaruppattiyeva cettha calanaṃ uppannadesato kesaggamattampi dhammānaṃ saṅkamanābhāvato. Itarathā nesaṃ abyāpārakatā, khaṇikatā ca na siyā. Desantaruppattihetubhāvoti ca yathā attanā sahajarūpāni heṭṭhimajavanasamuṭṭhitarūpehi patiṭṭhitaṭṭhānato aññattha uppajjanti, evaṃ tehi saha tattha uppattiyevāti daṭṭhabbaṃ, ettha pana cittaje calite taṃsambandhena itarampi calati nadīsote pakkhittasukkhagomayapiṇḍaṃ viya. Tathā calayituṃ asakkonti yopi paṭhamajavanādisamuṭṭhānavāyodhātuyo viññattivikārasahitāyeva yena disābhāgena ayaṃ abhikkamādīni pavattetukāmo, tadabhimukhabhāvavikārasambhavato. Evañca katvā manodvārāvajjanassapi viññattisamuṭṭhāpakattaṃ vakkhati. Vacībhedakaracittasamuṭṭhānapathavīdhātuyā akkharuppattiṭṭhānagataupādinnarūpehi saha ghaṭṭanapaccayabhūto eko vikāro vacīviññatti. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ kāyaviññattiyaṃ vuttanayena daṭṭhabbaṃ.

Ayaṃ pana viseso – yathā tattha ‘‘phandamānakāyaggahaṇānantara’’nti vuttaṃ, evamidha ‘‘suyyamānasaddasavanānantara’’nti yojetabbaṃ. Idha ca santhambhanādīnaṃ abhāvato sattamajavanasamuṭṭhitātyādinayo na labbhati. Ghaṭṭanena hi saddhiṃyeva saddo uppajjati. Ghaṭṭanañca paṭhamajavanādīsupi labbhateva. Ettha ca yathā ussāpetvā baddhagosīsatālapaṇṇādirūpāni disvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā gosīsādīnaṃ udakasahacāritappakāraṃ saññāṇaṃ gahetvā udakaggahaṇaṃ hoti, evaṃ vipphandamānasamuccāriyamānakāyasadde gahetvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā purimasiddhasambandhūpanissayāya sādhippāyavikāraggahaṇaṃ hotīti ayaṃ dvinnaṃ sādhāraṇā upamā.

14. Lahubhāvo **lahutā**. Mudubhāvo **mudutā**. Kammaññabhāvo **kammaññatā**. Yathākkamañcetā arogino viya rūpānaṃ agarutā suparimadditacammassa viya akathinatā sudhantasuvaṇṇassa viya sarīrakiriyānaṃ anukūlabhāvoti daṭṭhabbaṃ. Aññamaññaṃ avijahantassapi hi lahutādittayassa taṃtaṃvikārādhikarūpehi nānattaṃ vuccati, dandhattakaradhātukkhobhappaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno hi rūpavikāro lahutā. Thaddhattakaradhātukkhobhappaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno mudutā. Sarīrakiriyānaṃ ananukūlabhāvakaradhātukkhobhappaṭipakkhapaccayasamuṭṭhāno kammaññatāti.

15. Upacayanaṃ **upacayo,** paṭhamacayotyattho ‘‘upaññatta’’ntyādīsu viya upa-saddassa paṭhamatthajotanato. Santāno **santati,** pabandhotyattho. Tattha paṭisandhito paṭṭhāya yāva cakkhādidasakānaṃ uppatti, etthantare rūpuppādo upacayo nāma. Tato paraṃ santati nāma. Yathāsakaṃ khaṇamattaṭṭhāyīnaṃ rūpānaṃ nirodhābhimukhabhāvavasena jīraṇaṃ jarā, sāyeva **jaratā,** niccadhuvabhāvena na iccaṃ anupagantabbanti aniccaṃ, tassa bhāvo **aniccatā,** rūpaparibhedo. **Lakkhaṇarūpaṃ nāma** dhammānaṃ taṃtaṃavatthāvasena lakkhaṇahetuttā.

16. **Jātirūpamevā**ti paṭisandhito paṭṭhāya rūpānaṃ khaṇe khaṇe uppattibhāvato jātisaṅkhātaṃ rūpuppattibhāvena catusantatirūpappaṭibaddhavuttittā rūpasammatañca jātirūpameva upacayasantatibhāvena pavuccati paṭhamupariniccattasaṅkhātappavattiākārabhedato veneyyavasena ‘‘upacayo santatī’’ti (dha. sa. 642) vibhajitvā vuttattā. Evañca katvā tāsaṃ niddese atthato abhedaṃ dassetuṃ ‘‘yo āyatanānaṃ ācayo, so rūpassa upacayo. Yo rūpassa upacayo, sā rūpassa santatī’’ti (dha. sa. 641-642) vuttaṃ. **Ekādasavidhampī**ti sabhāgasaṅgahavasena ekādasappakārampi.

17. Cattāro bhūtā, pañca pasādā, cattāro visayā, duvidho bhāvo, hadayarūpamiccapi idaṃ jīvitāhārarūpehi dvīhi saha aṭṭhārasavidhaṃ, tathā paricchedo ca duvidhā viññatti, tividho vikāro, catubbidhaṃ lakkhaṇanti rūpānaṃ paricchedavikārādibhāvaṃ vinā visuṃ paccayehi anibbattattā ime **anipphannā** dasa ceti aṭṭhavīsatividhaṃ bhave.

Rūpasamuddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavibhāgavaṇṇanā

18. Idāni yathāuddiṭṭharūpānaṃ ekavidhādinayadassanatthaṃ **‘‘sabbañca paneta’’**ntyādi vuttaṃ. Sampayuttassa alobhādihetuno abhāvā **ahetukaṃ**. Yathāsakaṃ paccayavantatāya **sappaccayaṃ**. Attānaṃ ārabbha pavattehi kāmāsavādīhi sahitattā **sāsavaṃ**. Paccayehi abhisaṅkhatattā **saṅkhataṃ**. Upādānakkhandhasaṅkhāte loke niyuttatāya **lokiyaṃ**. Kāmataṇhāya avacaritattā **kāmāvacaraṃ**. Arūpadhammānaṃ viya kassaci ārammaṇassa aggahaṇato nāssa ārammaṇanti **anārammaṇaṃ**. Tadaṅgādivasena pahātabbatābhāvato **appahātabbaṃ**. **Iti**-saddo pakārattho, tena ‘‘abyākata’’ntyādikaṃ sabbaṃ ekavidhanayaṃ saṅgaṇhāti.

19. **Ajjhattikarūpaṃ** attabhāvasaṅkhātaṃ attānaṃ adhikicca uddissa pavattattā. Kāmaṃ aññepi hi ajjhattasambhūtā atthi, ruḷhīvasena pana cakkhādikaṃyeva ajjhattikaṃ. Atha vā ‘‘yadi mayaṃ na homa, tvaṃ kaṭṭhakaliṅgarūpamo bhavissasī’’ti vadantā viya attabhāvassa sātisayaṃ upakārattā cakkhādīneva visesato ajjhattikāni nāma. Attasaṅkhātaṃ vā cittaṃ adhikicca tassa dvārabhāvena pavattatīti ajjhattaṃ, tadeva ajjhattikaṃ. Tato bahibhūtattā itaraṃ tevīsatividhaṃ **bāhirarūpaṃ**.

20. Itaraṃ bāvīsatividhaṃ **avatthurūpaṃ**.

22. **Aṭṭhavidhampi indriyarūpaṃ** pañcaviññāṇesu liṅgādīsu sahajarūpaparipālane ca ādhipaccayogato. Pasādarūpassa hi pañcavidhassa cakkhuviññāṇādīsu ādhipaccaṃ attano paṭumandādibhāvena tesampi paṭumandādibhāvāpādanato. Bhāvadvayassāpi itthiliṅgādīsu ādhipaccaṃ yathāsakaṃ paccayehi uppajjamānānampi tesaṃ yebhuyyena sabhāvakasantāneyeva taṃtadākārena uppajjanato, na pana indriyapaccayabhāvato. Jīvitassa ca kammajaparipālane ādhipaccaṃ tesaṃ yathāsakaṃ khaṇaṭṭhānassa jīvitindriyappaṭibaddhattā. Sayañca attanā ṭhapitadhammasambandheneva pavattati nāviko viya.

23. Visayavisayibhāvappattivasena thūlattā **oḷārikarūpaṃ**. Tatoyeva gahaṇassa sukarattā **santikerūpaṃ āsannarūpaṃ** nāma. Yo sayaṃ, nissayavasena ca sampattānaṃ, asampattānañca paṭimukhabhāvo aññamaññapatanaṃ, so paṭigho viyāti paṭigho. Yathā hi paṭighāte sati dubbalassa calanaṃ hoti, evaṃ aññamaññaṃ paṭimukhabhāve sati arūpasabhāvattā dubbalassa bhavaṅgassa calanaṃ hoti. Paṭigho yassa atthi taṃ **sappaṭighaṃ**. Tattha sayaṃ sampatti phoṭṭhabbassa, nissayavasena sampatti ghānajivhākāyagandharasānaṃ, ubhayathāpi asampatti cakkhusotarūpasaddānanti daṭṭhabbaṃ. Itaraṃ soḷasavidhaṃ oḷārikatādisabhāvābhāvato **sukhumarūpā**dikaṃ.

24. Kammato jātaṃ aṭṭhārasavidhaṃ **upādinnarūpaṃ** taṇhādiṭṭhīhi upetena kammunā attano phalabhāvena ādinnattā gahitattā. Itaraṃ aggahitaggahaṇenadasavidhaṃ **anupādinnarūpaṃ**.

25. Daṭṭhabbabhāvasaṅkhātena nidassanena saha vattatīti **sanidassanaṃ**. Cakkhuviññāṇagocarabhāvo hi nidassananti vuccati tassa ca rūpāyatanato anaññattepi aññehi dhammehi taṃ visesetuṃ aññaṃ viya katvā vattuṃ vaṭṭatīti saha nidassanena sanidassananti. Dhammabhāvasāmaññena hi ekībhūtesu dhammesu yo nānattakaro viseso, so añño viya katvā upacarituṃ yutto. Evañhi atthavisesāvabodho hoti.

26. **Asampattavasenā**ti attānaṃ asampattassa gocarassa vasena, attanā visayappadesaṃ vā asampattavasena. Cakkhusotāni hi rūpasaddehi asampattāni, sayaṃ vā tāni asampattāneva ārammaṇaṃ gaṇhanti. Tenetaṃ vuccati –

‘‘Cakkhusotaṃ panetesu, hotāsampattagāhakaṃ;
Viññāṇuppattihetuttā, santarādhikagocare.

‘‘Tathā hi dūradesaṭṭhaṃ, phalikāditirohitaṃ;
Mahantañca nagādīnaṃ, vaṇṇaṃ cakkhu udikkhati.

‘‘Ākāsādigato kucchi-cammānantarikopi ca;
Mahanto ca ghaṇṭādīnaṃ, saddo sotassa gocaro.

‘‘Gantvā visayadesaṃ taṃ, pharitvā gaṇhatīti ce;

Adhiṭṭhānavidhānepi, tassa so gocaro siyā.

‘‘Bhūtappabandhato so ce, yāti indriyasannidhiṃ;
Kammacittojasambhūto, vaṇṇo saddo ca cittajo.

‘‘Na tesaṃ gocarā honti, na hi sambhonti te bahi;
Vuttā ca avisesena, pāṭhe taṃvisayāva te.

‘‘Yadi cetaṃ dvayaṃ attasamīpaṃyeva gaṇhati;
Akkhivaṇṇaṃ tathā mūlaṃ, passeyya bhamukassa ca.

‘‘Disādesavavatthānaṃ, saddassa na bhaveyya ca;
Siyā ca saravedhissa, sakaṇṇe sarapātana’’nti.

Gocaraggāhikarūpaṃ viññāṇādhiṭṭhitaṃ hutvā taṃtaṃgocaraggahaṇasabhāvattā. Itaraṃ tevīsatividhaṃ **agocaraggāhikarūpaṃ** gocaraggahaṇābhāvato.

27. Vaṇṇitabbo daṭṭhabboti **vaṇṇo**. Attano udayānantaraṃ rūpaṃ janetīti **ojā. Avinibbhogarūpaṃ** katthacipi aññamaññaṃ vinibhuñjanassa visuṃ visuṃ pavattiyā abhāvato. Rūpaloke gandhādīnaṃ abhāvavādimatampi hi tattha tattha (vibha. mūlaṭī. 227; vibha. anuṭī. 227) ācariyehi paṭikkhittameva.

28. **Iccevanti** etthapi **iti**-saddo pakārattho, tena idha anāgatampi sabbaṃ dukatikādibhedaṃ saṅgaṇhāti.

Rūpavibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpasamuṭṭhānanayavaṇṇanā

29. Kāni pana tāni kammādīni, kathaṃ, kattha, kadā ca rūpasamuṭṭhānānīti āha **‘‘tatthā’’**tyādi. **Paṭisandhimupādāyā**ti paṭisandhicittassa uppādakkhaṇaṃ upādāya. **Khaṇe khaṇe**ti ekekassa cittassa tīsu tīsu khaṇesu, nirantaramevāti vuttaṃ hoti. Apare pana cittassa ṭhitikkhaṇaṃ (vibha. mūlaṭī. 20 pakiṇṇakakathāvaṇṇanā), bhaṅgakkhaṇe ca rūpuppādaṃ (vibha. mūlaṭī. 20 pakiṇṇakakathāvaṇṇanā) paṭisedhenti. Tattha kiñcāpi ṭhitikkhaṇābhāve tesaṃ upapatti ceva tattha vattabbañca heṭṭhā kathitameva, idhāpi pana bhaṅgakkhaṇe rūpuppādābhāve upapattiyā tattha vattabbena ca saha sukhaggahaṇatthaṃ saṅgahetvā vuccati –

‘‘Uppannuppajjamānanti, vibhaṅge evamādinaṃ;
Bhaṅgakkhaṇasmiṃ uppannaṃ, no ca uppajjamānakaṃ.

‘‘Uppajjamānamuppāde, uppannañcātiādinā;
Bhaṅguppādāva akkhātā, na cittassa ṭhitikkhaṇo.

‘‘‘Uppādo ca vayo ceva, aññathattaṃ ṭhitassa ca;
Paññāyatī’ti (a. ni. 3.47) vuttattā, ṭhiti atthīti ce mataṃ.

‘‘Aññathattassa ekasmiṃ, dhamme anupaladdhito;
Paññāṇavacanā ceva, pabandhaṭṭhiti tatthapi.

‘‘Vuttā tasmā na cittassa, ṭhiti dissati pāḷiyaṃ;
Abhidhamme abhāvopi, nisedhoyeva sabbathā.

‘‘Yadā samudayo yassa, nirujjhati tadāssa kiṃ;
Dukkhamuppajjatītyettha, pañhe noti nisedhato.

‘‘Rūpuppādo na bhaṅgasmiṃ, tasmā sabbepi paccayā;
Uppādeyeva cittassa, rūpahetūti kecana.

‘‘Vuccate tattha ekasmiṃ, dhammeyeva yathā matā;
Uppādāvatthato bhinnā, bhaṅgāvatthā tatheva tu.

‘‘Bhaṅgassābhimukhāvatthā, icchitabbā ayaṃ ṭhiti;
Nayadassanato esā, vibhaṅge na tu desitā.

‘‘Lakkhaṇaṃ saṅkhatasseva, vattumuppādaādinaṃ;
Desitattā na tatthāpi, pabandhassa ṭhitīritā.

‘‘Upasaggassa dhātūnamattheyeva pavattito;
Paññāyatīti cetassa, attho viññāyate iti.

‘‘Bhaṅge rūpassa nuppādo, cittajānaṃ vasena vā;
Āruppaṃvābhisandhāya, bhāsito yamakassa hi.

‘‘Sabhāvoyaṃ yathālābha-yojanāti tato nahi;
Na cittaṭṭhiti bhaṅge ca, na rūpassa asambhavo’’ti.

31. Rūpavirāgabhāvanānibbattattā hetuno tabbidhuratāya, anokāsatāya ca arūpavipākā, rūpajanane visesapaccayehi jhānaṅgehi sampayogābhāvato dvipañcaviññāṇāni cāti cuddasa cittāni rūpaṃ na samuṭṭhāpentīti vuttaṃ **‘‘āruppavipākadvipañcaviññāṇavajjita’’**nti. Paṭisandhicittaṃ, pana cuticittañca ekūnavīsati bhavaṅgasseva antogadhattā cittantaraṃ na hotīti na tassa vajjanaṃ kataṃ. Kiñcāpi na kataṃ, pacchājātapaccayarahitaṃ, pana āhārādīhi ca anupatthaddhaṃ dubbalavatthuṃ nissāya pavattattā, attano ca āgantukatāya kammajarūpehi cittasamuṭṭhānarūpānaṃ ṭhānaṃ gahetvā ṭhitattā ca

paṭisandhicittaṃ rūpasamuṭṭhāpakaṃ na hoti. Cuticitte pana **aṭṭhakathāyaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 636; vibha. aṭṭha. 26 pakiṇṇakakathā) tāva ''vūpasantavaṭṭamūlasmiṃ santāne sātisayaṃ santavuttitāya khīṇāsavasseva cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetī''ti (dha. sa. mūlaṭī. 636) vuttaṃ. **Ānandācariyā**dayo pana ''sabbesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetī''ti vadanti. Vinicchayo pana nesaṃ saṅkhepato **mūlaṭīkādīsu,** vitthārato ca **abhidhammatthavikāsiniyaṃ** vuttanayena daṭṭhabbo. **Paṭhamabhavaṅgamupādāyā**ti paṭisandhiyā anantaranibbattapaṭhamabhavaṅgato paṭṭhāya. **Jāyantameva samuṭṭhāpeti,** na pana ṭhitaṃ, bhijjamānaṃ vā anantarādipaccayalābhena uppādakkhaṇeyeva janakasāmatthiyayogato.

32. Iriyāya kāyikakiriyāya pavattipathabhāvato **iriyāpatho,** gamanādi, atthato tadavatthā rūpappavatti. Tampi **sandhāreti** yathāpavattaṃ upatthambheti. Yathā hi vīthicittehi abbokiṇṇe bhavaṅge pavattamāne aṅgāni osīdanti, na evametesu dvattiṃsavidhesu, vakkhamānesu ca chabbīsatiyā jāgaraṇacittesu pavattamānesu. Tadā pana aṅgāni upatthaddhāni yathāpavattairiyāpathabhāveneva pavattanti.

33. **Viññattimpi samuṭṭhāpenti,** na kevalaṃ rūpiriyāpathāneva. Avisesavacanepi panettha manodvārappavattāneva voṭṭhabbanajavanāni viññattisamuṭṭhāpakāni, tathā hāsajanakāni ca pañcadvārappavattānaṃ paridubbalabhāvatoti daṭṭhabbaṃ. Kāmañcettha rūpavinimutto iriyāpatho, viññatti vā natthi, tathāpi na sabbaṃ rūpasamuṭṭhāpakaṃ cittaṃ iriyāpathūpatthambhakaṃ, viññattivikārajanakañca hoti. Yaṃ pana cittaṃ viññattijanakaṃ, taṃ ekaṃsato iriyāpathūpatthambhakaṃ iriyāpathassa viññattiyā saha avinābhāvato. Iriyāpathūpatthambhakañca rūpajanakanti imassa visesadassanatthaṃ rūpato iriyāpathaviññattīnaṃ visuṃ gahaṇaṃ.

34. **Terasā**ti kusalato cattāri, akusalato cattāri, kiriyato pañcāti terasa. Tesu hi puthujjanā aṭṭhahi kusalākusalehi hasanti, sekkhā diṭṭhisahagatavajjitehi, asekkhā pana pañcahi kiriyacittehi, tatthāpi buddhā catūhi sahetukakiriyacitteheva hasanti, na ahetukena ''atītaṃsādīsu appaṭihatañāṇaṃ patvā imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṃ kāyakammaṃ ñāṇapubbaṅgamaṃ ñāṇānuparivattī''ti vacanato (mahāni. 69; cūḷani. mogharājamāṇavapucchāniddesa 85; paṭi. ma. 3.5). Na hi vicāraṇapaññārahitassa hasituppādassa buddhānaṃ pavatti yuttāti vadanti. Hasituppādacittena pana pavattiyamānampi tesaṃ sitakaraṇaṃ pubbenivāsaanāgataṃsasabbaññutaññāṇānaṃ anuvattakattā ñāṇānuparivattiyevāti. Evañca katvā **aṭṭhakathāyaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 568) ''tesaṃ ñāṇānaṃ ciṇṇapariyante idaṃ cittaṃ hāsayamānaṃ uppajjatī''ti vuttaṃ, tasmā na tassa buddhānaṃ pavatti sakkā nivāretuṃ.

35. Pacchājātādipaccayūpatthambhalābhena ṭhitikkhaṇeyeva utuojānaṃ balavabhāvoti vuttaṃ **''tejodhātu ṭhitippattā''**tyādi.

37. Tattha **hadayaindriyarūpāni** nava kammatoyeva jātattā **kammajāneva**. Yañhi jātaṃ, jāyati, jāyissati ca, taṃ ''kammaja''nti vuccati yathā duddhanti.

40. Paccuppannapaccayāpekkhattā lahutādittayaṃ kammajaṃ na hoti, itarathā sabbadābhāvīhi bhavitabbanti vuttaṃ **''lahutādittayaṃ utucittāhārehi sambhotī''**ti.

43. Ekantakammajāni nava, catujesu kammajāni navāti aṭṭhārasa kammajāni, pañcavikārarūpasaddaavinibbhogarūpaākāsavasena pannarasa cittajāni, saddo, lahutādittayaṃ, avinibbhogākāsarūpāni navāti terasa utujāni, lahutādittayaavinibbhogākāsavasena dvādasa āhārajāni.

44. Kevalaṃ **jāyamānādirūpānaṃ** jāyamānaparipaccamānabhijjamānarūpānaṃ **sabhāvattā** sabhāvamattaṃ vinā attano jātiādilakkhaṇābhāvato **lakkhaṇāni kehici** paccayehi na jāyantīti pakāsitaṃ. Uppādādiyuttānañhi cakkhādīnaṃ jātiādīni lakkhaṇāni vijjanti, na evaṃ jātiādīnaṃ. Yadi tesampi jātiādīni siyuṃ, evaṃ anavatthānameva āpajjeyya. Yaṃ pana ''rūpāyatanaṃ…pe… kabaḷīkāro āhāro. Ime dhammā cittasamuṭṭhānā''tyādīsu (dha. sa. 1201) jātiyā kutocijātattaṃ anuññātaṃ, tampi rūpajanakapaccayānaṃ rūpuppādanaṃ pati anuparatabyāpārānaṃ paccayabhāvūpagamanakkhaṇe jāyamānadhammavikārabhāvena upalabbhamānataṃ sandhāyāti daṭṭhabbaṃ. Yampi ''jāti, bhikkhave, aniccā saṅkhatā paṭiccasamuppannā. Jarāmaraṇaṃ, bhikkhave, aniccaṃ saṅkhataṃ paṭiccasamuppanna''nti vacanaṃ (saṃ. ni. 2.20), tatthāpi paṭiccasamuppannānaṃ lakkhaṇabhāvatoti ayametthābhisandhi. Tenāhu porāṇā –

> ''Pāṭhe kutoci jātattaṃ, jātiyā pariyāyato;
> Saṅkhatānaṃ sabhāvattā, tīsu saṅkhatatoditā''ti.

Rūpasamuṭṭhānanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kalāpayojanāvaṇṇanā

45. Yasmā panetāni rūpāni kammādito uppajjamānānipi na ekekaṃ samuṭṭhahanti, atha kho piṇḍatova. Tasmā piṇḍānaṃ gaṇanaparicchedaṃ, sarūpañca dassetuṃ **''ekuppādā''**tyādi vuttaṃ. **Sahavuttino**ti visuṃ visuṃ kalāpagatarūpavasena sahavuttino, na sabbakalāpānaṃ aññamaññaṃ sahuppattivasena.

46. Dasa parimāṇā assāti dasakaṃ, samudāyassetaṃ nāmaṃ, cakkhunā upalakkhitaṃ, tappadhānaṃ vā dasakaṃ **cakkhudasakaṃ**. Evaṃ sesesupi.

47. Vacīviññattiggahaṇena saddopi saṅgahito hoti tassā tadavinābhāvatoti vuttaṃ **''vacīviññattidasaka''**nti.

50. Kiṃ panete ekavīsati kalāpā sabbepi sabbattha honti, udāhu keci katthacīti āha **''tattha''**tyādi.

Kalāpayojanāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpapavattikkamavaṇṇanā

52. Idāni nesaṃ sambhavavasena, pavattipaṭisandhivasena, yonivasena ca pavattiṃ dassetuṃ **''sabbānipi panetānī''**tyādi vuttaṃ. **Yathāraha**nti sabhāvakaparipuṇṇāyatanānaṃ anurūpato.

53. Kamalakuharagabbhamalādisaṃsedaṭṭhānesu jātā **saṃsedajā**. Upapāto nesaṃ atthīti **opapātikā,** ukkaṃsagatiparicchedavasena cettha visiṭṭhaupapāto gahito yathā ''abhirūpassa kaññā dātabbā''ti. **Satta dasakāni pātubhavanti** paripuṇṇāyatanabhāvena upalabbhanato. **Kadāci na labbhanti** jaccandhajaccabadhirajaccaghānanapuṃsakaādikappikānaṃ vasena. Tattha sugatiyaṃ mahānubhāvena kammunā nibbattamānānaṃ opapātikānaṃ indriyavekallāyogato cakkhusotaghānālābho saṃsedajānaṃ, bhāvālābho paṭhamakappikaopapātikānaṃ vasenapi. Duggatiyaṃ pana cakkhusotabhāvālābho dvinnampi vasena, ghānālābho saṃsedajānameva vasena, na opapātikānaṃ vasenāti daṭṭhabbaṃ. Tathā hi **dhammahadayavibhaṅge** ''kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasa, kassaci aparānipi dasa, kassaci nava, kassaci sattā''ti (vibha. 1007) vacanato paripuṇṇindriyassa opapātikassa saddāyatanavajjitāni ekādasāyatanāni vuttāni. Andhassa cakkhāyatanavajjitāni dasa, tathā badhirassa sotāyatanavajjitāni, andhabadhirassa tadubhayavajjitāni nava, gabbhaseyyakassa cakkhusotaghānajivhāsaddāyatanavajjitānisattāyatanāni vuttāni. Yadi pana aghānakopi

opapātiko siyā, andhabadhirāghānakānaṃ vasena tikkhattuṃ dasa, andhabadhiraandhāghānakabadhirāghānakānaṃ vasena tikkhattuṃ nava, andhabadhirāghānakassa vasena ca aṭṭha āyatanāni vattabbāni siyuṃ, na panevaṃ vuttāni. Tasmā natthi opapātikassa ghānavekallanti. Tathā ca vuttaṃ **yamakaṭṭhakathāyaṃ** ''aghānako opapātiko natthi. Yadi bhaveyya, kassaci aṭṭhāyatanānīti vadeyyā''ti (yama. aṭṭha. āyatanayamaka. 18-21).

Saṃsedajānaṃ pana ghānābhāvo na sakkā nivāretuṃ ''kāmadhātuyā upapattikkhaṇe''tyādipāḷiyā (vibha. 1007) opapātikayonimeva sandhāya, sattāyatanaggahaṇassa ca aññesaṃ asambhavato gabbhaseyyakameva sandhāya vuttattā. Yaṃ pana ''saṃsedajayonikā paripuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṃ katvā vuttā''ti aṭṭhakathāvacanaṃ, tampi paripuṇṇāyatanaṃyeva saṃsedajānaṃ opapātikesu saṅgahavasena vuttaṃ. Apare pana yamake ghānajivhānaṃ sahacāritā vuttāti ajivhassa asambhavato aghānakassapi abhāvameva vaṇṇenti, tatthāpi yathā cakkhusotāni rūpabhave ghānajivhāhi vinā pavattanti, na evaṃ ghānajivhā aññamaññaṃ vinā pavattanti dvinnampi rūpabhave anuppajjanatoti evaṃ visuṃ visuṃ kāmabhave appavattivasena tesaṃ sahacāritā vuttāti na na sakkā vattunti.

54. Gabbhe mātukucchiyaṃ sentīti gabbhaseyyakā, teyeva rūpādīsu sattatāya sattāti **gabbhaseyyakasattā**. Ete aṇḍajajalābujā. **Tīṇi dasakāni pātubhavanti,** yāni ''kalalarūpa''nti vuccanti, paripiṇḍitāni ca tāni jātiuṇṇāya ekassa aṃsuno pasannatilatele pakkhipitvā uddhaṭassa paggharitvā agge ṭhitabindumattāni acchāni vippasannāni. **Kadāci na labbhati** abhāvakasattānaṃ vasena. **Tato paran**ti paṭisandhito paraṃ. **Pavattikāle**ti sattame sattāhe, **ṭīkākāra**matena ekādasame sattāhe vā. **Kamenā**ti cakkhudasakapātubhāvato sattāhātikkamena sotadasakaṃ, tato sattāhātikkamena ghānadasakaṃ, tato sattāhātikkamena jivhādasakanti evaṃ anukkamena. **Aṭṭhakathāyampi** hi ayamattho dassitova.

55. **Ṭhitikāla**nti paṭisandhicittassa ṭhitikālaṃ. Paṭisandhicittasahajātā hi utu ṭhānappattā tassa ṭhitikkhaṇe suddhaṭṭhakaṃ samuṭṭhāpeti, tadā uppannā bhaṅgakkhaṇetyādinā anukkamena utu rūpaṃ janeti. **Ojāpharaṇamupādāyā**ti gabbhaseyyakassa mātu ajjhohaṭāhārato saṃsedajopapātikānañca mukhagatasemhādito ojāya rasaharaṇīanusārena sarīre pharaṇakālato paṭṭhāya.

56. Cuticittaṃ uparimaṃ etassāti **cuticittopari. Kammajarūpāni na uppajjanti** taduppattiyaṃ maraṇābhāvato. Kammajarūpavicchede hi ''mato''ti vuccati. Yathāha –

> ''Āyu usmā ca viññāṇaṃ, yadā kāyaṃ jahantimaṃ;
> Apaviddho tadā seti, niratthaṃva kaliṅgara''nti. (saṃ. ni. 3.95 thokaṃ visadisaṃ);

Puretaranti sattarasamassa uppādakkhaṇe. **Tatoparaṃ cittajāhārajarūpañca vocchijjatī**ti ajīvakasantāne tesaṃ uppattiyā abhāvato yathānibbattaṃ cittajaṃ, āhārajañca tato paraṃ kiñci kālaṃ pavattitvā nirujjhati. Apare pana ācariyā ''cittajarūpaṃ cuticittato puretarameva vocchijjatī''ti vaṇṇenti.

58. Rūpaloke ghānajivhākāyānaṃ abhāve kāraṇaṃ vuttameva. Bhāvadvayaṃ pana bahalakāmarāgūpanissayattā brahmānañca tadabhāvato tattha na pavattati. **Āhārajakalāpāni ca na labbhanti** ajjhohaṭāhārābhāvena sarīragatassapi āhārassa rūpasamuṭṭhāpanābhāvato. Bāhirañhi utuṃ, āhārañca upanissayaṃ labhitvā utuāhārā rūpaṃ samuṭṭhāpenti. **Jīvitanavaka**nti kāyābhāvato kāyadasakaṭṭhāniyaṃ jīvitanavakaṃ.

59. **Atiricchati** sesabrahmānaṃ paṭisandhiyaṃ, pavatte ca upalabhitabbarūpato avasiṭṭhaṃ hoti, maraṇakāle pana brahmānaṃ sarīranikkhepābhāvato sabbesampi tisamuṭṭhānāni, dvisamuṭṭhānāni ca saheva nirujjhanti.

61. **Rūpesu tevīsati** ghānajivhākāyabhāvadvayavasena pañcannaṃ abhāvato. Keci pana ''lahutādittayampi tesu natthi dandhattakarādidhātukkhobhābhāvato''ti vadanti, taṃ akāraṇaṃ. Na hi vūpasametabbāpekkhā tabbirodhidhammappavatti tathā sati sahetukakiriyacittesu lahutādīnaṃ abhāvappasaṅgato. **''Saddo vikāro''**tyādi sabbesampi sādhāraṇavasena vuttaṃ.

Rūpapavattikkamavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nibbānabhedavaṇṇanā

62. Ettāvatā cittacetasikarūpāni vibhāgato niddisitvā idāni nibbānaṃ niddisanto āha **''nibbānaṃ panā''**tyādi. **''Catumaggañāṇena sacchikātabba''**nti iminā nibbānassa taṃtaṃariyapuggalānaṃ paccakkhasiddhataṃ dasseti. **''Maggaphalānamārammaṇabhūta''**nti iminā kalyāṇaputhujjanānaṃ anumānasiddhataṃ. Saṅkhatadhammārammaṇañhi, paññattārammaṇaṃ vā ñāṇaṃ kilesānaṃ samucchedapaṭippassambhane asamatthaṃ, atthi ca loke kilesasamucchedādi. Tasmā atthi saṅkhatasammutidhammaviparīto kilesānaṃ samucchedapaṭippassaddhikarānaṃ maggaphalānaṃ ārammaṇabhūto nibbānaṃ nāma eko dhammoti siddhaṃ. Paccakkhānumānasiddhatāsandassanena ca abhāvamattaṃ nibbānanti vippaṭipannānaṃ vādaṃ nisedhetīti alamatippapañcena. Khandhādibhede tebhūmakadhamme heṭṭhupariyavasena vinanato saṃsibbanato **vānasaṅkhātāya** taṇhāya **nikkhantattā** visayātikkamavasena atītattā.

63. **Sabhāvato**ti attano santilakkhaṇena. Upādīyati kāmupādādīhīti upādi, pañcakkhandhassetaṃ adhivacanaṃ, upādiyeva seso kilesehīti upādiseso, tena saha vattatīti saupādisesā, sā eva nibbānadhātūti **saupādisesanibbānadhātu. Kāraṇapariyāyenā**ti saupādisesādivasena paññāpane kāraṇabhūtassa upādisesa bhāvābhāvassa lesena.

64. Ārammaṇato, sampayogato ca rāgadosamohehi suññattā suññaṃ, suññameva **suññataṃ,** tathā rāgādinimittarahitattā **animittaṃ**. Rāgādipaṇidhirahitattā **appaṇihitaṃ**. Sabbasaṅkhārehi vā suññattā **suññataṃ**. Sabbasaṅkhāranimittābhāvato **animittaṃ**. Taṇhāpaṇidhiyā abhāvato **appaṇihitaṃ**.

65. Cavanābhāvato **accutaṃ**. Antassa pariyosānassa atikkantattā **accantaṃ**. Paccayehi asaṅkhatattā **asaṅkhataṃ**. Attano uttaritarassa abhāvato, sahadhammena vattabbassa uttarassa vā abhāvato **anuttaraṃ**. Vānato taṇhāto muttattā sabbaso apagatattā **vānamuttā**. Mahante sīlakkhandhādike esanti gavesantīti **mahesayo. ''Iti citta''**ntyādi chahi paricchedehi vibhattānaṃ cittādīnaṃ nigamanaṃ.

Nibbānabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Rūpaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Samuccayaparicchedavaṇṇanā

1. **Salakkhaṇā** cintanādisalakkhaṇā cittacetasikanipphannarūpanibbānavasena dvāsattatipabhedā **vatthudhammā** sabhāvadhammā vuttā, idāni tesaṃ **yathāyogaṃ** sabhāvadhammānaṃ ekekasamuccayavasena yogānurūpato akusalasaṅgahādibhedaṃ **samuccayaṃ** rāsiṃ pavakkhāmīti yojanā.

2. Akusalānameva sabhāgadhammavasena saṅgaho **akusalasaṅgaho**. Kusalādivasena missakānaṃ saṅgaho **missakasaṅgaho,** saccābhisambodhisaṅkhātassa ariyamaggassa pakkhe bhavānaṃ bodhipakkhiyānaṃ dhammānaṃ satipaṭṭhānādibhedānaṃ sabhāgavatthuvasena saṅgaho **bodhipakkhiyasaṅgaho**. Khandhādivasena sabbesaṃ saṅgaho **sabbasaṅgaho**.

Akusalasaṅgahavaṇṇanā

3. Pubbakoṭiyā apaññāyanato cirapārivāsiyaṭṭhena, vaṇato vā vissandamānayūsā viya cakkhādito visayesu vissandanato **āsavā**. Atha vā bhavato ābhavaggaṃ dhammato āgotrabhuṃ savanti pavattantīti **āsavā**. Avadhiattho cettha **ā**-kāro, avadhi ca mariyādābhividhivasena duvidho. Tattha ''āpāṭaliputtaṃ vuṭṭho devo''tyādīsu viya kiriyaṃ bahi katvā pavatto **mariyādo**. ''Ābhavaggaṃ saddo abbhuggato''tyādīsu viya kiriyaṃ byāpetvā pavatto **abhividhi**. Idha pana abhividhimhi daṭṭhabbo. Tathā hete nibbattiṭṭhānabhūte ca bhavagge, gotrabhumhi ca ārammaṇabhūte pavattanti. Vijjamānesu ca aññesu ābhavaggaṃ, āgotrabhuñca savantesu mānādīsu attattaniyaggahaṇavasena abhibyāpanato madakaraṇaṭṭhena āsavasadisatāya ca eteyeva āsavabhāvena niruḷhāti daṭṭhabbaṃ. Kāmoyeva āsavo **kāmāsavo,** kāmarāgo. Rūpārūpabhavesu chandarāgo **bhavāsavo**. Jhānanikantisassatadiṭṭhisahagato ca rāgo ettheva saṅgayhati. Tattha paṭhamo upapattibhavesu rāgo, dutiyo kammabhave, tatiyo bhavadiṭṭhisahagato. Dvāsaṭṭhividhā diṭṭhi **diṭṭhāsavo**. Dukkhādīsu catūsu saccesu, pubbante, aparante, pubbāparante, paṭiccasamuppādesu cāti aṭṭhasu ṭhānesu aññāṇaṃ **avijjāsavo**.

4. Ottharitvā haraṇato, ohananato vā heṭṭhā katvā hananato osīdāpanato ''ogho''ti vuccati jalappavāho, ete ca satte ottharitvā hanantā vaṭṭasmiṃ satte osīdāpentā viya hontīti oghasadisatāya **oghā**, āsavāyeva panettha yathāvuttaṭṭhena ''oghā''ti ca vuccanti.

5. Vaṭṭasmiṃ, bhavayantake vā satte kammavipākena bhavantarādīhi, dukkhena vā satte yojentīti **yogā,** heṭṭhā vuttadhammāva.

6. Nāmakāyena rūpakāyaṃ, paccuppannakāyena vā anāgatakāyaṃ ganthenti duppamuñcaṃ veṭhentīti **kāyaganthā**. Gosīlādinā sīlena, vatena, tadubhayena ca suddhīti evaṃ parato asabhāvato āmasanaṃ **parāmāso**. ''Idameva saccaṃ, moghamañña''nti abhinivisanaṃ daḷhaggāho **idaṃ saccābhiniveso**.

7. Maṇḍūkaṃ pannago viya bhusaṃ daḷhaṃ ārammaṇaṃ ādiyantīti upādānāni. Kāmoyeva upādānaṃ, kāme upādiyatīti vā **kāmupādānaṃ**. ''Iminā me sīlavatādinā saṃsārasuddhī''ti evaṃ sīlavatādīnaṃ gahaṇaṃ **sīlabbatupādānaṃ**. Vadanti etenāti vādo, khandhehi byatirittābyatirittavasena vīsati parikappitassa attano vādo attavādo. Soyeva upādānanti **attavādupādānaṃ**.

8. Jhānādivasena uppajjanakakusalacittaṃ nisedhenti tathā tassa uppajjituṃ na dentīti **nīvaraṇāni,** paññācakkhuno vā āvaraṇaṭṭhena **nīvaraṇā**. Pañcasu kāmaguṇesu adhimattarāgasaṅkhāto kāmoyeva chandanaṭṭhena chando cāti kāmacchando. Soyeva nīvaraṇanti **kāmacchandanīvaraṇaṃ**. Byāpajjati vinassati etena cittanti byāpādo, ''anatthaṃ me acarī''tyādinayappavattanavavidhaāghātavatthupadaṭṭhānatāya navavidho, aṭṭhānakopena saha dasavidho vā doso, soyeva nīvaraṇanti **byāpādanīvaraṇaṃ**. Thinamiddhameva nīvaraṇaṃ **thinamiddhanīvaraṇaṃ**. Tathā **uddhaccakukkuccanīvaraṇaṃ**. Kasmā panete bhinnadhammā dve dve ekanīvaraṇabhāvena vuttāti? Kiccāhārapaṭipakkhānaṃ samānabhāvato. Thinamiddhānañhi cittuppādassa layāpādanakiccaṃ samānaṃ, uddhaccakukkuccānaṃ avūpasantabhāvakāraṇaṃ. Tathā purimānaṃ dvinnaṃ tandīvijambhitā āhāro, hetūtyattho, pacchimānaṃ ñātibyasanādivitakkanaṃ. Purimānañca dvinnaṃ vīriyaṃ paṭipakkhabhūtaṃ, pacchimānaṃ samathoti, tenāhu porāṇā –

''Kiccāhāravipakkhānaṃ, ekattā ekamettha hi;
Katamuddhaccakukkuccaṃ, thinamiddhañca tādinā.

''Līnatāsantatā kiccaṃ, tandī ñātivitakkanaṃ;
Hetu vīriyasamathā, ime tesaṃ virodhino''ti.

9. Appahīnaṭṭhena anu anu santāne sentīti **anusayā,** anurūpaṃ kāraṇaṃ labhitvā uppajjantītyattho. Appahīnā hi kilesā kāraṇalābhe sati upajjanārahā santāne anu anu sayitā viya hontīti tadavatthā ''anusayā''ti vuccanti. Te pana nippariyāyato anāgatā kilesā, atītapaccuppannāpi taṃsabhāvattā tathā vuccanti. Na hi kālabhedena dhammānaṃ sabhāvabhedo atthi, yadi appahīnaṭṭhena anusayā, nanu sabbepi kilesā appahīnā anusayā bhaveyyunti? Na mayaṃ appahīnatāmattena ''anusayā''ti vadāma, atha kho appahīnaṭṭhena thāmagatā kilesā anusayāti. **Thāmagamanañca** anaññasādhāraṇo kāmarāgādīnameva āveṇiko sabhāvoti alaṃ vivādena. Kāmarāgoyeva anusayo **kāmarāgānusayo**.

10. Saṃyojenti bandhantīti **saṃyojanāni**.

12. Cittaṃ kilissati upatappati, bādhīyati vā etehīti **kilesā**.

13. **Kāmabhavanāmenā**ti kāmabhavasaṅkhātānaṃ ārammaṇānaṃ nāmena. **Tathāpavatta**nti sīlabbatādīnaṃ parato āmasanādivasena pavattaṃ.

14. Āsavā ca oghā ca yogā ca ganthā ca **vatthuto** dhammato vuttanayena tayo. **Tathā upādānā** duve vuttā taṇhādiṭṭhivasena. **Nīvaraṇā aṭṭha siyuṃ** thinamiddhauddhaccakukkuccānaṃ visuṃ gahaṇato. **Anusayā chaḷeva honti** kāmarāgabhavarāgānusayānaṃ taṇhāsabhāvena ekato gahitattā. **Nava saṃyojanā matā** ubhayattha vuttānaṃ taṇhāsabhāvānaṃ, diṭṭhisabhāvānañca ekekaṃ saṅgahitattā. Kilesā pana suttantavasena, abhidhammavasenapi dasa. **Iti** evaṃ **pāpānaṃ** akusalānaṃ saṅgaho navadhā vutto. Ettha ca –

Navāṭṭhasaṅgahā lobha-diṭṭhiyo sattasaṅgahā;
Avijjā paṭigho pañca-saṅgaho catusaṅgahā;
Kaṅkhā tisaṅgahā mānuddhaccā thinaṃ dvisaṅgahaṃ.

Kukkuccamiddhāhirikā-nottappissā nigūhanā;
Ekasaṅgahitā pāpā, iccevaṃ navasaṅgahā.

Akusalasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Missakasaṅgahavaṇṇanā

15. Hetūsu vattabbaṃ heṭṭhā vuttameva.

16. Ārammaṇaṃ upagantvā cintanasaṅkhātena upanijjhāyanaṭṭhena yathārahaṃ paccanīkadhammajhāpanaṭṭhena ca jhānāni ca tāni aṅgāni ca samuditānaṃ avayavabhāvena aṅgīyanti ñāyantīti **jhānaṅgāni**. Avayavavinimuttassa ca samudāyassa abhāvepi senaṅgarathaṅgādayo viya visuṃ visuṃ

aṅgabhāvena vuccanti ekato hutvā jhānabhāvena. Domanassañcettha akusalajhānaṅgaṃ, sesāni kusalākusalābyākatajhānaṅgāni.

17. Sugatiduggatīnaṃ, nibbānassa ca abhimukhaṃ pāpanato maggā, tesaṃ pathabhūtāni aṅgāni, maggassa vā aṭṭhaṅgikassa aṅgāni **maggaṅgāni**. Sammā aviparītato passatīti **sammādiṭṭhi**. Sā pana ''atthi dinna''ntyādivasena dasavidhā, pariññādikiccavasena catubbidhā vā. Sammā saṅkappenti etenāti **sammāsaṅkappo**. So nekkhammasaṅkappaabyāpādasaṅkappaavihiṃsāsaṅkappavasena tividho. Sammāvācādayo heṭṭhā vibhāvitāva. Sammā vāyamanti etenāti **sammāvāyāmo**. Sammā saranti etāyāti **sammāsati**. Imesaṃ pana bhedaṃ upari vakkhati. Sammā sāmañca ādhīyati etena cittanti **sammāsamādhi,** paṭhamajjhānādivasena pañcavidhā ekaggatā. Micchādiṭṭhiādayo duggatimaggattā maggaṅgāni.

18. Dassanādīsu cakkhuviññāṇādīhi, yebhuyyena taṃsahitasantānappavattiyaṃ liṅgādīhi, jīvane jīvantehi kammajarūpasampayuttadhammehi, manane jānane sampayuttadhammehi, sukhitādibhāve sukhitādīhi sahajātehi, saddahanādīsu saddahanādivasappavattehi teheva, ''anaññātaṃ ñassāmī''ti pavattiyaṃ tathāpavattehi sahajātehi, ājānane aññabhāvibhāve ca ājānanādivasappavattehi sahajātehi attānaṃ anuvattāpentā dhammā issaraṭṭhena indriyāni nāmāti āha **''cakkhundriya''**ntyādi. **Aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 219; visuddhi. 2.525) pana aparepi indaliṅgaṭṭhādayo indriyaṭṭhā vuttā. **Jīvitindriya**nti rūpārūpavasena duvidhaṃ jīvitindriyaṃ. ''Anamatagge saṃsāre anaññātaṃ amataṃ padaṃ, catusaccadhammameva vā ñassāmī''ti evamajjhāsayena paṭipannassa indriyaṃ **anaññātaññassāmītindriyaṃ**. Ājānāti paṭhamamaggena diṭṭhamariyādaṃ anatikkamitvā jānāti indriyañcāti **aññindriyaṃ**. Aññātāvino cattāri saccāni paṭivijjhitvā ṭhitassa arahato indriyaṃ **aññātāvindriyaṃ**. Dhammasarūpavibhāvanatthañcettha paññindriyaggahaṇaṃ, puggalajjhāsayakiccavisesavibhāvanatthaṃ anaññātaññassāmītindriyādīnaṃ gahaṇaṃ.

Ettha ca sattapaññattiyā visesanissayattā ajjhattikāyatanāni ādito vuttāni, manindriyaṃ pana ajjhattikāyatanabhāvasāmaññena ettheva vattabbampi arūpindriyehi saha ekato dassanatthaṃ jīvitindriyānantaraṃ vuttaṃ, sāyaṃ paññatti imesaṃ vasena ''itthī puriso''ti vibhāgaṃ gacchatīti dassanatthaṃ tadanantaraṃ bhāvadvayaṃ, tayime upādinnadhammā imassa vasena tiṭṭhantīti dassanatthaṃ tato paraṃ jīvitindriyaṃ, sattasaññito dhammapuñjo pabandhavasena pavattamāno imāhi vedanāhi saṃkilissatīti dassanatthaṃ tato vedanāpañcakaṃ, tāhi pana visuddhikāmānaṃ vodānasambhāradassanatthaṃ tato saddhādipañcakaṃ, sambhūtavodānasambhārā ca imehi visujjhantīti visuddhippattā, niṭṭhitakiccā ca hontīti dassanatthaṃ ante tīṇi vuttāni. Ettāvatā adhippetatthasiddhīti aññesaṃ aggahaṇanti idametesaṃ anukkamena desanāya kāraṇanti alamatippapañcena.

19. Asaddhiyakosajjapamādauddhaccaavijjāahirikaanottappasaṅkhātehi paṭipakkhadhammehi akampiyaṭṭhena, sampayuttadhammesu thirabhāvena ca saddhādīni satta **balāni,** ahirikānottappadvayaṃ pana sampayuttadhammesu thirabhāveneva.

20. Attādhīnappavattīnaṃ patibhūtā dhammā **adhipatī**. ''Chandavato kiṃnāma na sijjhatī''tyādikaṃ hi pubbābhisaṅkhārūpanissayaṃ labhitvā uppajjamāne citte chandādayo dhurabhūtā sayaṃ sampayuttadhamme sādhayamānā hutvā pavattanti, te ca tesaṃ vasena pavattanti, tena te attādhīnānaṃ patibhāvena pavattanti. Aññesaṃ adhipatidhammānaṃ adhipatibhāvanivāraṇavasena issariyaṃ adhipatitā. Santesupi indriyantaresu kevalaṃ dassanādīsu cakkhuviññāṇādīhi anuvattāpanamattaṃ indriyatāti ayaṃ adhipatiindriyānaṃ viseso.

21. Ojaṭṭhamakarūpādayo āharantīti **āhārā**. Kabaḷīkārāhāro hi ojaṭṭhamakarūpaṃ āharati, phassāhāro tisso vedanā, manosañcetanāhārasaṅkhātaṃ kusalākusalakammaṃ tīsu bhavesu paṭisandhiṃ. Viññāṇāhārasaṅkhātaṃ paṭisandhiviññāṇaṃ sahajātanāmarūpeāharati, kiñcāpi sakasakapaccayuppanne āharantā aññepi atthi. Ajjhattikasantatiyā pana visesapaccayattā imeyeva cattāro ''āhārā''ti vuttā.

Kabaḷīkārāhārabhakkhānañhi sattānaṃ rūpakāyassa **kabaḷīkārāhāro** visesapaccayo kammādijanitassapi tassa kabaḷīkārāhārūpatthambhabaleneva dasavassādippavattisambhavato. Tathā hesa ''dhāti viya kumārassa, upatthambhanakayantaṃ viya gehassā''ti vutto. **Phasso**pi sukhādivatthubhūtaṃ ārammaṇaṃ phusantoyeva sukhādivedanāpavattanena sattānaṃ ṭhitiyā paccayo hoti. **Manosañcetanā** kusalākusalakammavasena āyūhamānāyeva bhavamūlanipphādanato sattānaṃ ṭhitiyā paccayo hoti. **Viññāṇaṃ** vijānantameva nāmarūpappavattanena sattānaṃ ṭhitiyā paccayo hotīti evameteyeva ajjhattasantānassa visesapaccayattā ''āhārā''ti vuttā, phassādīnaṃ dutiyādibhāvo desanākkamato, na uppattikkamato.

26. Pañcaviññāṇānaṃ vitakkavirahena ārammaṇesu abhinipātamattattā tesu vijjamānānipi upekkhāsukhadukkhāni upanijjhānākārassa abhāvato jhānaṅgabhāvena na uddhaṭāni. ''Vitakkapacchimakaṃ hi jhānaṅga''nti vuttaṃ. Dvipañcaviññāṇamanodhātuttikasantīraṇattikavasena soḷasacittesu vīriyābhāvato tattha vijjamānopi samādhi balabhāvaṃ na gacchati. ''Vīriyapacchimakaṃ bala''nti hi vuttaṃ. Tathā aṭṭhārasāhetukesu hetuvirahato maggaṅgāni na labbhanti. ''Hetupacchimakaṃ maggaṅga''nti (dha. sa. aṭṭha. 438) hi vuttanti imamatthaṃ manasi nidhāyāha **''dvipañcaviññāṇesū''**tyādi. Jhānaṅgāni na labbhantīti sambandho.

27. Adhimokkhavirahato vicikicchācitte ekaggatā cittaṭṭhitimattaṃ, na pana micchāsamādhisamādhindriyasamādhibalavohāraṃ gacchatīti āha **''tathā vicikicchācitte''**tyādi.

28. **Dvihetukatihetuka**ggahaṇena ekahetukesu adhipatīnaṃ abhāvaṃ dasseti. **Javanesvevā**ti avadhāraṇaṃ lokiyavipākesu adhipatīnaṃ asambhavadassanatthaṃ. Na hi te chandādīni purakkhatvā pavattanti. Vīmaṃsādhipatino dvihetukajavanesu asambhavato cittābhisaṅkhārūpanissayassa ca sambhavānurūpato labbhamānataṃ sandhāyāha **''yathāsambhava''**nti. **Ekova labbhati,** itarathā adhipatibhāvāyogato, teneva hi bhagavatā ''hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ hetupaccayena paccayo''tyādinā (paṭṭhā. 1.1.1) hetupaccayaniddese viya ''adhipatī adhipatisampayuttakāna''ntyādinā avatvā ''chandādhipati chandasampayuttakāna''ntyādinā (paṭṭhā. 1.1.3) ekekādhipativaseneva adhipatipaccayo uddhaṭo.

29. **Vatthuto** dhammavasena hetudhammā cha, jhānaṅgāni **pañca** somanassadomanassupekkhānaṃ vedanāvasena ekato gahitattā, **maggaṅgā nava** micchāsaṅkappavāyāmasamādhīnaṃ vitakkavīriyacittekaggatāsabhāvena sammāsaṅkappādīhi ekato gahitattā. **Indriyadhammā soḷasa** pañcannaṃ vedanindriyānaṃ vedanāsāmaññena, tiṇṇaṃ lokuttarindriyānaṃ paññindriyassa ca ñāṇasāmaññena ekato gahitattā, rūpārūpajīvitindriyānañca visuṃ gahitattā, baladhammā pana yathāvuttanayeneva nava īritā, adhipatidhammā cattāro vuttā, āhārā tathā cattāro vuttāti kusalādīhi tīhi samākiṇṇo tatoyeva **missakasaṅgaho** evaṃnāmako saṅgaho sattadhā vutto. Ettha ca –

Pañcasaṅgahitā paññā, vāyāmekaggatā pana;
Catusaṅgahitā cittaṃ, sati ceva tisaṅgahā.

Saṅkappo vedanā saddhā, dukasaṅgahitā matā;
Ekekasaṅgahā sesā, aṭṭhavīsati bhāsitā.

Missakasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bodhipakkhiyasaṅgahavaṇṇanā

30. Paṭṭhātīti paṭṭhānaṃ, asubhaggahaṇādivasena anupavisitvā kāyādiārammaṇe pavattatītyattho, satiyeva paṭṭhānaṃ **satipaṭṭhānaṃ**. Taṃ pana kāyavedanācittadhammesu asubhadukkhāniccānattākāraggahaṇavasena, subhasukhaniccattasaññāvipallāsappahānavasena ca catubbidhanti vuttaṃ **''cattāro satipaṭṭhānā''**ti. Kucchitānaṃ kesādīnaṃ āyoti kāyo, sarīraṃ, assāsapassāsānaṃ vā samūho kāyo, tassa anupassanā parikammavasena,

vipassanāvasena ca saraṇaṃ **kāyānupassanā**. Dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāradukkhabhūtānaṃ vedanānaṃ vasena anupassanā **vedanānupassanā**. Tathā sarāgamahaggatādivasena sampayogabhūmibhedena bhinnasseva cittassa anupassanā **cittānupassanā**. Saññāsaṅkhārānaṃ dhammānaṃ bhinnalakkhaṇānameva anupassanā **dhammānupassanā**.

31. Sammā padahanti etenāti **sammappadhānaṃ,** vāyāmo. So ca kiccabhedena catubbidhoti āha **''cattāro sammappadhānā''**tyādi. Asubhamanasikārakammaṭṭhānānuyuñjanādivasena vāyamanaṃ **vāyāmo. Bhiyyobhāvāyā**ti abhivuddhiyā.

32. Ijjhati adhiṭṭhānādikaṃ etāyāhi iddhi, iddhividhañāṇaṃ iddhiyā pādo iddhipādo, chandoyeva iddhipādo **chandiddhipādo**.

35. Bujjhatīti bodhi, āraddhavipassakato paṭṭhāya yogāvacaro. Yāya vā so satiādikāya dhammasāmaggiyā bujjhati saccāni paṭivijjhati, kilesaniddāto vā vuṭṭhāti, kilesasaṅkocābhāvato vā maggaphalappattiyā vikasati, sā dhammasāmaggī bodhi, tassa bodhissa, tassā vā bodhiyā aṅgabhūtā kāraṇabhūtāti bojjhaṅgā, te pana dhammavasena sattavidhāti āha **''satisambojjhaṅgo''**tyādi. Satiyeva sundaro bojjhaṅgo, sundarassa vā bodhissa, sundarāya vā bodhiyā aṅgoti **satisambojjhaṅgo**. Dhamme vicināti upaparikkhatīti **dhammavicayo,** vipassanāpaññā. **Upekkhā**ti idha tatramajjhattupekkhā.

40. ''Sattadhā tattha saṅgaho''ti vatvāna puna taṃ dassetuṃ **''saṅkappapassaddhi cā''**tyādi vuttaṃ. Tattha **vīriyaṃ navaṭṭhānaṃ** sammappadhānacatukkavīriyiddhipādavīriyindriyavīriyabalasambojjhaṅgasammāvāyāmavasena navakiccattā, **sati aṭṭhaṭṭhānā** satipaṭṭhānacatukkasatindriyasatibalasatisambojjhaṅgasammāsativasena aṭṭhakiccattā. **Samādhi catuṭṭhāno** samādhindriyasamādhibalasamādhisambojjhaṅgasammāsamādhivasena catukiccattā, **paññā pañcaṭṭhānā** vīmaṃsiddhipādapaññindriyapaññābaladhammavicayasambojjhaṅgasammādiṭṭhivasena pañcakiccattā, **saddhā dviṭṭhānā** saddhindriyasaddhābalavasena dvikiccattā. Eso uttamānaṃ bodhipakkhiyabhāvena visiṭṭhānaṃ sattatiṃsa dhammānaṃ **pavaro** uttamo vibhāgo.

41. Lokuttare aṭṭhavidhepi sabbe sattatiṃsa dhammā honti, saṅkappapītiyo na vā honti, dutiyajjhānike saṅkappassa, catutthapañcamajjhānike pītiyā ca asambhavato na honti vā, lokiyepi citte sīlavisuddhādi **chabbisuddhipavattiyaṃ yathāyogaṃ** taṃtaṃkiccassa anurūpavasena keci katthaci visuṃ visuṃ honti, katthaci na vā honti.

Bodhipakkhiyasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sabbasaṅgahavaṇṇanā

42. Atītānāgatapaccuppannādibhedabhinnā te te sabhāgadhammā ekajjhaṃ rāsaṭṭhena **khandhā**. Tenāha bhagavā – ''tadekajjhaṃ abhisaṃyūhitvā abhisaṅkhipitvā ayaṃ vuccati rūpakkhandho''tyādi (vibha. 2), te panete khandhā bhājanabhojanabyañjanabhattakārakabhuñjakavikappavasena pañceva vuttāti āha **''rūpakkhandho''**tyādi. Rūpañhi vedanānissayattā bhājanaṭṭhāniyaṃ, vedanā bhuñjitabbattā bhojanaṭṭhāniyā, saññā vedanāssādalābhahetuttā byañjanaṭṭhāniyā, saṅkhārā abhisaṅkharaṇato bhattakārakaṭṭhāniyā, viññāṇaṃ upabhuñjakattā bhuñjakaṭṭhāniyaṃ. Ettāvatā ca adhippetatthasiddhīti pañceva vuttā. Desanākkamepi idameva kāraṇaṃ yattha bhuñjati, yañca bhuñjati, yena ca bhuñjati, yo ca bhojako, yo ca bhuñjitā, tesaṃ anukkamena dassetukāmattā.

43. Upādānānaṃ gocarā khandhā **upādānakkhandhā,** te pana upādānavisayabhāvena gahitā rūpādayo pañcevāti vuttaṃ **''rūpupādānakkhandho''**tyādi. Sabbasabhāgadhammasaṅgahatthaṃ hi sāsavā, anāsavāpi dhammā avisesato ''pañcakkhandhā''ti desitā. Vipassanābhūmisandassanatthaṃ pana sāsavāva ''upādānakkhandhā''ti. Yathā panettha vedanādayo sāsavā, anāsavā ca, na evaṃ rūpaṃ, ekantakāmāvacarattā. Sabhāgarāsivasena pana taṃ khandhesu desitaṃ, upādāniyabhāvena, pana rāsivasena ca upādānakkhandhesūti daṭṭhabbaṃ.

44. Āyatanti ettha taṃtaṃdvārārammaṇā cittacetasikā tena tena kiccena ghaṭṭenti vāyamanti, āyabhūte vā te dhamme etāni tanonti vitthārenti, āyataṃ vā saṃsāradukkhaṃ nayanti pavattenti, cakkhuviññāṇādīnaṃ kāraṇabhūtānīti vā **āyatanāni**. Apica loke nivāsaākarasamosaraṇasañjātiṭṭhānaṃ ''āyatana''nti vuccati, tasmā etepi taṃtaṃdvārikānaṃ, taṃtadārammaṇānañca cakkhuviññāṇādīnaṃ nivāsaṭṭhānatāya, tesameva ākiṇṇabhāvena pavattānaṃ ākaraṭṭhānatāya, dvārārammaṇato samosarantānaṃ samosaraṇaṭṭhānatāya, tattheva uppajjantānaṃ sañjātiṭṭhānatāya ca āyatanāni. Tāni pana dvārabhūtāni ajjhattikāyatanāni cha, ārammaṇabhūtāni ca bāhirāyatanāni chāti dvādasavidhānīti āha **''cakkhāyatana''**ntyādi. Cakkhu ca taṃ āyatanañcāti **cakkhāyatanaṃ**. Evaṃ sesesupi.

Ettha ajjhattikāyatanesu sanidassanasappaṭighārammaṇattā cakkhāyatanaṃ vibhūtanti taṃ paṭhamaṃ vuttaṃ, tadanantaraṃ anidassanasappaṭighārammaṇāni itarāni, tatthāpi asampattaggāhakasāmaññena cakkhāyatanānantaraṃ sotāyatanaṃ vuttaṃ, itaresu sīghataraṃ ārammaṇaggahaṇasamatthattā ghānāyatanaṃ paṭhamaṃ vuttaṃ. Purato ṭhapitamattassa hi bhojanādikassa gandho vātānusārena ghāne paṭihaññati, tadanantaraṃ pana padesavuttisāmaññena jivhāyatanaṃ vuttaṃ, tato sabbaṭṭhānikaṃ kāyāyatanaṃ, tato pañcannampi gocaraggahaṇasamatthaṃ manāyatanaṃ, yathāvuttānaṃ pana anukkamena tesaṃ tesaṃ ārammaṇāni rūpāyatanādīni vuttāni.

45. Attano sabhāvaṃ dhārentīti **dhātuyo**. Atha vā yathāsambhavaṃ anekappakāraṃ saṃsāradukkhaṃ vidahanti, bhārahārehi viya ca bhāro sattehi dhīyanti dhāriyanti, avasavattanato dukkhavidhānamattameva cetā, sattehi ca saṃsāradukkhaṃ anuvidhīyati etāhi, tathāvihitañca etāsveva mīyati ṭhapiyati, rasasoṇitādisarīrāvayavadhātuyo viya, haritālamanosilādiselāvayavadhātuyo viya ca ñeyyāvayavabhūtā cāti **dhātuyo**. Yathāhu –

''Vidahati vidhānañca, dhīyate ca vidhīyate;
Etāya dhīyate ettha, iti vā dhātusammatā;
Sarīraselāvayava-dhātuyo viya dhātuyo''ti.

Tā pana manāyatanaṃ sattaviññāṇadhātuvasena sattadhā bhinditvā avasesehi ekādasāyatanehi saha aṭṭhārasadhātū vuttāti āha **''cakkhudhātū''**tyādi. Kamakāraṇaṃ vuttanayena daṭṭhabbaṃ.

46. Ariyakarattā ariyāni, tacchabhāvato saccānīti **ariyasaccāni**. Imāni hi cattāro paṭipannake, cattāro phalaṭṭheti aṭṭhaariyapuggale sādhenti asati saccappaṭivedhe tesaṃ ariyabhāvānupagamanato, sati ca tasmiṃ ekantena tabbhāvūpagamanato ca. Dukkhasamudayanirodhamaggānameva pana yathākkamaṃ bādhakattaṃ pabhavattaṃ nissaraṇattaṃ niyyānikattaṃ, nāññesaṃ, bādhakādibhāvoyeva ca dukkhādīnaṃ, na abādhakādibhāvo, tasmā aññatthābhāvatatthabyāpitāsaṅkhātena lakkhaṇena etāni tacchāni. Tenāhu porāṇā –

''Bodhānurūpaṃ cattāro, chindante caturo male;
Khīṇadose ca cattāro, sādhentāriyapuggale.

''Aññattha bādhakattādi, na hi etehi labbhati;
Nābādhakattametesaṃ, tacchānetānivetato''ti.

Ariyānaṃ vā saccāni tehi paṭivijjhitabbattā, ariyassa vā sammāsambuddhassa saccāni tena desitattāti **ariyasaccāni**. Tāni pana saṃkiliṭṭhāsaṃkiliṭṭhaphalahetuvasena catubbidhānīti āha **''cattāri ariyasaccānī''**tyādi. Tattha kucchitattā, tucchattā ca **dukkhaṃ**. Kammādipaccayasanniṭṭhāne dukkhuppattinimittatāya samudayo samudeti etasmā dukkhanti katvā, dukkhassa samudayo **dukkhasamudayo**. Dukkhassa anuppādanirodho ettha, etenāti vā **dukkhanirodho**. Dukkhanirodhaṃ gacchati, paṭipajjanti ca taṃ etāyāti **dukkhanirodhagāminipaṭipadā**.

47. Cetasikānaṃ, soḷasasukhumarūpānaṃ, nibbānassa ca vasena ekūnasattati dhammā āyatanesu dhammāyatanaṃ, dhātūsu dhammadhātūti ca saṅkhaṃ gacchanti.

49. **Sesā cetasikā**ti vedanāsaññāhi sesā paññāsa cetasikā. Kasmā pana vedanāsaññā visuṃ katāti? Vaṭṭadhammesu assādatadupakaraṇabhāvato. Tebhūmakadhammesu hi assādavasappavattā vedanā, asubhe subhādisaññāvipallāsavasena ca tassā tadākārappavattīti tadupakaraṇabhūtā saññā, tasmā saṃsārassa padhānahetutāya etā vinibhujjitvā desitāti. Vuttañhetaṃ ācariyena –

> ''Vaṭṭadhammesu assādaṃ, tadassādupasevanaṃ;
> Vinibhujja nidassetuṃ, khandhadvayamudāhaṭa''nti. (nāma. pari. 649);

50. Nanu ca āyatanadhātūsu nibbānaṃ saṅgahitaṃ, khandhesu kasmā na saṅgahitanti āha **''bhedābhāvenā''**tyādi. Atītādibhedabhinnānañhi rāsaṭṭhena khandhavohāroti nibbānaṃ bhedābhāvato khandhasaṅgahato **nissaṭaṃ,** vinimuttantyattho.

51. Channaṃ dvārānaṃ, channaṃ ārammaṇānañca bhedena āyatanāni dvādasa bhavanti, channaṃ dvārānaṃ channaṃ ārammaṇānaṃ tadubhayaṃ nissāya uppannānaṃ tattakānameva viññāṇānaṃ **pariyāyena** kamena dhātuyo aṭṭhārasa bhavanti.

52. Tisso bhūmiyo imassāti tibhūmaṃ, tibhūmaṃyeva **tebhūmakaṃ**. Vattati ettha kammaṃ, tabbipāko cāti **vaṭṭaṃ. Taṇhā**ti kāmataṇhādivasena tividhā, puna chaḷārammaṇavasena aṭṭhārasavidhā, atītānāgatapaccuppannavasena catupaññāsavidhā, ajjhattikabāhiravasena aṭṭhasatappabhedā taṇhā. Kasmā pana aññesupi dukkhahetūsu santesu taṇhāyeva samudayoti vuttāti? Padhānakāraṇattā. Kammavicittatāhetubhāvena, hi kammasahāyabhāvūpagamanena ca dukkhavicittatākāraṇattā taṇhā dukkhassa visesakāraṇanti. Maggo dukkhanirodhagāminipaṭipadānāmena vutto maggo lokuttaro matoti maggoti puna maggaggahaṇaṃ yojetabbaṃ.

53. **Maggayuttā** aṭṭhaṅgikavinimuttā sesā maggasampayuttā phassādayo **phalañceva** sasampayuttanti ete catūhi saccehi vinissaṭā viniggatā nippariyāyato, pariyāyato pana aññātāvindriyaniddesepi ''maggaṅgaṃ maggapariyāpanna''nti (dha. sa. 555) vuttattā phaladhammesu sammādiṭṭhādīnaṃ maggasacce, itaresañca maggaphalasampayuttānaṃ saṅkhāradukkhasāmaññena dukkhasacce saṅgaho sakkā kātuṃ. Evañhi sati saccadesanāyapi sabbasaṅgāhikatā upapannā hoti. Kasmā panete khandhādayo bahū dhammā vuttāti? Bhagavatāpi tatheva desitattā. Bhagavatāpi kasmā tathā desitāti? Tividhasattānuggahassa adhippetattā. Nāmarūpatadubhayasammuḷhavasena hi tikkhanābhitikkhamudindriyavasena, saṅkhittamajjhimavitthārarucivasena ca tividhā sattā. Tesu nāmasammuḷhānaṃ khandhaggahaṇaṃ nāmassa tattha catudhā vibhattattā, rūpasammuḷhānaṃ āyatanaggahaṇaṃ rūpassa tattha aḍḍhekādasadhā vibhattattā, ubhayamuḷhānaṃ dhātuggahaṇaṃ ubhayesampi tattha vitthārato vibhattattā, tathā tikkhindriyānaṃ, saṅkhittarucikānañca khandhāggahaṇantyādi yojetabbaṃ. Taṃ panetaṃ tividhampi pavattinivattitadubhayahetuvasena diṭṭhameva upakārāvahaṃ. No aññathāti saccaggahaṇanti daṭṭhabbaṃ.

Sabbasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Samuccayaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Paccayaparicchedavaṇṇanā

1. Idāni yathāvuttanāmarūpadhammānaṃ paṭiccasamuppādapaṭṭhānanayavasena paccaye dassetuṃ **''yesa''**ntyādi āraddhaṃ. **Yesaṃ** paccayehi saṅkhatattā **saṅkhatānaṃ** paccayuppannadhammānaṃ **ye** paccayadhammā **yathā** yenākārena **paccayā** ṭhitiyā, uppattiyā ca upakārakā, **taṃ vibhāgaṃ** tesaṃ paccayuppannānaṃ, tesaṃ paccayānaṃ, tassa ca paccayākārassa pabhedaṃ **iha** imasmiṃ samuccayasaṅgahānantare ṭhāne **yathārahaṃ** taṃtaṃpaccayuppannadhamme sati taṃtaṃpaccayānaṃ taṃtaṃpaccayabhāvākārānurūpaṃ idāni pavakkhāmīti yojanā.

2. Tattha paccayasāmaggiṃ paṭicca samaṃ gantvā phalānaṃ uppādo etasmāti **paṭiccasamuppādo,** paccayākāro. Nānappakārāni ṭhānāni paccayā etthātyādinā paṭṭhānaṃ, anantanayasamantapaṭṭhānamahāpakaraṇaṃ, tattha desitanayo **paṭṭhānanayo**.

3. **Tatthā**ti tesu dvīsu nayesu. Tassa paccayadhammassa bhāvena bhavanasīlassa bhāvo tabbhāvabhāvībhāvo, soyeva ākāramattaṃ, tena upalakkhito **tabbhāvabhāvībhāvākāramattopalakkhito**. Eteneva tadabhāvābhāvākāramattopalakkhitatāpi atthato dassitā hoti. Anvayabyatirekavasena hi paccayalakkhaṇaṃ dassetabbaṃ. Tenāha bhagavā – ''imasmiṃ sati idaṃ hoti, imassuppādā idamuppajjati. Imasmiṃ asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī''ti (ma. ni. 1.404, 406; saṃ. ni. 2.21; udā. 1, 2). Paṭicca phalaṃ eti etasmāti paccayo. Tiṭṭhati phalaṃ ettha tadāyattavuttitāyāti ṭhiti, āhacca visesetvā pavattā paccayasaṅkhātā ṭhiti **āhaccapaccayaṭṭhiti**. Paṭiccasamuppādanayo hi tabbhāvabhāvībhāvākāramattaṃ upādāya pavattattā hetādipaccayaniyamavisesaṃ anapekkhitvā avisesatova pavattati, ayaṃ pana hetāditaṃtaṃpaccayānaṃ tassa tassa dhammantarassa taṃtaṃpaccayabhāvasāmatthiyākāravisesaṃ upādāya visesetvā pavattoti āhaccapaccayaṭṭhitimārabbha pavuccatīti. Keci pana ''āhacca kaṇṭhatāluādīsu paharitvā vuttā ṭhiti **āhaccapaccayaṭṭhitī''**ti vaṇṇenti. Taṃ pana savanamatteneva tesaṃ avahasitabbavacanataṃ pakāseti. Na hi paṭiccasamuppādanayo, añño vā koci nayo kaṇṭhatāluādīsu anāhacca desetuṃ sakkāti. **Vomissetvā**ti paṭṭhānanayampi paṭiccasamuppādeyeva pakkhipitvā tabbhāvabhāvībhāvena hetādipaccayavasena ca missetvā **ācariyā** saṅgahakārādayo **papañcenti** vitthārenti, mayaṃ pana visuṃ visuṃyeva dassayissāmātyadhippāyo.

Paṭiccasamuppādanayavaṇṇanā

4. Na vijānātīti avijjā, avindiyaṃ vā kāyaduccaritādiṃ vindati paṭilabhati, vindiyaṃ vā kāyasucaritādiṃ na vindati, veditabbaṃ vā catusaccādikaṃ na viditaṃ karoti, avijjamāne vā javāpeti, vijjamāne vā na javāpetīti avijjā, catūsu ariyasaccesu pubbantādīsu catūsu aññāṇassetaṃ nāmaṃ. Avijjā eva paccayo **avijjāpaccayo**. Tato avijjāpaccayā saṅkhatamabhisaṅkharontīti **saṅkhārā,** kusalākusalakammāni. Te tividhā puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāroti. Tatthakāmarūpāvacarā terasa kusalacetanā puññābhisaṅkhāro, dvādasa akusalacetanā apuññābhisaṅkhāro, catasso āruppacetanā āneñjābhisaṅkhāroti evametā ekūnatiṃsa cetanā saṅkhārā nāma. Paṭisandhivasena ekūnavīsatividhaṃ, pavattivasena dvattiṃsavidhaṃ vipākacittaṃ **viññāṇaṃ** nāma. Nāmañca rūpañca **nāmarūpaṃ**. Tattha nāmaṃ idha vedanādikkhandhattayaṃ, rūpaṃ pana bhūtupādāyabhedato duvidhaṃ kammasamuṭṭhānarūpaṃ, tadubhayampi idha paṭisandhiviññāṇasahagatanti daṭṭhabbaṃ. **Nāmarūpapaccayā**ti ettha nāmañca rūpañca nāmarūpañca nāmarūpanti sarūpekaseso veditabbo. Cakkhādīni cha ajjhattikāyatanāni, kesañci matena rūpādīni cha bāhirāyatanānipi vā āyatanaṃ nāma. Cha āyatanāni ca chaṭṭhāyatanañca **saḷāyatanaṃ**. Cakkhusamphassādivasena chadvāriko phasso **phasso** nāma. Sukhadukkhupekkhāvasena tividhā **vedanā**.

Kāmataṇhā bhavataṇhā vibhavataṇhāti tividhā **taṇhā**. Chaḷārammaṇādivasena pana aṭṭhasatappabhedā honti kāmupādānādivasena cattāri upādānāni. Ettha ca dubbalā taṇhā taṇhā nāma, balavatī upādānaṃ. Asampattavisayapatthanā vā taṇhā tamasi corānaṃ hatthappasāraṇaṃ viya, sampattavisayaggahaṇaṃ upādānaṃ corānaṃ hatthappattassa gahaṇaṃ viya. Appicchatāpaṭipakkhā taṇhā, santosappaṭipakkhaṃ upādānaṃ. Pariyesanadukkhamūlaṃ taṇhā, ārakkhadukkhamūlaṃ upādānanti ayametesaṃ viseso. Kammabhavo upapattibhavoti duvidho **bhavo**. Tattha paṭhamo bhavati etasmā phalanti bhavo, so kāmāvacarakusalākusalādivasena ekūnatiṃsavidho. Dutiyo pana bhavatīti bhavo, so kāmabhavādivasena navavidho. **Upādānapaccayā bhavo**ti cettha upapattibhavopi adhippeto. **Bhavapaccayā jātī**ti kammabhavova. So hi jātiyā paccayo hoti, na itaro. So hi paṭhamābhinibbattakkhandhasabhāvo jātiyeva, na ca tadeva tassa kāraṇaṃ yuttaṃ. Tesaṃ tesaṃ sattānaṃ taṃtaṃgatiādīsu attabhāvapaṭilābho **jāti**. Tathānibbattassa ca attabhāvassa purāṇabhāvo **jarā**. Etasseva ekabhavaparicchinnassa pariyosānaṃ **maraṇaṃ**. Ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa cittasantāpo **soko**. Tasseva vacīpalāpo **paridevo**. Kāyikadukkhavedanā **dukkhaṃ**. Mānasikadukkhavedanā **domanassaṃ**. Ñātibyasanādīhi phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito bhuso āyāso **upāyāso**.

Ettha ca satipi vatthārammaṇādike paccayantare avijjādiekekapaccayaggahaṇaṃ padhānabhāvato, pākaṭabhāvato cāti daṭṭhabbaṃ. Ettha ca avijjānusayiteyeva santāne saṅkhārānaṃ vipākadhammabhāvena pavattanato avijjāpaccayāsaṅkhārāsambhavanti, viññāṇañca saṅkhārajanitaṃ hutvā bhavantare patiṭṭhāti. Na hi janakābhāve tassuppatti siyā, tasmā saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ. Nāmarūpañca pubbaṅgamādhiṭṭhānabhūtaviññāṇupatthaddhaṃ paṭisandhipavattīsu patiṭṭhahatīti viññāṇapaccayānāmarūpaṃ, saḷāyatanañca nāmarūpanissayameva chabbidhaphassassa dvārabhāvena yathārahaṃ pavattati, no aññathāti nāmarūpapaccayā saḷāyatanaṃ. Phasso ca saḷāyatanasambhaveyeva ārammaṇaṃ phusati. Na hi dvārābhāve tassuppatti siyāti saḷāyatanapaccayā phasso. Iṭṭhāniṭṭhamajjhattañca ārammaṇaṃ phusantoyeva vedanaṃ vedayati, no aññathāti phassapaccayā vedanā. Vedanīyesu ca dhammesu assādānupassino vedanāhetukā taṇhā samuṭṭhātīti vedanāpaccayā taṇhā. Taṇhāsinehapipāsitāyeva ca upādāniyesu dhammesu upādāya daḷhabhāvāya saṃvattanti. Taṇhāya hi rūpādīni assādetvā assādetvā kāmesu pātabyataṃ āpajjantīti taṇhā kāmupādānassa paccayo. Tathā rūpādibhedegadhito ''natthi dinna''ntyādinā micchādassanaṃ saṃsārato muccitukāmo asuddhimagge suddhimaggaparāmāsaṃ khandhesu attattaniyagāhabhūtaṃ attavādadassanadvayañca gaṇhāti, tasmā diṭṭhupādādīnampi paccayoti taṇhāpaccayā upādānaṃ. Yathārahaṃ sampayogānusayavasena upādānapatiṭṭhitāyeva sattā kammāyūhanāya saṃvattantīti upādānaṃ bhavassa paccayo. Upapattibhavasaṅkhātā ca jāti kammabhavahetukāyeva. Bījato aṅkuro viya tattha tattha samupalabbhatīti bhavo jātiyā paccayo nāma. Sati ca jātiyā eva jarāmaraṇasambhavo. Na hi ajātānaṃ jarāmaraṇasambhavo hotīti jāti jarāmaraṇānaṃ paccayoti evametesaṃ tabbhāvabhāvībhāvo daṭṭhabbo.

Evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hotīti yathāvuttena paccayaparamparavidhinā, na pana issaranimmānādīhi **etassa** vaṭṭasaṅkhātassa **kevalassa** sukhādīhi asammissassa, sakalassa vā **dukkhakkhandhassa** dukkharāsissa na sukhasubhādīnaṃ **samudayo** nibbatti hoti. **Ettha** imasmiṃ paccayasaṅgahādhikāre.

5. Atati satataṃ gacchati pavattatīti **addhā,** kālo.

6. **Avijjāsaṅkhārā atīto addhā** atītabhavapariyāpannahetūnamevettha adhippetattā, addhāggahaṇena ca avijjādīnaṃ dhammānameva gahaṇaṃ tabbinimuttassa kassaci kālassa anupalabbhanato. Niruddhānuppādā eva hi dhammā atītānāgatakālavasena uppādādikkhaṇattayapariyāpannā ca paccuppannakālavasena voharīyanti. **Jātijarāmaraṇaṃ anāgato addhā** paccuppannahetuto anāgate nibbattanato. **Majjhe paccuppanno addhā** atītahetuto idha nibbattanakaphalasabhāvattā, anāgataphalassa idha hetusabhāvattā ca majjhe viññāṇādīni aṭṭhaṅgāni paccuppanno addhā.

8. Nanu sokaparidevādayopi aṅgabhāvena vattabbāti āha **''sokādivacana''**ntyādi. Sokādivacanaṃ jātiyā nissandassa amukhyaphalamattassa nidassanaṃ, na pana visuṃ aṅgadassanantyattho.

9. **Taṇhupādānabhavāpi gahitā hontī**ti kilesabhāvasāmaññato avijjāggahaṇena taṇhupādānāni, kammabhavasāmaññato saṅkhāraggahaṇena kammabhavo gahito. Tathā taṇhupādānabhavaggahaṇena ca avijjāsaṅkhārā gahitāti sambandho. Etthāpi vuttanayena tesaṃ gahaṇena tesaṃ saṅgaho daṭṭhabbo, viññāṇanāmarūpasaḷāyatanaphassavedanānaṃ jātijarābhaṅgāva jātijarāmaraṇanti ca vuttāti āha **''jātijarāmaraṇaggahaṇenā''**tyādi.

10. **Atīte hetavo pañcā**ti sarūpato vuttānaṃ dvinnaṃ avijjāsaṅkhārānaṃ, saṅgahavasena gahitānaṃ tiṇṇaṃ taṇhupādānabhavānañca vasena paccuppannaphalassa paccayā atītabhave nibbattā hetavo pañca, **idāni phalapañcaka**nti atītahetupaccayā idha paccuppanne nibbattaṃ viññāṇādiphalapañcakaṃ. **Idāni hetavo pañcā**ti sarūpato vuttānaṃ taṇhādīnaṃ tiṇṇaṃ, saṅgahato laddhānaṃ avijjāsaṅkhārānaṃ dvinnañca vasena āyatiṃ phalassa paccayā idāni hetavo pañca. **Āyatiṃ phalapañcaka**nti jātijarāmaraṇaggahaṇena vuttaṃ paccuppannahetupaccayā anāgate nibbattanakaviññāṇādiphalapañcakanti evaṃ vīsati atītādīsu tattha tattha ākiriyantīti **ākārā**.

Atītahetūnaṃ, idāni phalapañcakassa ca antarā eko sandhi, idāni phalapañcakassa, idāni hetūnañca antarā eko, idāni hetūnaṃ, āyatiṃ phalassa ca antarā ekoti evaṃ tisandhi. Vuttañhetaṃ – ''saṅkhāraviññāṇānamantarā eko, vedanātaṇhānamantarā eko, bhavajātīnamantarā eko sandhī''ti. Ettha hi hetutophalassa avicchedappavattibhāvato hetuphalasambandhabhūto paṭhamo sandhi, tathā tatiyo, dutiyo pana phalato hetuno avicchedappavattibhāvato phalahetusambandhabhūto. Phalabhūtopi hi dhammo aññassa hetusabhāvassa dhammassa paccayoti. Saṅkhipīyanti ettha avijjādayo, viññāṇādayo cāti saṅkhepo, atītahetu, etarahi vipāko, etarahi hetu āyatiṃ vipākoti cattāro saṅkhepāti **catusaṅkhepā**.

11. **Kammabhavasaṅkhāto bhavekadeso**ti ettha āyatiṃ paṭisandhiyā paccayacetanā bhavo nāma, purimakammabhavasmiṃ idha paṭisandhiyā paccayacetanā saṅkhārāti veditabbā. **Avasesā cā**ti viññāṇādipañcakajātijarāmaraṇavasena sattavidhā paccuppannaphalavasena vuttadhammā. **Upapattibhavasaṅkhāto bhavekadeso**ti pana anāgatapariyāpannā veditabbā. Bhava-saddena kammabhavassapi vuccamānattā bhavekadesa-saddo vutto.

12. Pubbantassa avijjā mūlaṃ. Aparantassa taṇhā mūlanti āha **avijjātaṇhāvasena dve mūlānī''**ti.

13. **Tesameva** avijjātaṇhāsaṅkhātānaṃ vaṭṭa**mūlānaṃ nirodhena** anuppādadhammatāpattiyā saccappaṭivedhato siddhāya appavattiyā vaṭṭaṃ nirujjhati. **Abhiṇhaso** abhikkhaṇaṃ **jarāmaraṇa**saṅkhātāya **mucchāya pīḷitānaṃ** sattānaṃ sokādisamappitānaṃ kāmāsavādi**āsavānaṃ** samuppādato puna avijjā ca pavattati. ''Āsavasamudayā avijjāsamudayo''ti (ma. ni. 1.103) hi vuttaṃ. Etena avijjāyapi paccayo dassito hoti, itarathā paṭiccasamuppādacakkaṃ abaddhaṃ siyāti. **Iccevaṃ** vuttanayena **ābaddhaṃ** avicchinnaṃ **anādikaṃ** ādirahitaṃ tibhūmakapariyāpannattā **tebhūmakaṃ** kilesakammavipākavasena tivaṭṭabhūtaṃ **paṭiccasamuppādoti paṭṭhapesi** paññapesi **mahāmuni** sammāsambuddho.

Paṭiccasamuppādanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭṭhānanayavaṇṇanā

14. Evaṃ paṭiccasamuppādanayaṃ vibhāgato dassetvā idāni paṭṭhānanayaṃ dassetuṃ **''hetupaccayo''**tyādi vuttaṃ. Tattha hinoti patiṭṭhāti etenāti hetu. Anekatthattā dhātusaddānaṃ hi-saddo idha patiṭṭhatthoti daṭṭhabbo. Hinoti vā etena kammanidānabhūtena uddhaṃ ojaṃ abhiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṃ phalaṃ gacchati pavattati vuddhiṃ virūḷhiṃ āpajjatīti hetu. Hetu ca so paccayo cāti **hetupaccayo**. Hetu hutvā paccayo, hetubhāvena paccayoti vuttaṃ hoti. Mūlaṭṭhena hetu, upakāraṭṭhena paccayoti saṅkhepato mūlaṭṭhena upakārako dhammo hetupaccayo. So pana pavatte cittasamuṭṭhānānaṃ, paṭisandhiyaṃ kammasamuṭṭhānānañca rūpānaṃ ubhayattha sampayuttānaṃ nāmadhammānañca rukkhassa mūlāni viya

suppatiṭṭhitabhāvasādhanasaṅkhātamūlaṭṭhena upakārakā cha dhammāti daṭṭhabbaṃ.

Ālambīyati dubbalena viya daṇḍādikaṃ cittacetasikehi gayhatīti **ārammaṇaṃ**. Cittacetasikā hi yaṃ yaṃ dhammaṃ ārabbha pavattanti, te te dhammā tesaṃ tesaṃ dhammānaṃ ārammaṇapaccayo nāma. Na hi so dhammo atthi, yo cittacetasikānaṃ ārammaṇapaccayabhāvaṃ na gaccheyya. Attādhīnappavattīnaṃ patibhūto paccayo **adhipatipaccayo**.

Na vijjati paccayuppannena saha antaraṃ etassa paccayassāti **anantarapaccayo**. Saṇṭhānābhāvena suṭṭhu anantarapaccayo **samanantarapaccayo**. Attano attano anantaraṃ anurūpacittuppādajananasamattho purimapurimaniruddho dhammo ''anantarapaccayo'', ''samanantarapaccayo''ti ca vuccati. Byañjanamatteneva hi nesaṃ viseso. Atthato pana ubhayampi samanantaraniruddhassevādhivacanaṃ. Na hi tesaṃ atthato bhedo upalabbhati. Yaṃ pana keci vadanti ''atthānantaratāya anantarapaccayo, kālānantaratāya samanantarapaccayo''ti, taṃ ''nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanaṃ phalasamāpattiyā samanantarapaccayena paccayo''tyādīhi (paṭṭhā. 1.1.417) virujjhati. Nevasaññānāsaññāyatanaṃ hi sattāhādikālaṃ niruddhaṃ phalasamāpattiyā samanantarapaccayo, tasmā abhinivesaṃ akatvā byañjanamattatovettha nānākaraṇaṃ paccetabbaṃ, na atthato. Pubbadhammanirodhassa hi pacchājātadhammuppādanassa ca antarābhāvena uppādanasamatthatāya nirodho anantarapaccayatā, ''idamito uddhaṃ, idaṃ heṭṭhā, idaṃ samantato''ti attanā ekattaṃ upanetvā viya suṭṭhu anantarabhāvena uppādetuṃ samatthaṃ hutvā nirodho samanantarapaccayatāti evaṃ byañjanamattatova bhedo. Nirodhapaccayassapi hi nevasaññānāsaññāyatanassa asaññuppattiyā purimassa ca cuticittassa kālantarepi uppajjantānaṃ phalapaṭisandhīnaṃ antarā samānajātiyena arūpadhammena byavadhānābhāvato bhinnajātikānañca rūpadhammānaṃ byavadhānakaraṇe asamatthatāya nirantaruppādane ekattaṃ upanetvā viya uppādane ca samatthatā atthīti tesampi anantarasamanantarapaccayatā labbhati, tasmā dhammato avisesepi tathā tathā bujjhanakānaṃ veneyyānaṃ vasena upasaggatthavisesamattatova bhedo paccetabboti.

Attano anuppattiyā sahuppannānampi anuppattito pakāsassa padīpo viya sahuppannānaṃ sahuppādabhāvena paccayo **sahajātapaccayo,** arūpino catukkhandhā, cattāro mahābhūtā, paṭisandhikkhaṇe vatthuvipākā ca dhammā.

Aññamaññaṃ upatthambhayamānaṃ tidaṇḍaṃ viya attano upakārakadhammānaṃ upatthambhakabhāvena paccayo **aññamaññapaccayo**. Aññamaññatāvaseneva ca upakārakatā aññamaññapaccayatā, na sahajātamattenāti ayametesaṃ dvinnaṃ viseso. Tathā hi sahajātapaccayabhāvīyeva koci aññamaññapaccayo na hoti cittajarūpānaṃ sahajātapaccayabhāvino nāmassa upādārūpānaṃ sahajātapaccayabhāvīnaṃ mahābhūtānañca aññamaññapaccayabhāvassa anuddhaṭattā. Yadi hi sahajātabhāveneva attano upakārakānaṃ upakārakatā aññamaññapaccayatā siyā, tadā sahajātaaññamaññapaccayehi samānehi bhavitabbanti.

Cittakammassa paṭo viya sahajātanāmarūpānaṃ nissayabhūtā catukkhandhā, tarupabbatādīnaṃ pathavī viya ādhāraṇatoyeva sahajātarūpasattaviññāṇadhātūnaṃ yathākkamaṃ nissayā bhūtarūpaṃ, vatthu cāti ime **nissayapaccayo** nāma nissīyati nissitakehīti katvā, balavabhāvena nissayo paccayo **upanissayapaccayo** upa-saddassa atisayajotakattā, tassa pana bhedaṃ vakkhati.

Cha vatthūni, cha ārammaṇāni cāti ime paccayuppannato paṭhamaṃ uppajjitvā pavattamānabhāvena upakārako **purejātapaccayo**. Pacchājātapaccaye asati santānaṭṭhitihetubhāvaṃ āgacchantassa kāyassa upatthambhanabhāvena upakārakā pacchājātā cittacetasikā dhammā **pacchājātapaccayo**. So gijjhapotakasarīrānaṃ āhārāsā cetanā viya daṭṭhabbo.

Purimapurimaparicitagantho viya uttarauttaraganthassa kusalādibhāvena attasadisassa paguṇabalavabhāvavisiṭṭhaattasamānajātiyatāgāhaṇaṃ āsevanaṃ, tena paccayā sajātiyadhammānaṃ sajātiyadhammāva **āsevanapaccayo**. Bhinnajātikā hi bhinnajātikehi āsevanapaguṇena paguṇabalavabhāvavisiṭṭhaṃ kusalādibhāvasaṅkhātaṃ attano gatiṃ gāhāpetuṃ na sakkonti, na ca sayaṃ tato gaṇhanti, te pana anantarātītāni lokiyakusalākusalāni ceva anāvajjanakiriyajavanāni cāti daṭṭhabbaṃ. Cittappayogasaṅkhātakiriyābhāvena sahajātānaṃ nānākkhaṇikānaṃ vipākānaṃ, kaṭattārūpānañca upakārikā cetanā **kammapaccayo**.

Attano nirussāhasantabhāvena sahajātanāmarūpānaṃ nirussāhasantabhāvāya upakārakā vipākacittacetasikā **vipākapaccayo**. Te hi payogena asādhetabbatāya kammassa kaṭattā nipphajjamānamattato nirussāhasantabhāvā honti, na kilesavūpasamasantabhāvā. Tathā santabhāvatoyeva hi bhavaṅgādayo dubbiññeyyā. Abhinipātasampaṭicchanasantīraṇamattā pana vipākā dubbiññeyyāva. Javanappavattiyāva nesaṃ rūpādiggahitatā viññāyati.

Rūpārūpānaṃ upatthambhakattena upakārakā cattāro āhārā **āhārapaccayo**. Satipi hi janakabhāve upatthambhakattameva āhārassa padhānakiccaṃ. Janayantopi āhāro avicchedavasena upatthambhento va janetīti upatthambhakabhāvo va āhārabhāvo. Tesu tesu kiccesu paccayuppannadhammehi attānaṃ anuvattāpanasaṅkhātādhipatiyaṭṭhena paccayo **indriyapaccayo**.

Ārammaṇūpanijjhānalakkhaṇūpanijjhānavasena upagantvā ārammaṇanijjhānakā vitakkādayo **jhānapaccayo**. Sugatito puññato, duggahito pāpato vā niyyānaṭṭhena upakārakā sammādiṭṭhādayo **maggapaccayo**.

Paramatthato bhinnāpi ekībhāvagatā viya ekuppādādibhāvasaṅkhātasampayogalakkhaṇena upakārakā nāmadhammā va **sampayuttapaccayo**. Aññamaññasambandhatāya yuttāpi samānā vippayuttabhāvena visaṃsaṭṭhatāya nānattupagamanena upakārakā vatthucittacetasikā **vippayuttapaccayo**.

Paccuppannasabhāvasaṅkhātena atthibhāvena tādisasseva dhammassa upatthambhakattena upakārakā ''sahajātaṃ purejāta''ntyādinā vakkhamānadhammā **atthipaccayo**. Satipi hi janakatte ṭhitiyaṃyeva sātisayo atthipaccayānaṃ byāpāroti upatthambhakatāva tesaṃ gahitā. Ekasmiṃ phassādisamudāye pavattamāne dutiyassa abhāvato attano ṭhitiyā okāsaṃ alabhantānaṃ anantaramuppajjamānakacittacetasikānaṃ okāsadānavasena upakārakā anantaraniruddhā cittacetasikā **natthipaccayo**.

Attano sabhāvāvigamanena appavattamānānaṃ vigatabhāvena upakārakāyeva dhammā **vigatapaccayo**. Nirodhānupagamanavasena upakārakā atthipaccayā va **avigatapaccayo**. Sasabhāvatāmattena upakārakatā atthipaccayatā, nirodhānupagamanavasena upakārakatā avigatapaccayatāti paccayatāviseso nesaṃ dhammāvisesepi daṭṭhabbo. Dhammānañhi samatthatāvisesaṃ sabbākārena ñatvā bhagavatā catuvīsatipaccayā desitāti bhagavati saddhāya ''evaṃ visesā ete dhammā''ti sutamayañāṇaṃ uppādetvā cintābhāvanāmayañāṇehi tadabhisamayāya yogo karaṇīyo. Avisesepi hi dhammasāmaggiyassa tathā tathā vinetabbapuggalānaṃ vasena heṭṭhā vuttopi paccayo puna pakārantena vuccati ahetukadukaṃ vatvāpi hetuvippayuttadukaṃ viyāti daṭṭhabbaṃ.

15. **Nāmaṃ** catukkhandhasaṅkhātaṃ nāmaṃ tādisasseva **nāmassa chadhā** chahākārehi paccayo hoti, tadeva **nāmarūpīnaṃ** samuditānaṃ **pañcadhā** paccayo hoti, **rūpassa puna** bhūtupādāyabhedassa **ekadhā** paccayo hoti, rūpañca nāmassa ekadhā paccayo, paññattināmarūpāni nāmassa **dvidhā** dvippakārā paccayā honti, **dvayaṃ** pana nāmarūpadvayaṃ samuditaṃ **dvayassa** tādisasseva nāmarūpadvayassa **navadhā** paccayo ceti evaṃ paccayā chabbidhā ṭhitā.

16. Vipākabyākataṃ kammavasena vipākabhāvappattaṃ kammavegakkhittapatitaṃ viya hutvā pavattamānaṃ attano sabhāvaṃ gāhetvā paribhāvetvā neva aññaṃ pavatteti, na ca purimavipākānubhāvaṃ gahetvā uppajjati. ''Na maggapaccayā āsevane eka''nti (paṭṭhā. 1.1.221) vacanato ca ahetukakiriyesu hasituppādasseva āsevanatāuddharaṇena āvajjanadvayaṃ āsevanapaccayo na hoti, tasmā javanāneva āsevanapaccayabhāvaṃ gacchantīti āha **''purimāni**

javanānī''tyādi. Avisesavacanepettha lokiyakusalākusalābyākatajavanāneva daṭṭhabbāni lokuttarajavanānaṃ āsevanabhāvassa anuddhaṭattā.

Evañca katvā vuttaṃ **paṭṭhānaṭṭhakathāyaṃ** (paṭṭhā. aṭṭha. 1.12) ''lokuttaro pana āsevanapaccayo nāma natthī''ti. Tattha hi kusalaṃ bhinnajātikassa purecarattā na tena āsevanaguṇaṃ gaṇhāpeti, phalacittāni ca javanavasena uppajjamānānipi vipākābyākate vuttanayena āsevanaṃ na gaṇhanti, na ca aññaṃ gāhāpenti. Yampi ''āsevanavinimuttaṃ javanaṃ natthī''ti **ācariyadhammapālattherena** vuttaṃ, tampi yebhuyyavasena vuttanti viññāyati. Itarathā ācariyassa asamapekkhitābhidhāyakattappasaṅgo siyā. Maggo pana gotrabhuto āsevanaṃ na gaṇhātīti natthi bhūmiādivasena nānājātitāya anadhippetattā. Tathā hi vuttaṃ **paṭṭhāne** ''gotrabhu maggassa āsevanapaccayena paccayo, vodānaṃ maggassa āsevanapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.426). Ekuppādādicatubbidhasampayogalakkhaṇābhāvato sahuppannānampi rūpadhammānaṃ sampayuttapaccayatā natthīti vuttaṃ **''cittacetasikā dhammā aññamañña''**nti.

17. **Hetujhānaṅgamaggaṅgāni sahajātānaṃ nāma rūpānan**ti tayopete paṭisandhiyaṃ kammasamuṭṭhānānaṃ, pavattiyaṃ cittasamuṭṭhānānañca rūpānaṃ, ubhayattha sahajātānaṃ nāmānañca hetādipaccayena paccayā honti. ''Sahajātarūpanti hi sabbattha paṭisandhiyaṃ kammasamuṭṭhānānaṃ, pavattiyaṃ cittasamuṭṭhānāna''nti vakkhati. **Sahajātā cetanā**ti antamaso cakkhuviññāṇādīhipi sahajātacetanā. **Sahajātānaṃ nāma rūpānan**ti sabbāpi cetanā nāmānaṃ, paṭisandhisahagatā cetanā kammasamuṭṭhānarūpānaṃ, pavattiyaṃ rūpasamuṭṭhāpakacittasahagatā cetanā cittasamuṭṭhānarūpānañca. **Nānākkhaṇikā cetanā**ti vipākakkhaṇato nānākkhaṇe atītabhavādīsu nibbattā kusalākusalacetanā. **Nāmarūpānan**ti ubhayatthāpi nāmarūpānaṃ. **Vipākakkhandhā**ti paṭisandhiviññāṇādikā vipākā arūpakkhandhā. Kammasamuṭṭhānampi hi rūpaṃ vipākavohāraṃ na labhati arūpadhammabhāvena, sārammaṇabhāvena ca kammasadisesu arūpadhammesveva vipāka-saddassa niruḷhattā.

18. **Purejātassa imassa kāyassā**ti paccayadhammato pure uppannassa imassa rūpakāyassa. Kathaṃ pana paccayuppannassa pure nibbattiyaṃ pacchājātassa paccayatāti? Nanu vuttaṃ ''pacchājātapaccaye asati santānaṭṭhitihetukabhāvaṃ āgacchantassā''ti, tasmā santānappavattassa hetubhāvupatthambhane imassa byāpāroti na koci virodho.

19. Paṭisandhiyaṃ cakkhādivatthūnaṃ asambhavato, sati ca sambhave taṃtaṃviññāṇānaṃ paccayabhāvānupagamanato, hadayavatthuno ca paṭisandhiviññāṇena sahuppannassa purejātakatābhāvato vuttaṃ **''chavatthūni pavattiya''**nti. **''Pañcārammaṇāni pañcaviññāṇavīthiyā''**ti ca idaṃ ārammaṇapurejātaniddese āgataṃ sandhāya vuttaṃ. **Pañhāvāre** pana ''sekkhā vā puthujjanā vā cakkhuṃ aniccato dukkhato anattato vipassantī''tyādinā (paṭṭhā. 1.1.424) avisesena paccuppannacakkhādīnampi gahitattā dhammārammaṇampi ārammaṇapurejātaṃ manoviññāṇavīthiyā labbhati. Atthato hetaṃ siddhaṃ, yaṃ paccuppannadhammārammaṇaṃ gahetvā manodvārikavīthi pavattati, taṃ tassa ārammaṇapurejātaṃ hotīti.

22. Pakatiyā eva paccayantararahitena attano sabhāveneva upanissayo **pakatūpanissayo**. Ārammaṇānantarehi asaṃmisso puthageva koci upanissayoti vuttaṃ hoti. Atha vā pakato upanissayo **pakatūpanissayo. Pakato**ti cettha pa-kāro upasaggo, so attano phalassa uppādanasamatthabhāvena santāne nipphāditabhāvaṃ, āsevitabhāvañca dīpeti, tasmā attano santāne nipphanno rāgādi, saddhādi, upasevito vā utubhojanādi pakatūpanissayo. Tathā ceva niddisati.

23. **Garukatan**ti garuṃ katvā paccavekkhitaṃ. Tathā hi ''dānaṃ datvā sīlaṃ samādiyitvā uposathakammaṃ katvā taṃ garuṃ katvā paccavekkhatī''tyādinā (paṭṭhā. 1.1.413) dānasīlauposathakammapubbekatasuciṇṇajhānagotrabhuvodānamaggādīni garuṃ katvā paccavekkhaṇavasena assa niddeso pavatto.

24. ''Purimā purimā kusalā khandhā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kusalānaṃ khandhānaṃ upanissayapaccayena paccayo''tyādinā (paṭṭhā. 1.1.423) nayena anantarapaccayena saddhiṃ nānattaṃ akatvā anantarūpanissayassa āgatattā vuttaṃ **''anantaraniruddhā''**tyādi. Evaṃ santepi attano anantaraṃ anurūpacittuppādavasena anantarapaccayo, balavakāraṇavasena anantarūpanissayapaccayoti ayametesaṃ viseso.

25. Yathārahaṃ ajjhattañca bahiddhā ca rāgādayo…pe… senāsanañcāti yojanā. Rāgādayo hi ajjhattaṃ nipphāditā, puggalādayo bahiddhā sevitā. Tathā hi vuttaṃ ācariyena –

''Rāgasaddhādayo dhammā, ajjhattamanuvāsitā;
Sattasaṅkhāradhammā ca, bahiddhopanisevitā''ti. (nāma. pari. 827);

Atha vā ajjhattañca bahiddhā ca kusalādidhammānanti yathāṭhitavaseneva yojanā attano hi rāgādayo ca attano kusalādidhammānaṃ kalyāṇamittassa saddhādike nissāya kusalaṃ karontānaṃ paresañca nissayā honti.

Tattha kāmarāgādayo nissāya kāmabhavādīsu nibbattanatthaṃ, rāgādivūpasamatthañca dānasīlauposathajjhānābhiññāvipassanāmaggabhāvanā, rāgādihetukā ca uparūparirāgādayo hontīti yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. Yaṃ yañhi nissāya yassa yassa sambhavo, taṃ taṃ tassa tassa pakatūpanissayo hoti. Paccayamahāpadeso hesa, yadidaṃ ''upanissayapaccayo''ti vuttaṃ. Tathā cāha **''bahudhā hoti pakatūpanissayo''**ti. **Saddhādayo**ti sīlasutacāgapaññā. Attano saddhādikañhi upanissāya attano dānasīlādayo, tathā kalyāṇamittānaṃ saddhādayo upanissāya paresañca dānasīlādayo hontīti pākaṭametaṃ. **Sukhaṃ dukkhan**ti kāyikaṃ sukhaṃ dukkhaṃ. **Puggalo**ti kalyāṇamittādipuggalo. **Bhojanan**ti sappāyādibhojanaṃ, **utu**pi tādisova.

27. ''Adhipati…pe… paccayā hontī''ti saṅkhepena vuttamatthaṃ vitthāretuṃ **''tattha garukatamārammaṇa''**ntyādi vuttaṃ. **Garukatamārammaṇan**ti paccavekkhaṇassādādinā garukataṃ ārammaṇaṃ. Tañhi jhānamaggaphalavipassanānibbānādibhedaṃ paccavekkhaṇassādādimaggaphalādidhamme attādhīne karotīti ārammaṇādhipati nāma. Garukātabbatāmattena ārammaṇādhipati. Garukatopi balavakāraṇaṭṭhena ārammaṇūpanissayoti ayametesaṃ viseso. **Sahajātā…pe… nāmarūpānan**ti chandacittavīriyavīmaṃsānaṃ, vasena catubbidhopi sahajātādhipati yathārahaṃ sahajātanāmarūpānaṃ pavattiyaṃyeva sahajātādhipativasena paccayo.

28. Rūpadhammassa arūpadhammaṃ pati sahajātapaccayatā paṭisandhiyaṃ vatthuvasena vuttāti āha **''vatthuvipākā aññamañña''**nti –

30. Yasmā pana aññamaññupatthambhanavaseneva aññamaññapaccayatā, na sahajātamattatoti pavattiyaṃ rūpaṃ nāmānaṃ aññamaññapaccayo na hoti, tasmā vuttaṃ **''cittacetasikā dhammā aññamañña''**nti. Tathā upādārūpāni ca bhūtarūpānaṃ aññamaññapaccayā na hontīti vuttaṃ **''mahābhūtā aññamañña''**nti.

31. Nanu ca ''arūpino āhārā sahajātānaṃ nāmarūpāna''nti vuttaṃ, evañca sati asaññīnaṃ sahajātāhārassa asambhavato ''sabbe sattā āhāraṭṭhitikā''ti kathamidaṃ nīyatīti? Vuccate – manosañcetanāhāravasappavattassa kammassa, taṃsahagatānampi vā sesāhārānaṃ kammūpanissayapaccayehi paccayattapariyāyaṃ gahetvā sabbasattānaṃ āhāraṭṭhitikatā vuttā, na āhārapaccayabhāvatoti.

32. ''Pañca pasādā''tyādīsu nanu itthindriyapurisindriyā na gahitāti? Saccaṃ na gahitā. Yadipi tesaṃ liṅgādīhi anuvattanīyatā atthi, sā pana na paccayabhāvato. Yathā hi jīvitāhārā yesaṃ paccayā honti, tesaṃ anupālakā upatthambhakā atthi, avigatapaccayabhūtā ca honti, na evaṃ itthipurisabhāvā liṅgādīnaṃ kenaci upakārena upakārā honti. Kevalaṃ pana yathāsakeheva kammādipaccayehi pavattamānaṃ liṅgādīnaṃ yathā itthādiggahaṇassa paccayabhāvo hoti, tato aññenākārena taṃ-sahitasantāne appavattito liṅgādīhi anuvattanīyatā, indriyatā ca nesaṃ vuccati, tasmā na tesaṃ

indriyapaccayabhāvo vutto.

33. Yesaṃ nāmānaṃ cakkhādīnaṃ abbhantarato nikkhamantānaṃ viya pavattānaṃ, yesañca rūpānaṃ nāmasannissayeneva uppajjamānānaṃ sampayogāsaṅkā hoti, tesameva vippayuttapaccayatā. Rūpānaṃ pana rūpehi sāsaṅkā natthi. Vatthusannissayeneva jāyantānaṃ visayabhāvamattaṃ ārammaṇanti tenāpi tesaṃ sampayogāsaṅkā natthīti yesaṃ sampayogāsaṅkā atthi, tesameva vippayuttapaccayatāpi vuttāti āha **''okkantikkhaṇe vatthū''**tyādi.

34. **Sabbathā** sabbākārena yathārahaṃ nāmavasena vuttaṃ tividhaṃ sahajātaṃ, duvidhaṃ purejātaṃ, ekavidhaṃ pacchājātañca paccayajātaṃ, āhāresu kabaḷīkāro āhāro, rūpajīvitindriyanti ayaṃ pañcavidhopi atthipaccayo, avigatapaccayo ca hoti. Paccuppannasabhāvena atthibhāvena tādisasseva dhammassa upatthambhakattā atthibhāvābhāvena anupakārakānameva atthibhāvena upakārakatā atthipaccayabhāvoti natthi nibbānassa sabbadā bhāvino atthipaccayatā, avigatapaccayatā ca. Uppādādiyuttānaṃ vā natthibhāvopakārakatāviruddho, vigatabhāvopakārakatāviruddho ca upakārakabhāvo atthipaccayatādikāti na tassa tappaccayattappasaṅgo. Rūpajīvitindriyañcettha ojā viya ṭhitikkhaṇeva upakārakattā sahajātapaccayesu na gayhatīti visuṃ vuttaṃ.

35. Idāni sabbepi paccayā saṅkhepatopi catudhāyevāti dassetuṃ **''ārammaṇū…pe… gacchantī''**ti vuttaṃ. Na hi so koci paccayo atthi, yo cittacetasikānaṃ ārammaṇabhāvaṃ na gaccheyya, sakasakapaccayuppannassa ca upanissayabhāvaṃ na gacchati, kammahetukattā ca lokappavattiyā phalahetūpacāravasena sabbepi kammasabhāvaṃ nātivattanti, te ca paramatthato lokasammutivasena ca vijjamānāyevāti sabbepi catūsu samodhānaṃ gacchanti.

36. Idāni yaṃ vuttaṃ tattha tattha ''sahajātarūpa''nti, taṃ sabbaṃ na avisesato daṭṭhabbanti dassetuṃ **''sahajātarūpa''**ntyādi vuttaṃ. Paṭisandhiyañhi cittasamuṭṭhānarūpābhāvato pavattiyaṃ kammasamuṭṭhānānañca cittacetasikehi sahuppattiniyamābhāvato sahajātarūpanti sabbatthāpi pavatte cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ, paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpasaṅkhātakammajarūpānañca vasena duvidhaṃ hoti. Kammassa katattā nibbattamānāni rūpāni **kaṭattārūpāni**.

37. **Iti** evaṃ vuttanayena **sambhavā** yathāsambhavaṃ **tekālikā** anantarasamanantaraāsevananatthivigatavasena pañcannaṃ atītakālikānaṃ, kammapaccayassa atītavattamānavasena dvikālikassa, ārammaṇaadhipatiupanissayapaccayānaṃ tikālikānaṃ, itaresaṃ pannarasannaṃ paccuppannakālikānañca vasena kālattayavanto, nibbānapaññattivasena kālavimuttā ca, cakkhādirāgādisaddhādivasena ajjhattikā ca, puggalautubhojanādivasena tato bahiddhā ca, paccayuppannabhāvena saṅkhatā ca, **kathā** tappaṭipakkhabhāvena asaṅkhatā ca dhammā paññattināmarūpānaṃ vasena saṅkhepato tividhā ṭhitā sabbathā **paṭṭhāne** anantanayasamantapaṭṭhāne pakaraṇe catuvīsatisaṅkhātā paccayā nāmāti yojanā.

38. **Tatthā**ti tesu paññattināmarūpesu.

Paṭṭhānanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paññattibhedavaṇṇanā

39. Vacanīyavācakabhedā duvidhā paññattīti vuttaṃ **''paññāpiyattā''**tyādi. **Paññāpiyattā**ti tena tena pakārena ñāpetabbattā, iminā rūpādidhammānaṃ samūhasantānādiavatthāvisesādibhedā sammutisaccabhūtā upādāpaññattisaṅkhātā atthapaññatti vuttā. Sā hi nāmapaññattiyā paññāpīyati. **Paññāpanato**ti pakārehi atthapaññattiyā ñāpanato. Iminā hi paññāpetīti ''paññattī''ti laddhanāmānaṃ atthānaṃ abhidhānasaṅkhātā nāmapaññatti vuttā.

40. **Bhūtapariṇāmākāramupādāyā**ti pathavādikānaṃ mahābhūtānaṃ pabandhavasena pavattamānānaṃ patthaṭasaṅgahatādiākārena pariṇāmākāraṃ pariṇatabhāvasaṅkhātaṃ ākāraṃ upādāya nissayaṃ katvā. **Tathā tathā**ti bhūmādivasena. **Bhūmipabbatādikā**ti bhūmipabbatarukkhādikā santānapaññatti. **Sambhārasannivesākāra**nti dārumattikātantādīnaṃ sambhārānaṃ upakaraṇānaṃ sannivesākāraṃ racanādivisiṭṭhataṃtaṃsaṇṭhānādiākāraṃ. **Rathasakaṭādikā**ti rathasakaṭagāmaghaṭapaṭādikā samūhapaññatti. **Candāvaṭṭanādika**nti candimasūriyanakkhattānaṃ sineruṃ padakkhiṇavasena udayādiāvaṭṭanākāraṃ. **Disākālādikā**ti puratthimadisādikā disāpaññatti, pubbaṇhādikā kālapaññatti, māsotuvesākhamāsādikā taṃtaṃnāmavisiṭṭhā māsādipaññatti ca. **Asamphuṭṭhākāra**nti taṃtaṃrūpakalāpehi asamphuṭṭhaṃ susirādiākāraṃ. **Kūpaguhādikā** ti kūpaguhachiddādikā ākāsapaññatti. **Taṃtaṃbhūtanimitta**nti pathavīkasiṇāditaṃtaṃbhūtanimittaṃ. **Bhāvanāvisesa**nti parikammādibhedaṃ bhāvanāya pabandhavisesaṃ. **Kasiṇanimittādikā**ti kasiṇāsubhanimittādibhedā yogīnaṃ upaṭṭhitā uggahapaṭibhāgādibhedā nimittapaññatti. **Evamādippabhedā**ti kasiṇugghāṭimākāsanirodhakasiṇādibhedā ca. **Atthacchāyākārenā**ti paramatthadhammassa chāyākārena paṭibhāgākārena.

41. **Nāmanāmakammādināmenā**ti nāmaṃ nāmakammaṃ nāmadheyyaṃ nirutti byañjanaṃ abhilāpoti imehi chahi nāmehi. Tattha atthesu namatīti **nāmaṃ**. Taṃ anvattharuḷhīvasena duvidhaṃ, sāmaññaguṇakiriyāyadicchāvasena catubbidhaṃ. Nāmameva **nāmakammaṃ**. Tathā **nāmadheyyaṃ**. Akkharadvārena atthaṃ nīharitvā utti kathanaṃ **nirutti,** atthaṃ byañjayatīti **byañjanaṃ**. Abhilapatīti **abhilāpo,** saddagataakkharasannivesakkamo. Sā panāyaṃ nāmapaññatti vijjamānaavijjamānatadubhayasaṃyogavasena chabbidhā hotīti dassetuṃ **''vijjamānapaññattī''**tyādi vuttaṃ, **etāya paññāpentī**ti ''rūpavedanā''tyādinā pakāsenti.

42. **Ubhinna**nti vijjamānāvijjamānānaṃ dvinnaṃ. Pañcābhiññā, āsavakkhayañāṇanti cha abhiññā assāti **chaḷabhiñño**. Ettha ca abhiññānaṃ vijjamānattā, tappaṭilābhino puggalassa avijjamānattā ca ayaṃ **vijjamānena avijjamānapaññatti** nāma. Tathā itthiyā avijjamānattā, saddassa ca vijjamānattā itthisaddoti **avijjamānena vijjamānapaññatti**. Pasādacakkhuno, tannissitaviññāṇassa ca vijjamānattā cakkhuviññāṇanti **vijjamānena vijjamānapaññatti**. Rañño ca puttassa ca sammutisaccabhūtattā rājaputtoti **avijjamānena avijjamānapaññatti**.

43. **Vacīghosānusārenā**ti bhūmipabbatarūpavedanādivacīmayasaddassa anusārena anugamanena anussaraṇena ārammaṇakaraṇena pavattāya **sotaviññāṇavīthiyā** pavattito anantaraṃ uppannassa manodvārassa nāmacintanākārappavattassa manodvārikaviññāṇasantānassa ''idamīdisassa atthassa nāma''nti pubbeyeva gahitasaṅketopanissayassa **gocarā** ārammaṇabhūtā **tato** nāmaggahaṇato paraṃ **yassā** sammutiparamatthavisayāya nāmapaññattiyā **anusārena** anugamanena **atthā** sammutiparamatthabhedā viññāyanti, **sāyaṃ** bhūmipabbatarūpavedanādikā paññāpetabbatthapaññāpikā **lokasaṅketena nimmitā** lokavohārena siddhā, manodvāraggahitā akkharāvalibhūtā **paññatti viññeyyā** paññāpanato paññattisaṅkhātā nāmapaññattīti viññeyyā.

Ettha ca sotaviññāṇavīthiyā anantarabhāviniṃ manodvārikavīthimpi sotaviññāṇavīthiggahaṇeneva saṅgahetvā ''sotaviññāṇavīthiyā''ti vuttaṃ. Ghaṭādisaddañhi suṇantassa ekamekaṃ saddaṃ ārabbha paccuppannātītārammaṇavasena dve dve javanavārā, buddhiyā gahitanāmapaṇṇattibhūtaṃ akkharāvalimārabbha ekoti evaṃ sotaviññāṇavīthiyā anantarāya atītasaddārammaṇāya javanavīthiyā anantaraṃ nāmapaññattiyā gahaṇaṃ, tato paraṃ atthāvabodhoti ācariyā.

Paññattibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Paccayaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Kammaṭṭhānaparicchedavaṇṇanā

1. **Ito** paccayaniddesato paraṃ nīvaraṇānaṃ samanaṭṭhena **samatha**saṅkhātānaṃ, aniccādivividhākārato dassanaṭṭhena **vipassanā**saṅkhātānañca dvinnaṃ **bhāvanānaṃ** duvidhampi **kammaṭṭhānaṃ** duvidhabhāvanākammassa pavattiṭṭhānatāya kammaṭṭhānabhūtamārammaṇaṃ uttaruttarayogakammassa padaṭṭhānatāya kammaṭṭhānabhūtaṃ bhāvanāvīthiñca **yathākkamaṃ** samathavipassanānukkamena pavakkhāmīti yojanā.

Samathakammaṭṭhānaṃ

Caritabhedavaṇṇanā

3. Rāgo va caritā pakatīti **rāgacaritā**. Evaṃ **dosacaritā**dayopi. **Caritasaṅgaho**ti mūlacaritavasena puggalasaṅgaho, saṃsaggavasena pana tesaṭṭhi caritā honti. Vuttañhi –

‘‘Rāgādike tike satta, satta saddhādike tike;
Ekadvitikamūlamhi, missato sattasattaka’’nti.

Ettha hi rāgacaritā dosacaritā mohacaritā rāgadosacaritā rāgamohacaritā dosamohacaritā rāgadosamohacaritāti evaṃ rāgādike tike sattakamekaṃ. Tathā saddhācaritā buddhicaritā vitakkacaritā saddhābuddhicaritā saddhābuddhivitakkacaritā buddhivitakkacaritā saddhābuddhivitakkacaritāti saddhādikepi tike ekanti evaṃ dve tike amissetvā cuddasa caritā honti. Rāgāditike pana ekadvitikamūlavasena saddhāditikena saha yojite rāgasaddhācaritā rāgabuddhicaritā rāgavitakkacaritā rāgasaddhābuddhicaritā rāgasaddhāvitakkacaritā rāgabuddhivitakkacaritā rāgasaddhābuddhivitakkacaritāti rāgamūlanaye ekaṃ sattakaṃ, tathā ‘‘dosasaddhācaritā dosabuddhicaritā dosavitakkacaritā’’tyādinā dosamūlanayepi ekaṃ, ‘‘mohasaddhācaritā’’tyādinā mohamūlanayepi ekanti evaṃ ekamūlanaye sattakattayaṃ hoti. Yathā cettha, evaṃ dvimūlakanayepi ‘‘rāgadosasaddhācaritā rāgadosabuddhicaritā rāgadosavitakkacaritā’’tyādinā sattakattayaṃ. Timūlakanaye pana ‘‘rāgadosamohasaddhācaritā’’tyādinā ekaṃ sattakanti evaṃ missato sattasattakavasena ekūnapaññāsa caritā honti. Iti imā ekūnapaññāsa, purimā ca cuddasāti tesaṭṭhi caritā daṭṭhabbā. Keci pana diṭṭhiyā saddhiṃ ‘‘catusaṭṭhī’’ti vaṇṇenti.

Caritabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhāvanābhedavaṇṇanā

4. Bhāvanāya paṭisaṅkhārakammabhūtā, ādikammabhūtā vā pubbabhāgabhāvanā **parikammabhāvanā** nāma. Nīvaraṇavikkhambhanato paṭṭhāya gotrabhūpariyosānā kāmāvacarabhāvanā **upacārabhāvanā** nāma. Appanāya samīpacārittā gāmūpacārādayo viya. Mahaggatabhāvappattā **appanābhāvanā** nāma appanāsaṅkhātavitakkapamukhattā. Sampayuttadhammehi ārammaṇe appento viya pavattatīti vitakko **appanā**. Tathā hi so ‘‘appanā byappanā’’ti (dha. sa. 7) niddiṭṭho. Tappamukhatāvasena pana sabbepi mahaggatānuttarajhānadhammā ‘‘appanā’’ti vuccanti.

Bhāvanābhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nimittabhedavaṇṇanā

5. Parikammassa nimittaṃ ārammaṇattāti **parikammanimittaṃ,** kasiṇamaṇḍalādi. Tadeva cakkhunā diṭṭhaṃ viya manasā uggahetabbaṃ nimittaṃ, uggaṇhantassa vā nimittanti **uggahanimittaṃ**. Tappaṭibhāgaṃ vaṇṇādikasiṇadosarahitaṃ nimittaṃ upacārappanānaṃ ārammaṇattāti **paṭibhāganimittaṃ**.

6. Pathavīyeva kasiṇaṃ ekadese aṭṭhatvā anantassa pharitabbatāya sakalaṭṭhenāti **pathavīkasiṇaṃ,** kasiṇamaṇḍalaṃ. Paṭibhāganimittaṃ, tadārammaṇañca jhānaṃ ‘pathavīkasiṇa’nti vuccati. Tathā **āpokasiṇā**dīsupi. Tattha pathavādīni cattāri bhūtakasiṇāni. Nīlādīni cattāri vaṇṇakasiṇāni, paricchinnākāso ākāsakasiṇaṃ, candādiāloko ālokakasiṇanti daṭṭhabbaṃ.

7. Uddhaṃ dhumātaṃ sūnaṃ chavasarīraṃ uddhumātaṃ, tadeva kucchitaṭṭhena**uddhumātakaṃ**. Evaṃ sesesupi. Setarattādinā vimissitaṃ yebhuyyena nīlavaṇṇaṃ chavasarīraṃ **vinīlakaṃ** visesato nīlakanti katvā. Vissavantapubbakaṃ **vipubbakaṃ**. Majjhe dvidhā chinnaṃ **vicchiddakaṃ**. Soṇasiṅgālādīhi vividhākārena khāyitaṃ **vikkhāyitakaṃ**. Soṇasiṅgālādīhi vividhenākārena khaṇḍitvā tattha tattha khittaṃ **vikkhittakaṃ**. Kākapadādiākārena satthena hanitvā vividhaṃ khittaṃ **hatavikkhittakaṃ**. Lohitapaggharaṇakaṃ **lohitakaṃ**. Kimikulapaggharaṇakaṃ **puḷavakaṃ**. Antamaso ekampi aṭṭhi **aṭṭhikaṃ**.

8. Anu anu saraṇaṃ anussati, arahatādibuddhaguṇārammaṇā anussati **buddhānussati**. Svākkhātatādidhammaguṇārammaṇā anussati **dhammānussati**. Suppaṭipannatādisaṃghaguṇārammaṇā anussati **saṃghānussati**. Akhaṇḍatādinā suparisuddhassa attano sīlaguṇassa anussaraṇaṃ **sīlānussati**. Vigatamalamaccheratādivasena attano cāgānussaraṇaṃ **cāgānussati**. ‘‘Yehi saddhādīhi samannāgatā devā devattaṃ gatā, tādisā guṇā mayi santī’’ti evaṃ devatā sakkhiṭṭhāne ṭhapetvā attano saddhādiguṇānussaraṇaṃ **devatānussati**. Sabbadukkhūpasamabhūtassa nibbānassa guṇānussaraṇaṃ **upasamānussati**. Jīvitindriyupacchedabhūtassa maraṇassa anussaraṇaṃ **maraṇānussati**. Kesādikāyakoṭṭhāse gatā pavattā sati **kāyagatāsati**. Ānañca apānañca ānāpānaṃ, assāsapassāsā, tadārammaṇā sati **ānāpānassati**.

9. Mijjati siniyhatīti **mettā,** mittesu bhavāti vā **mettā,** sā sattānaṃ hitasukhūpasaṃharaṇalakkhaṇā. Paradukkhāpanayanakāmatālakkhaṇā karuṇā. Parasampattipamodalakkhaṇā muditā. Iṭṭhāniṭṭhesu majjhattākārappavattilakkhaṇā upekkhā. Appamāṇasattārammaṇattā **appamaññā**. Uttamavihārabhāvato, uttamānaṃ vā vihārabhāvato **brahmavihāro**.

10. Gamanapariyesanaparibhogādipaccavekkhaṇavasena kabaḷīkārāhāre paṭikūlanti pavattā saññā **āhāre paṭikūlasaññā**.

11. Pathavīdhātuādīnaṃ catunnaṃ dhātūnaṃ salakkhaṇato kesādisasambhārādito ca vavatthānaṃ **catudhātuvavatthānaṃ**.

12. Arūpe ārammaṇe pavattā **āruppā**.

Nimittabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sappāyabhedavaṇṇanā

13. Idāni tassa tassa puggalassa caritānukūlakammaṭṭhānaṃ dassetuṃ **‘‘caritāsu panā’’**tyādimāha. Rāgo va caritaṃ pakati etassāti **rāgacarito,** rāgabahulo puggalo, rāgassa ujuvipaccanīkabhāvato asubhakammaṭṭhānaṃ tassa sappāyaṃ. **Ānāpānaṃ mohacaritassa, vitakkacaritassa ca sappāyaṃ** buddhivisayabhāvena mohappaṭipakkhattā, vitakkasandhāvanassa nivārakattā ca. **Cha buddhānussatiādayo saddhācaritassa sappāyā**

saddhāvuddhihetubhāvato.

17. **Maraṇaupasamasaññāvavatthānāni buddhicaritassa sappāyāni** gambhīrabhāvato buddhiyā eva visayattā.

18. **Sesānī**ti catubbidhabhūtakasiṇaākāsaālokakasiṇaāruppacatukkavasena dasavidhāni. **Tatthāpī**ti tesu dasasu kammaṭṭhānesu. **Puthulaṃ mohacaritassa sappāyaṃ** sambādhe okāse cittassa bhiyyosomattāya sammuyhanato. **Khuddakaṃ vitakkacaritassa sappāyaṃ** mahantārammaṇassa vitakkasandhāvanapaccayattā. Ujuvipaccanīkato ceva atisappāyatāya cetaṃ vuttaṃ. Rāgādīnaṃ pana avikkhambhikā, saddhādīnaṃ vā anupakārikā kasiṇādibhāvanā nāma natthi.

Sappāyabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhāvanābhedavaṇṇanā

19. **Sabbatthāpī**ti cattālīsakammaṭṭhānesupi **natthi appanā,** buddhaguṇādīnaṃ paramatthabhāvato, anekavidhattā, ekassapi gambhīrabhāvato ca. Buddhānussatiādīsu dasasu kammaṭṭhānesu appanāvasena samādhissa patiṭṭhātuṃ asakkuṇeyyattā appanābhāvaṃ appatvā samādhi upacārabhāvena patiṭṭhāti. Lokuttarasamādhi, pana dutiyacatutthāruppasamādhi ca sabhāvadhammepi bhāvanāvisesavasena appanaṃ pāpuṇāti. Visuddhibhāvanānukkamavasena hi lokuttaro appanaṃ pāpuṇāti. Ārammaṇasamatikkamabhāvanāvasena āruppasamādhi. Appanāppattasseva hi catutthajjhānasamādhino ārammaṇasamatikkamanamattaṃ hoti.

21. Pañcapi jhānāni etesamatthi, tattha niyuttānīti vā **pañcakajjhānikāni**.

22. Asubhabhāvanāya paṭikūlārammaṇattā caṇḍasotāya nadiyā arittabalena nāvā viya vitakkabaleneva tattha cittaṃ pavattatīti asubhakammaṭṭhāne avitakkajjhānāsambhavato **''paṭhamajjhānikā''**ti vuttaṃ.

23. Mettākaruṇāmuditānaṃ domanassasahagatabyāpādavihiṃsānabhiratīnaṃ pahāyakattā domanassappaṭipakkhena somanasseneva sahagatatā yuttāti **''mettādayo tayo catukkajjhānikā''**ti vuttā.

24. ''Sabbe sattā sukhitā hontu, dukkhā muccantu, laddhasukhasampattito mā vigacchantū''ti mettādivasappavattabyāpārattayaṃ pahāya kammassakatādassanena sattesu majjhattākārappavattabhāvanānibbattāya tatramajjhattupekkhāya balavatarattā upekkhābrahmavihārassa sukhasahagatāsambhavato **''upekkhā pañcamajjhānikā''**ti vuttā.

Bhāvanābhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Gocarabhedavaṇṇanā

26. **Yathārahan**ti taṃtaṃārammaṇānurūpato. Kassaci ārammaṇassa aparibyattatāya **''pariyāyenā''**ti vuttaṃ.

27. Kasiṇāsubhakoṭṭhāsānāpānassatīsveva hi paribyattanimittasambhavoti.

28. **Pathavīmaṇḍalādīsu nimittaṃ uggaṇhantassā**ti ādimhi tāva catupārisuddhisīlaṃ visodhetvā dasavidhaṃ palibodhaṃ upacchinditvā piyagarubhāvanīyādiguṇasamannāgataṃ kalyāṇamittaṃ upasaṅkamitvā attano cariyānukūlaṃ kammaṭṭhānaṃ gahetvā aṭṭhārasavidhaṃ ananurūpavihāraṃ pahāya pañcaṅgasamannāgate anurūpavihāre viharantassa kesanakhaharaṇādikhuddakapalibodhupacchedaṃ katvā kasiṇamaṇḍalādīni purato katvā ānāpānakoṭṭhāsādīsu cittaṃ ṭhapetvā nisīditvā ''pathavī pathavī''tyādinā taṃtaṃbhāvanānukkamena pathavīkasiṇādīsu taṃtadārammaṇesu nimittaṃ uggaṇhantassa. Ayamettha saṅkhepo. Vitthārato pana bhāvanā **visuddhimaggato** (visuddhi. 1.54 ādayo) gahetabbā. Duvidhampi hi bhāvanāvidhānaṃ idha ācariyena atisaṅkhepato vuttaṃ, tadatthadassanatthañca vitthāranaye āhariyamāne atippapañco siyāti mayampi taṃ na vitthāressāma. **Yadā pana taṃ nimittaṃ cittena samuggahitan**ti evaṃ pavattānupubbabhāvanāvasena yadā taṃ parikammanimittaṃ cittena sammā uggahitaṃ hoti. **Manodvārassa āpāthamāgatan**ti cakkhuṃ nimmīletvā, aññattha gantvā vā manasi karontassa kasiṇamaṇḍalasadisameva hutvā manodvārikajavanānaṃ āpāthaṃ āgataṃ hoti.

29. **Samādhiyatī**ti visesato cittekaggatāpattiyā samāhitā hoti.

30. Cittasamādhānavasena puggalopi samāhitoyevāti vuttaṃ **''tathā samāhitassā''**ti. **Tappaṭibhāgan**ti uggahanimittasadisaṃ, tatoyeva hi taṃ ''paṭibhāganimitta''nti vuccati. Taṃ pana uggahanimittato atiparisuddhaṃ hoti. **Vatthudhammavimuccitan**ti paramatthadhammato vimuttaṃ, vatthudhammato vā kasiṇamaṇḍalagatakasiṇadosato vinimuttaṃ. Bhāvanāya nibbattattā **bhāvanāmayaṃ. Samappitan**ti suṭṭhu appitaṃ.

31. **Tato paṭṭhāyā**ti paṭibhāganimittuppattito paṭṭhāya.

33. Pañcasu jhānaṅgesu ekekārammaṇe uppannāvajjanānantaraṃ catupañcajavanakatipayabhavaṅgato paraṃ agantvā aparāparaṃ jhānaṅgāvajjanasamatthatā **āvajjanavasitā** nāma. Samāpajjitukāmatānantaraṃ katipayabhavaṅgato paraṃ agantvā uppannāvajjanānantaraṃ samāpajjituṃ samatthatā **samāpajjanavasitā** nāma. Setu viya sīghasotāya nadiyā oghaṃ bhavaṅgavegaṃ upacchinditvā yathāparicchinnakālaṃ jhānaṃ ṭhapetuṃ samatthatā bhavaṅgapātato rakkhaṇayogyatā **adhiṭṭhānavasitā** nāma. Yathā paricchinnakālaṃ anatikkamitvā jhānato vuṭṭhānasamatthatā **vuṭṭhānavasitā** nāma. Atha vā yathāparicchinnakālato uddhaṃ gantuṃ adatvā ṭhapanasamatthatā **adhiṭṭhānavasitā** nāma. Yathāparicchinnakālato anto avuṭṭhahitvā yathākālavaseneva vuṭṭhānasamatthatā **vuṭṭhānavasitā** nāmāti alamatippapañcena. Paccavekkhaṇavasitā pana āvajjanavasitāya eva siddhā. Āvajjanānantarajavanāneva hi paccavekkhaṇajavanāni nāma. **Vitakkādioḷārikaṅgaṃ pahānāyā**ti dutiyajjhānādīhi vitakkādioḷārikaṅgānaṃ jhānakkhaṇe anuppādāya. **Padahato**ti parikammaṃ karontassa. Tassa pana upacārabhāvanā nipphannā nāma hoti vitakkādīsu nikantivikkhambhanato paṭṭhāyāti daṭṭhabbaṃ. **Yathārahan**ti taṃtaṃjhānikakasiṇādiārammaṇānurūpaṃ.

36. Ākāsakasiṇassa ugghāṭetuṃ asakkuṇeyyattā vuttaṃ **''ākāsavajjitesū''**ti. **Kasiṇan**ti kasiṇapaṭibhāganimittaṃ. **Ugghāṭetvā**ti amanasikāravasena uddharitvā. **Anantavasena parikammaṃ karontassā**ti ''anantaṃ ākāsaṃ, anantaṃ ākāsa''nti ākāsaṃ ārabbha parikammaṃ karontassa, na pana kevalaṃ ''anantaṃ ananta''nti. Evaṃ viññāṇañcāyatanepi. ''Ananta''nti avatvāpi ''ākāso ākāso (visuddhi. 1.276), viññāṇaṃ viññāṇa''nti (visuddhi. 1.281) manasi kātuṃ vaṭṭatīti ācariyā.

39. **''Santametaṃ, paṇītameta''nti parikammaṃ karontassā**ti abhāvamattārammaṇatāya ''etaṃ santaṃ, etaṃ paṇīta''nti bhāventassa.

40. **Avasesesu cā**ti kasiṇādīhi saha appanāvahakammaṭṭhānato avasesesu buddhānussatiādīsu aṭṭhasu, saññāvavatthānesu cāti dasasu kammaṭṭhānesu.

Parikammaṃ katvāti ''so bhagavā itipi arahaṃ, itipi sammāsambuddho''tyādinā (visuddhi. 1.124) vuttavidhānena parikammaṃ katvā. **Sādhukamuggahite**ti buddhādiguṇaninnapoṇapabbhāracittatāvasena suṭṭhu uggahite. **Parikammañca samādhiyatī**ti parikammabhāvanā samāhitā nipphajjati. **Upacāro ca sampajjatī**ti nīvaraṇāni vikkhambhento upacārasamādhi ca uppajjati.

41. **Abhiññāvasena pavattamāna**nti abhivisesato jānanaṭṭhena abhiññāsaṅkhātaṃ iddhividhādipañcalokiyābhiññāvasena pavattamānaṃ, **abhiññāpādakapañcamajjhānā vuṭṭhahitvā**ti kasiṇānulomādīhi cuddasahākārehi (visuddhi. 2.365) cittaṃ paridametvā abhinīhārakkhamaṃ katvā upekkhekaggatāyogato anurūpattā ca rūpāvacarapañcamajjhānameva abhiññānaṃ pādakaṃ patiṭṭhābhūtaṃ pathavādikasiṇārammaṇaṃ pañcamajjhānaṃ, taṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya. **Adhiṭṭheyyādikamāvajjetvā**ti iddhividhañāṇassa parikammakāle adhiṭṭhātabbaṃ vikubbanīyaṃ satādikaṃ komārarūpādikaṃ, dibbasotassa parikammakāle thūlasukhumabhedaṃ saddaṃ, cetopariyañāṇassa parikammakāle parassa hadayaṅgatavaṇṇadassanena sarāgādibhedaṃ cittaṃ, pubbenivāsānussatiñāṇassa parikammasamaye purimabhavesu cuticittādibhedaṃ pubbe nivutthakkhandhaṃ, dibbacakkhussa parikammasamaye obhāsapharitaṭṭhānagataṃ rūpaṃ vā āvajjetvā.

Parikammaṃ karontassāti ''sataṃ homi, sahassaṃ homī''tyādinā parikammaṃ karontassa. **Rūpādīsū**ti parikammavisayabhūtesu rūpapādakajjhānasaddaparacittapubbenivutthakkhandhādibhedesu ārammaṇesu. Ettha hi iddhividhañāṇassa tāva pādakajjhānaṃ, kāyo, rūpādiadhiṭṭhāne rūpādīni cāti cha ārammaṇāni. Tattha pādakajjhānaṃ atītameva, kāyo paccuppanno, itaraṃ paccuppannamanāgataṃ vā. Dibbasotassa pana saddoyeva, so ca kho paccuppanno. Paracittavijānanāya pana atīte sattadivasesu, anāgate sattadivasesu ca pavattaṃ parittādīsu yaṃ kiñci tikālikaṃ cittameva ārammaṇaṃ hotīti **mahāaṭṭhakathācariyā** (visuddhi. 2.416; dha. sa. aṭṭha. 1434).

Saṅgahakārā pana ''cattāropi khandhā''ti (dha. sa. aṭṭha. 1434) vadanti, kathaṃ panassā paccuppannacittārammaṇatā, nanu ca āvajjanāya gahitameva iddhicittassa ārammaṇaṃ hoti, āvajjanāya ca paccuppannacittamārammaṇaṃ katvā nirujjhamānāya taṃsamakālameva parassa cittampi nirujjhatīti āvajjanajavanānaṃ kālavasena ekārammaṇatā na siyā, maggaphalavīthito aññattha āvajjanajavanānaṃ kathañca nānārammaṇatā na adhippetāti? **Aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.416; dha. sa. aṭṭha. 1434) tāva santatiaddhāpaccuppannārammaṇatā yojitā. **Ānandācariyo** (dha. sa. mūlaṭī. 1434 thoka visadisaṃ) pana bhaṇati ''pādakajjhānato vuṭṭhāya paccuppannādivibhāgaṃ akatvā kevalaṃ 'imassa cittaṃ jānāmi'cceva parikammaṃ katvā punapi pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya aviseseneva cittaṃ āvajjetvā tiṇṇaṃ, catunnaṃ vā parikammānaṃ anantaraṃ cetopariyañāṇena parassa cittaṃ paṭivijjhati rūpaṃ viya dibbacakkhunā. Pacchā kāmāvacaracittena sarāgādivavatthānampi karoti nīlādivavatthānaṃ viya. Tāni ca sabbāni abhimukhībhūtacittārammaṇāneva, aniṭṭhe ca ṭhāne nānārammaṇatādoso natthi abhinnākārappavattito''ti. Pubbenivāsānussatiñāṇassa pubbe nivutthakkhandhā, khandhappaṭibaddhāni ca nāmagottāni, nibbānañca ārammaṇaṃ hoti, dibbacakkhussa pana rūpameva paccuppannanti ayametesaṃ ārammaṇavibhāgo. **Yathārahamappetī**ti taṃtaṃparikammānurūpato appeti.

42. Idāni ārammaṇānaṃ bhedena abhiññābhedaṃ dassetuṃ ''iddhividhā''tyādimāha. Adhiṭṭhānādi iddhippabhedo etissāti **iddhividhā**. Dibbānaṃ sotasadisatāya, dibbavihārasannissitatāya ca dibbañca taṃ sotañcāti **dibbasotaṃ**. Paresaṃ cittaṃ viññāyati etāyāti **paracittavijānanā**. Attano santāne nivutthavasena ceva gocaranivāsavasena ca pubbe atītabhavesu khandhādīnaṃ anussaraṇaṃ **pubbenivāsānussati**. Vuttanayena dibbañca taṃ cakkhu cāti **dibbacakkhu**. 'Cutūpapātañāṇa'nti pana dibbacakkhumeva vuccati. Yathākammūpagañāṇaanāgataṃsañāṇānipi dibbacakkhuvaseneva ijjhanti. Na hi tesaṃ visuṃ parikammaṃ atthi. Tattha anāgataṃsañāṇassa tāva anāgate sattadivasato paraṃ pavattanakaṃ cittacetasikaṃ dutiyadivasato paṭṭhāya pavattanakañca yaṃ kiñci ārammaṇaṃ hoti. Tañhi savisaye sabbaññutaññāṇagatikanti. Yathā kammūpagañāṇassa pana kusalākusalasaṅkhātā cetanā, cattāropi vā khandhā ārammaṇanti daṭṭhabbaṃ.

Gocaravasena bhedo **gocarabhedo**.

Gocarabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Samathakammaṭṭhānavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vipassanākammaṭṭhānaṃ

Visuddhibhedavaṇṇanā

43. Aniccādivasena vividhākārena passatīti vipassanā, aniccānupassanādikā bhāvanāpaññā. Tassā kammaṭṭhānaṃ, sāyeva vā kammaṭṭhānanti vipassanākammaṭṭhānaṃ. Tasmiṃ **vipassanākammaṭṭhāne** sattavidhena visuddhisaṅgahoti sambandho.

44. Aniccatāyeva lakkhaṇaṃ lakkhitabbaṃ, lakkhīyati anenāti vā **aniccalakkhaṇaṃ**. Udayavayapaṭipīḷanasaṅkhātadukkhabhāvo va lakkhaṇanti **dukkhalakkhaṇaṃ**. Paraparikappitassa attano abhāvo anattatā, tadeva lakkhaṇanti **anattalakkhaṇaṃ**.

45. Tiṇṇaṃ lakkhaṇānaṃ anu anu passanā **aniccānupassanā**dikā.

46. Khandhādīnaṃ kalāpato sammasanavasappavattaṃ ñāṇaṃ **sammasanañāṇaṃ**. Uppādabhaṅgānupassanāvasappavattañāṇaṃ **udayabbayañāṇaṃ**. Udayaṃ muccitvā vaye pavattaṃ ñāṇaṃ **bhaṅgañāṇaṃ**. Saṅkhārānaṃ bhayato anupassanāvasena pavattaṃ ñāṇaṃ **bhayañāṇaṃ,** diṭṭhabhayānaṃ ādīnavato pekkhaṇavasena pavattaṃ ñāṇaṃ **ādīnavañāṇaṃ,** diṭṭhādīnavesu nibbindanavasappavattaṃ ñāṇaṃ **nibbidāñāṇaṃ**. Nibbinditvā saṅkhārehi muccitukamyatāvasena pavattaṃ ñāṇaṃ **muccitukamyatāñāṇaṃ**. Muccanassa upāyasampaṭipādanatthaṃ puna saṅkhārānaṃ pariggahavasappavattaṃ ñāṇaṃ **paṭisaṅkhāñāṇaṃ**. Paṭisaṅkhātadhammesu bhayanandīvivajjanavasena ajjhupekkhitvā pavattaṃ ñāṇaṃ **saṅkhārupekkhāñāṇaṃ**. Purimānaṃ navannaṃ kiccanipphattiyā, upari ca sattatiṃsāya bodhipakkhiyadhammānaṃ anukūlaṃ ñāṇaṃ **anulomañāṇaṃ**.

47. Attasuññatāya **suññato**. Saṃyojanādīhi vimuccanaṭṭhena **vimokkho**. Niccanimittādino abhāvato **animitto**. Paṇihitassa taṇhāpaṇidhissa abhāvato **appaṇihito**.

49. Yo naṃ pāti, taṃ mokkheti apāyādīhi dukkhehīti pātimokkhaṃ, tadeva kāyaduccaritādīhi saṃvaraṇato saṃvaro, samādhānopadhāraṇaṭṭhena sīlañcāti **pātimokkhasaṃvarasīlaṃ**. Manacchaṭṭhānaṃ indriyānaṃ rūpādīsu saṃvaraṇavasena pavattaṃ sīlaṃ **indriyasaṃvarasīlaṃ**. Micchājīva vivajjanena ājīvassa parisuddhivasappavattaṃ **ājīvapārisuddhisīlaṃ**. Paccaye sannissitaṃ tesaṃ idamatthikatāya paccavekkhaṇasīlaṃ **paccayasannissitasīlaṃ**. Catubbidhattā desanāsaṃvarapariyeṭṭhipaccavekkhaṇavasena, parisuddhattā ca **catupārisuddhisīlaṃ** nāma.

50. **Cittavisuddhi nāma** cittassa vinīvaraṇabhāvāpādanavasena visodhanato, cittasīsena niddiṭṭhattā, visuddhattā cāti vā katvā.

51. ''Dhammānaṃ sāmaññasabhāvo lakkhaṇaṃ, kiccasampattiyo raso, upaṭṭhānākāro, phalañca paccupaṭṭhāna''nti evaṃ vuttānaṃ lakkhaṇādīnaṃ ''phusanalakkhaṇo phasso, kakkhaḷalakkhaṇā pathavī''tyādinā vitthārato, ''namanalakkhaṇaṃ nāmaṃ, ruppanalakkhaṇaṃ rūpa''ntyādinā saṅkhepato ca pariggaho paccattalakkhaṇādivasena paricchijja gahaṇaṃ dukkhasaccavavatthānaṃ **diṭṭhivisuddhi nāma** ''nāmarūpato attā natthī''ti dassanato diṭṭhi ca

attadiṭṭhimalavisodhanato visuddhi cāti katvā.

52. **Paccayapariggaho**ti nāmañca rūpañca paṭisandhiyaṃ tāva avijjātaṇhāupādānakammahetuvasena nibbattati. Pavattiyañca rūpaṃ kammacittautuāhārapaccayavasena, nāmañca cakkhurūpādinissayārammaṇādipaccayavasena, visesato ca yonisomanasikārādicatucakkasampattiyā kusalaṃ, tabbipariyāyena akusalaṃ, kusalākusalavasena vipāko bhavaṅgādivasena āvajjanaṃ, khīṇāsavasantānavasena kiriyajavanaṃ, āvajjanañca uppajjatīti evaṃ sādhāraṇāsādhāraṇavasena tīsu addhāsu nāmarūpappavattiyā paccakkhādisiddhassa kammādipaccayassa pariggaṇhanaṃ samudayasaccassa vavatthānaṃ **kaṅkhāvitaraṇavisuddhi nāma** ''ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhāna''ntyādikāya (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20) soḷasavidhāya, ''sattharikaṅkhatī''tyādikāya (dha. sa. 1123; vibha. 915) aṭṭhavidhāya ca kaṅkhāya vitaraṇato atikkamanato kaṅkhāvitaraṇā, ahetukavisamahetudiṭṭhimalavisodhanato visuddhi cāti katvā.

53. **Tato** paccayapariggahato paraṃ **tathāpariggahitesu** paccattalakkhaṇādivavatthānavasena, paccayavavatthānavasena ca pariggahitesu lokuttaravajjesu tibhūmipariyāpannesu nāmarūpesu **atītādibhedabhinnesu khandhādinayamārabbha** pañcakkhandhachadvārachaḷārammaṇachadvārappavattadhammādivasena āgataṃ khandhādinayaṃ ārabbha **kalāpavasena** piṇḍavasena **saṅkhipitvā** yaṃ atīte jātaṃ rūpaṃ, taṃ atīteva niruddhaṃ. Yaṃ anāgate bhāvi rūpaṃ, tampi tattheva nirujjhissati. Yaṃ paccuppannaṃ, taṃ anāgataṃ appatvā ettheva nirujjhati, tathā ajjhattabahiddhasukhumaoḷārikahīnapaṇītarūpādayo. Tasmā **''aniccaṃ** attādivasena na iccaṃ anupagantabbaṃ **khayaṭṭhena** khayagamanato, **dukkhaṃ bhayaṭṭhena** bhayakarattā, **anattā asārakaṭṭhena** attasārādiabhāvenā''ti ca ''cakkhuṃ aniccaṃ…pe… mano. Rūpaṃ…pe… dhammā. Cakkhuviññāṇaṃ…pe… manoviññāṇaṃ aniccaṃ dukkhaṃ anattā''tyādinā (paṭi. ma. 1.48) atītādiaddhāvasena, atītādisantānavasena, atītādikhaṇavasena ca **sammasanañāṇena** hutvāabhāvaudayabbayapaṭipīḷanaavasavattanākārasaṅkhātalakkhaṇattayasammasanavasappavattena kalāpasammasanañāṇena lakkhaṇattayaṃ **sammasantassa** parimajjantassa.

Sammasanañāṇe pana uppanne puna **tesveva** saṅkhāresu ''avijjāsamudayā rūpasamudayo, taṇhākammaāhārasamudayā rūpasamudayo, tathā avijjānirodhā rūpanirodho, taṇhākammaāhāranirodhā rūpanirodho''ti (paṭi. ma. 1.50) evaṃ rūpakkhandhe vedanāsaññāsaṅkhārakkhandhesupi āhāraṃ apanetvā ''phassasamudayā phassanirodhā''ti ca evaṃ phassaṃ pakkhipitvā, viññāṇakkhandhe ''nāmarūpasamudayā nāmarūpanirodhā''ti nāmarūpaṃ pakkhipitvā paccayasamudayavasena, paccayanirodhavasena ca, paccaye anāmasitvā paccuppannakkhandhesu nibbattilakkhaṇamattassa, vipariṇāmalakkhaṇamattassa ca dassanena khaṇavasena cāti ekekasmiṃ khandhe **paccayavasena** catudhā, **khaṇavasena** ekadhā cāti pañcadhā udayaṃ, pañcadhā vayanti dasadasaudayabbayadassanavasena samapaññāsākārehi **udayabbayañāṇena udayabbayaṃ samanupassantassa** āraddhavipassakassa yogino vipassanācittasamuṭṭhāno sarīrato niccharaṇakaālokasaṅkhāto **obhāso,** vipassanācittasahajātā khuddikādipañcavidhā (dha. sa. aṭṭha. 1 dhammuddesavāra jhānaṅgarāsivaṇṇanā) **pīti,** tathā kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā kāyacittavasena duvidhā **passaddhi,** balavasaddhindriyasaṅkhāto **adhimokkho,** sammappadhānakiccasādhako vīriyasambojjhaṅgasaṅkhāto **paggaho,** atipaṇītaṃ **sukhaṃ,** indavissaṭṭhavajirasadisaṃ tilakkhaṇavipassanābhūtaṃ **ñāṇaṃ,** satipaṭṭhānabhūtā cirakatādianussaraṇasamatthā upaṭṭhānasaṅkhātā sati, samappavattavipassanāsahajātā upekkhāsambojjhaṅgabhūtā tatramajjhattupekkhā, manodvāre āvajjhanupekkhā cāti duvidhāpi **upekkhā,** obhāsādīsu uppannesu ''na vata me ito pubbe evarūpo obhāso uppannapubbo''tyādinā (visuddhi. 2.733) nayena tattha ālayaṃ kurumānā sukhumataṇhā rūpa**nikanti**cāti obhāsādīsu dasasu vipassanupakkilesesu uppannesu ''na vata me ito pubbe evarūpā obhāsādayo uppannapubbā addhā maggappattosmi, phalappattosmī''ti (visuddhi. 2.733) aggahetvā ''ime obhāsādayo taṇhādiṭṭhimānavatthutāya na maggo, atha kho vipassanupakkilesā eva, tabbinimuttaṃ pana vīthipaṭipannaṃ vipassanāñāṇaṃ maggo''ti evaṃ maggāmaggalakkhaṇassa vavatthānaṃ nicchayanaṃ maggāmaggassa jānanato, dassanato, amagge maggasaññāya visodhanato ca **maggāmaggañāṇadassanavisuddhi nāma**.

54. **Yāvānulomā**ti yāva saccānulomañāṇā. **Nava vipassanāñāṇānī**ti (visuddhi. 2.737 ādayo) khandhānaṃ udayañca vayañca jānanakaṃ **udayabbayañāṇaṃ,** udayaṃ muñcitvā bhaṅgamattānupekkhakaṃ **bhaṅgañāṇaṃ,** bhaṅgavasena upaṭṭhitānaṃ sīhādīnaṃ viya bhāyitabbākārānupekkhakaṃ **bhayañāṇaṃ,** tathānupekkhitānaṃ ādittagharassa viya ādīnavākārānupekkhakaṃ **ādīnavañāṇaṃ,** diṭṭhādīnavesu nibbindanavasena pavattaṃ **nibbidāñāṇaṃ,** jālādito macchādikā viya tehi tebhūmakadhammehi muccitukāmatāvasena pavattaṃ **muccitukamyatāñāṇaṃ,** muccanupāyasampādanatthaṃ diṭṭhādīnavesupi samuddasakuṇī viya punappunaṃ sammasanavasappattaṃ **paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ,** cattabhariyo puriso viya diṭṭhādīnavesu tesu saṅkhāresu upekkhanākārappavattaṃ **saṅkhārupekkhāñāṇaṃ,** aniccādilakkhaṇavipassanatāya heṭṭhā pavattānaṃ aṭṭhannaṃ vipassanāñāṇānaṃ, uddhaṃ maggakkhaṇe adhigantabbānaṃ sattatiṃsabodhipakkhiyadhammānañca anulomato maggavīthiyaṃ gotrabhuto pubbe pavattaṃ saccānulomikañāṇasaṅkhātaṃ navamaṃ **anulomañāṇa**nti imāni nava ñāṇāni ñāṇadassanavisuddhiyā paṭipadābhāvato tilakkhaṇajānanaṭṭhena, paccakkhato dassanaṭṭhena, paṭipakkhato visuddhattā ca **paṭipadāñāṇadassanavisuddhi nāma**.

55. Vipassanāya paripāko **vipassanāparipāko,** saṅkhārupekkhāñāṇaṃ. Taṃ **āgamma** paṭicca. Idāni **appanā uppajjissatī**ti ''idāni appanāsaṅkhāto lokuttaramaggo uppajjissatī''ti vattabbakkhaṇe. **Yaṃ kiñcī**ti saṅkhārupekkhāya gahitesu tīsu ekaṃ yaṃ kiñci.

56. Vipassanāya matthakappattiyā **sikhāppattā**. Anulomañāṇasahitatāya **sānulomā**. Sā eva saṅkhāresu udāsīnattā **saṅkhārupekkhā**. Yathānurūpaṃ apāyādito, saṅkhāranimittato ca vuṭṭhahanato vuṭṭhānasaṅkhātaṃ maggaṃ gacchatīti **vuṭṭhānagāminī**.

57. **Abhisambhonta**nti pāpuṇantaṃ.

58. **Parijānanto**ti ''ettakaṃ dukkhaṃ, na ito ūnādhika''nti paricchijja jānanto. **Sacchikaronto**ti ārammaṇakaraṇavasena paccakkhaṃ karonto. **Maggasaccaṃ bhāvanāvasenā**ti maggasaccasaṅkhātassa sampayuttamaggasaṅkhātassa catutthasaccassa sahajātādipaccayo hutvā vaḍḍhanavasena. Ekasseva ñāṇassa catukiccasādhanaṃ padīpādīnaṃ vaṭṭidāhādicatukiccadassanato, ''yo, bhikkhave, dukkhaṃ passatī''tyādi (saṃ. ni. 5.1100; visuddhi. 2.839) āgamato ca sampaṭicchitabbaṃ.

59. **Dve tīṇi phalacittāni pavattitvā**ti magguppattiyā anurūpato dve vā tīṇi vā phalacittāni apanītaggimhi ṭhāne uṇhattanibbāpanatthāya ghaṭehi abhisiñcamānamudakaṃ viya samucchinnakilesepi santāne darathapaṭippassambhakāni hutvā pavattitvā, tesaṃ pavattiyāti vuttaṃ hoti. **Paccavekkhaṇañāṇānī**ti maggaphalādivisayāni kāmāvacarañāṇāni, yāni sandhāya ''vimuttasmiṃ vimuttamiti ñāṇaṃ hotī''ti (mahāva. 23) vuttaṃ.

60. Idāni paccavekkhaṇāya bhūmiṃ dassetuṃ **''maggaṃ phalañcā''**tyādi vuttaṃ. Tattha ''imināva vatāhaṃ maggena āgato''ti **maggaṃ paccavekkhati**. Tato ''ayaṃ nāma me ānisaṃso laddho''ti tassa **phalaṃ,** tato ''ayaṃ nāma me dhammo ārammaṇato sacchikato''ti **nibbānañca paṇḍito paccavekkhati.** Tato ''ime nāma me kilesā pahīnā''ti **pahīne kilese,** ''ime nāma avasiṭṭhā''ti avasiṭṭhakilese paccavekkhati vā, na vā. Koci sekkho paccavekkhati, koci na paccavekkhati. Tattha kāmacārotyadhippāyo. Tathā hi mahānāmo sakko ''ko su nāma me dhammo ajjhattaṃ appahīno''ti (ma. ni. 1.175; visuddhi. 2.812) appahīne kilese pucchi. Arahato pana avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṃ natthi sabbakilesānaṃ pahīnattā, tasmā tiṇṇaṃ sekkhānaṃ pannarasa arahato cattārīti ekūnavīsati paccavekkhaṇañāṇānīti daṭṭhabbaṃ.

Chabbisuddhikamenāti (visuddhi. 2.662 ādayo) sīlacittavisuddhīnaṃ vasena mūlabhūtānaṃ dvinnaṃ, diṭṭhivisuddhiādīnaṃ vasena sarīrabhūtānaṃ catunnanti etāsaṃ channaṃ visuddhīnaṃ kamena. Catunnaṃ saccānaṃ jānanatā, paccakkhakaraṇato, kilesamalehi visuddhattā ca **ñāṇadassanavisuddhi nāma**.

Etthāti vipassanākammaṭṭhāne.

Visuddhibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vimokkhabhedavaṇṇanā

61. **Tattha** tasmiṃ uddese. Saṅkhāresu ''yo attābhiniveso kammassa kārako phalassa ca vedako eso me attā''ti evaṃ abhiniveso daḷhaggāho, taṃ muñcantī ''anattā''ti pavattā anupassanāva attasuññatākārānupassanato **suññatānupassanā nāma vimokkhamukhaṃ** paṭipakkhato vimuttivasena vimokkhasaṅkhātassa lokuttaraṃ maggaphalassa dvāraṃ hoti.

62. Saṅkhāresu ''anicca''nti pavattā anupassanā anicce ''nicca''nti (a. ni. 4.49; paṭi. ma. 1.236; vibha. 939) pavattaṃ saññācittadiṭṭhivipallāsasaṅkhātaṃ **vipallāsanimittaṃ muñcantī** pajahantī vipallāsanimittarahitākārānupassanato **animittānupassanā nāma** vimokkhamukhaṃ hotīti sambandho.

63. ''Dukkha''nti pavattānupassanā saṅkhāresu ''etaṃ mama, etaṃ sukha''ntyādinā nayena pavattaṃ kāmabhavataṇhāsaṅkhātaṃ **taṇhāpaṇidhiṃ** taṇhāpatthanaṃ **muñcantī** dukkhākāradassanena pariccajantī paṇidhirahitākārānupassanato **appaṇihitānupassanā nāma**.

64. **Tasmā**ti yasmā etāsaṃ tissannaṃ etāni tīṇi nāmāni, tasmā yadi vuṭṭhānagāminivipassanā anattato vipassati. **Maggo suññato nāma vimokkho hoti** āgamanavasena laddhanāmattā.

66. **Vipassanāgamanavasenā**ti vipassanāsaṅkhātāgamanavasena. Āgacchati etena maggo, phalañcāti vipassanāmaggo idha **āgamanaṃ** nāma.

67. **Yathāvuttanayenā**ti pubbe vuttaanattānupassanādivasena. **Yathāsakaṃ phalamuppajjamānampī**ti yathāladdhamaggassa phalabhūtaṃ attano attano phalaṃ uppajjamānampi maggāgamanavasena alabhitvā vipassanāgamanavaseneva tīṇi nāmāni labhati phalasamāpattikāle tadā maggappavattābhāvena tassa dvārabhāvāyogato. **Ārammaṇavasenā**ti sabbasaṅkhārasuññatattā, saṅkhāranimittarahitattā, taṇhāpaṇidhirahitattā ca suññataanimittaappaṇihitanāmavantaṃ nibbānaṃ ārabbha pavattattā tassa vasena. **Sarasavasenā**ti rāgādisuññatattā, rūpanimittādiārammaṇarahitattā, kilesapaṇidhirahitattā attano guṇavasena. **Sabbatthā**ti maggavīthiyaṃ, phalasamāpattivīthiyañca. **Sabbesampī**ti maggassa, phalassapi.

Vimokkhabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Puggalabhedavaṇṇanā

68. Sattakkhattuṃ sattasu vāresu kāmasugatiyaṃ paṭisandhiggahaṇaṃ paramaṃ etassāti **sattakkhattuparamo** na pana aṭṭhamādikāmabhavagāmītyadhippāyo. Yaṃ sandhāya vuttaṃ ''na te bhavaṃ aṭṭhamamādiyantī''ti (khu. pā. 6.9; su. ni. 232; netti. 115). Rūpārūpasugatibhavaṃ pana sattavārato parampi gacchatīti ācariyā.

69. **Rāgadosamohāna**nti mohaggahaṇaṃ rāgadosekaṭṭhamohaṃ sandhāyāti daṭṭhabbaṃ.

70. Khīṇā cattāro āsavā etassāti **khīṇāsavo**. Dakkhiṇārahesu aggattā **aggadakkhiṇeyyo**.

Puggalabhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Samāpattibhedavaṇṇanā

72. **Sabbesampī**ti catunnampi ariyapuggalānaṃ.

73. Cittacetasikānaṃ appavattisaṅkhātassa nirodhassa samāpatti **nirodhasamāpatti,** diṭṭheva dhamme cittanirodhaṃ patvā viharaṇaṃ. **Anāgāmīnañcā**ti kāmarūpabhavaṭṭhānaṃ aṭṭhasamāpattilābhīnameva anāgāmīnaṃ, tathā khīṇāsavānañca. **Tatthā**ti nirodhasamāpattiyaṃ. **Yāva ākiñcaññāyatanaṃ gantvā**ti evaṃ samathavipassanānaṃ yuganaddhabhāvāpādanavasena yāva ākiñcaññāyatanaṃ, tāva gantvā. **Adhiṭṭheyyādika**nti kāyapaṭibaddhaṃ ṭhapetvā visuṃ visuṃ ṭhapitacīvarādiparikkhāragehādīnaṃ aggiādinā avināsanādhiṭṭhānaṃ, saṃghapaṭimānanasatthupakkosanānaṃ puretaraṃ vuṭṭhānaṃ, sattāhabbhantare āyusaṅkhārappavattiolokananti catubbidhaṃ adhiṭṭhānādikaṃ pubbakiccaṃ katvā.

Samāpattibhedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vipassanākammaṭṭhānavaṇṇanā niṭṭhitā.

Uyyojanavaṇṇanā

75. **Paṭipattirasassāda**nti jhānasukhaphalasukhādibhedaṃ samathavipassanāpaṭipattirasassādaṃ.

Iti abhidhammatthavibhāviniyā nāma abhidhammatthasaṅgahavaṇṇanāya

Kammaṭṭhānaparicchedavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nigamanavaṇṇanā

(Ka) cārittena kulācārena sobhite visālakule udayo nibbatti yassa, tena, kammādivisayāya saddhāya abhivuddho parisuddho ca dānasīlādiguṇānaṃ udayo yassa, tena, **nampavhayena** nampanāmakena, **parānukampaṃ** sāsane sukhotaraṇaparipācanalakkhaṇaṃ parānuggahaṃ, **paṇidhāya** patthetvā yaṃ pakaraṇaṃ **patthitaṃ** abhiyācitaṃ, taṃ ettāvatā pariniṭṭhitanti yojanā.

(Kha) **tena** pakaraṇappasutena vipulena puññena paññāvadātena ariyamaggapaññāparisuddhena sīlādiguṇena sobhitā. Tatoyeva lajjino bhikkhū, dhaññānaṃ adhivāsabhūtaṃ, **uditoditaṃ** accantappasiddhaṃ, **mūlasomaṃ** nāma vihāraṃ, puññavibhavassa udayasaṅkhātāya maṅgalatthāya āyukantaṃ maññantu, tattha nivāsino bhikkhū īdisā hontūtyadhippāyo.

Nigamanavaṇṇanā niṭṭhitā.

Niṭṭhitā cāyaṃ abhidhammatthavibhāvinī nāma.

Abhidhammatthasaṅgahaṭīkā.

Nigamanakathā

1. Ramme **pulatthi**nagare nagarādhirāje,
Raññā **parakkama**bhujena mahābhujena;
Kārāpite vasati **jetavane** vihāre;
Yo rammahammiyavarūpavanābhirāme.

2. Sampannasīladamasaṃyamatositehi,
Sammānito vasigaṇehi guṇākarehi;
Patto munindavacanādisu nekagantha-
Jātesu cācariyataṃ mahitaṃ vidūhi.

3. Ñāṇānubhāvamiha yassa ca sūcayantī,
Saṃvaṇṇanā ca vinayaṭṭhakathādikānaṃ;
Sāratthadīpanimukhā madhuratthasāra-
Sandīpanena sujanaṃ paritosayantī.

4. Tassānukampamavalambiya **sāriputta-**
Ttherassa thāmagatasāraguṇākarassa;
Yo nekaganthavisayaṃ paṭutaṃ alatthaṃ,
Tassesa ñāṇavibhavo vibhavekahetu.

5. Sohametassa saṃsuddha-vāyāmassānubhāvato;
Addhāsāsanadāyādo, hessaṃ metteyyasatthuno.

6. Jotayantaṃ tadā tassa, sāsanaṃ suddhamānasaṃ;
Passeyyaṃ sakkareyyañca, garuṃ me sārisambhavaṃ.

7. Dinehi catuvīsehi, ṭīkāyaṃ niṭṭhitā yathā;
Tathā kalyāṇasaṅkappā, sīghaṃ sijjhantu pāṇinanti.

Iti bhadantasāriputtamahātherassa sissena racitā

Abhidhammatthavibhāvinī nāma

Abhidhammatthasaṅgahaṭīkā niṭṭhitā.